

MUSEĬON

12

ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

GODIŠNЈAK
GRADSKOG MUZEЈA SUBOTICA

Суботица / Szabadka / Subotica
2014.

MUSEION 12	MUSEION 12	MUSEION 12	MUSEION 12
ИЗДАВАЧ Градски музеј Суботница Трг синагоге 3 24 000 Суботница Србија	KIADÓ Szabadkai Városi Múzeum Zsinagóga tér 3 24 000 Szabadka Szerbia	NAKLADNIK Gradski muzej Subotica Trg sinagoge 3 24 000 Subotica Srbija	PUBLISHED BY Municipal Museum Subotica 3 Trg sinagoge 24 000 Subotica Serbia
УРЕДНИК Мр Хуло Иштван, директор Градског музеја Суботница	SZERKESZTŐ Mgr. Hulló István, igazgató Szabadkai Városi Múzeum	UREDNIK Mr. István Hulló, ravnatelj Gradskog muzeja Subotica	EDITOR Mgr. István Hulló, director of Municipal Museum Subotica
УРЕДНИШТВО Невенка Башић Палковић, библиотекар саветник, ГМС Мирко Грлица, музејски саветник, ГМС Жужана Корhec Пап, виши ресторатор, ГМС Габријела Кајдочи Ловас, кустос, ГМС Неда Димовски, кустос, ГМС	SZERKESZTŐSÉG Bašić Palković, Nevenka, könyvtári tanácsos, SzVM Grlica, Mirko, múzeumi tanácsos, SzVM Korhecz Papp Zsuzsanna, főrestaurátor, SzVM Kajdócsi Lovász Gabriella, kurátor, SzVM Dimovski, Neda, kurátor, SzVM	UREDNIŠTVO Nevenka Bašić Palković, bibliotekar savjetnik, GMS Mirko Grlica, muzejski savjetnik GMS Zsuzsanna Korhecz Papp, viši restaurator, GMS Gabriella Kajdócsi Lovász, kustos, GMS Neda Dimovski, kustos, GMS	EDITORIAL BOARD Nevenka Bašić Palković, librarian counsellor, MMS Mirko Grlica, museum counsellor, MMS Korhecz Papp Zsuzsanna, chief restorer, MMS Gabriella Kajdócsi Lovász, curator, MMS Neda Dimovski, curator, MMS
РЕЦЕНЗЕНТИ Ана Барани (Мађарска) Каталин Гербе (Мађарска) Марија Јовановић Жужана Кункин Стеван Маčkовић Наташа Миладиновић- Радиловић Агнес Озер Тихана Рубић (Хрватска) Јелена Хихлик (Хрватска)	RECENZENSEK Baranyi Anna (Magyarország) Görbe Katalin (Magyarország) Jovanović, Marija Kunkin Zsuzsanna Mačković, Stevan Miladinović-Radmilović, Nataša Ózer Ágnes Rubić, Tihana (Horvátország) Hihlik, Jelena (Horvátország)	RECENZENTI Anna Baranyi (Mađarska) Katalin Görbe (Mađarska) Marija Jovanović Zsuzsanna Kunkin Stevan Mačković Nataša Miladinović-Radmilović Ágnes Ózer Tihana Rubić (Hrvatska) Jelena Hihlik (Hrvatska)	REVIEWED BY Anna Baranyi (Hungary) Katalin Görbe (Hungary) Marija Jovanović Zsuzsanna Kunkin Stevan Mačković Nataša Miladinović-Radmilović Ágnes Ózer Tihana Rubić (Croatia) Jelena Hihlik (Croatia)
ЛЕКТОРИ Невенка Башић Палковић (за српски језик) Отилија Бубос Марки (за мађарски језик) Петар Вуковић (за хрватски језик) Атила Новак (за енглески језик)	LEKTOROK Bašić Palković, Nevenka (szerb) Búbos Márki Otília (magyar) Vuković, Petar (horvát) Novák Attila (angol)	LEKTORI Nevenka Bašić Palković (za srpski jezik) Otília Búbos Márki (za mađarski jezik) Petar Vuković (za hrvatski jezik) Attila Novák (za engleski jezik)	PROFF-READING Nevenka Bašić Palković (serbian) Otília Búbos Márki (hungarian) Petar Vuković (croatian) Attila Novák (english)
ПРЕВОД (апстракт и резимеа) Ана Молнар Ч. (на српски, мађарски и енглески језик)	FORDÍTÁS (kivonatok és összefoglalók) Molnár Cs. Anna (szerb, magyar és angol)	PRIJEVOD (sažetaka i rezimea) Anna Molnár Cs. (na srpski, mađarski i engleski jezik)	TRANSLATION (abstracts and summaries) Anna Molnár Cs. (serbian, hungarian and english)
ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА Викторија Салма	GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS Szalma Viktória	GRAFIČKA PRIPREMA Viktória Szalma	PREPRESS Viktória Szalma
ШТАМПА Printex DOO, Суботница	NYOMTATÁS Printex DOO, Szabadka	TISAK Printex DOO, Subotica	PRINTED BY Printex DOO, Subotica
ТИРАЖ 300	PÉLDÁNYSZÁM 300	NAKLADA 300	PRINTED IN 300
Штампање <i>Museion</i> -а омогућили су Град Суботница и Национални културни фонд (НК-4) Мађарске.	A <i>Museion</i> nyomtatását Szabadka Városa és a magyarországi Nemzeti Kulturális Alap (NKA) tette lehetővé.	Tiskanje <i>Museion</i> -а омогућили су Град Суботца и Национални културни фонд (НК-4) Мађарске.	The <i>Museion</i> was funded by the City of Subotica and the National Cultural Fund (NK-4) of Hungary.

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Чланци – Cikkek – Članci – Articles

Peter Ric	Običaji sahranjivanja tokom arheoloških epoha u severnoj Bačkoj Burial customs of archaeological epochs in north Bačka.....	5
Ricz Péter	Temetkezési szokások a régészeti korokban észak Bácska területén.....	22
Неда Димовски	Неуобичајене сахране на касносарматском налазишту стуб 148 на Верушићу – биоархеолошка анализа <i>Unusual burials at the late sarmatian site stub 148 in Verušić – bioarchaeological analysis.....</i>	25
Dimovski, Neda	Rendellenes késő szarmata kori „temetkezések” Verušić 148. lelőhelyen – bioarchaeológiai elemzés.....	48
Mirko Grlica	Tragom nepažljivog istraživača. Prilozi za istoriju subotičke štampe On the trail of the inattentive researcher. Contribution to the history of Subotica's press.....	57
Grlica, Mirko	A figyelmetlen kutató nyomában. Adalékok a szabadkai sajtó történetéhez.....	64
Neveka Bašić Palković	U susret stogodišnjici Velikog rata – raritetno izdanje lista <i>Vasárnapí Könyv</i> For the centenary of the Great War – rarity edition of <i>Vasárnapí Könyv</i>	65
Bašić Palković, Nevenka	A „Nagy Háború” századik évfordulója elé – a <i>Vasárnapí Könyv</i> különleges kiadása.....	80
Papp Árpád	Jovan Cvijić subjektiv feljegyzései a párizsi békekonferencián Subjective records of Jovan Cvijić from the Paris peace conference.....	81
Arpad Pap	Subjektivne beleške Jovana Cvijića sa mirovne konferencije u Parizu.....	98
Olga Kovačev Ninkov	Sveska crteža Árpada G. Balaža (1927–1932) Notebook of Árpád G. Balázs with his drawings (1927–1932).....	99
Kovačev Ninkov, Olga	Balázs G. Árpád rajzfüzete (1927–1932).....	113

Ljubica Vuković Dulić	Prilog sagledavanju naivnoga slikarstva Bunjevaka u kontekstu naivne umjetnosti 20. stoljeća Contribution to the overview of Bunjevac naïve painting in the light of 20 th century naïve art.....	115
Vuković Dulić, Ljubica	Adalék a bunjevac naiv festészet áttekintéséhez a 20. század naiv művészetének tükrében.....	132
Korhecz Papp Zsuzsanna	A szabadkai polgármesterek portréinak restaurálása Restoration of the portraits of the mayors of Subotica.....	133
Žužana Korhec Pap	Restauracija portreta gradonačelnika Subotice.....	144

Прикази – Szemle – Prikazi – Reviews

Gazsó Hargita	Hogyan illusztráljunk képeslapot? Múzeumpedagógiai foglalkozás alsós gyermekekkel.....	145
Hargita Gažo	Kako ilustrujemo razglednice? Muzejsko-pedagoška radionica za učenike nižih razreda How to illustrate picture postcards? Museum-educational workshop for pupils of lower grades.....	150

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítási tevékenység / Izložbena djelatnost / Exhibitions.....	152
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítók / Gostujuće izložbe / Guest exhibitions.....	158
Музејска едукација / Múzeumpedagógia / Muzejska edukacija / Education at the museum.....	160
Промоције и догађања / Bemutatók és események / Promocije i događanja / Promotions and events.....	163
Издања / Kiadványok / Izdanja / Publications.....	167

Peter Ric¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: nelli@palics.hu

UDC 903.5(497.113 Bačka)

OBİÇAJI SAHRANJIVANJA TOKOM ARHEOLOŠKIH EPOHA U SEVERNOJ BAČKOJ

BURIAL CUSTOMS OF ARCHAEOLOGICAL EPOCHS IN NORTH BAČKA

Apstrakt: Rad predstavlja nastavak, bolje rečeno dopunu teme, koja je objavljena u godišnjaku Gradskog muzeja Subotica br. 10 (Ric, 2011). Arheološko odeljenje je u proteklih 65 godina vršilo preko 50 iskopavanja na lokalitetima iz raznih vremenskih perioda ili ljudskih kultura na teritoriji nekadašnjeg subotičkog okruga, koja obuhvata šest današnjih opština. Kanjiža, Senta i Ada se nalaze u tzv. Potisju, dok su Subotica, Bačka Topola i Mali Idoš na centralnom delu tzv. Telečke visoravni, koja se graniči sa aluvijalnom nizijom reke Dunav. Ovo područje koje pokriva severnu Bačku, ima jednu veoma značajnu geološku specifičnost, naime ono se nalazi na prirodnoj granici između, još i dan danas pokretnog peska na severu i već davno postojećeg lesa (žute zemlje) na jugu. Taloženje ovog poslednjeg je prestalo otprilike pre 10–15000 godina, krajem poslednjeg ledenog doba, po imenu Virm (Würm). Na ovoj geološkoj granici nalazi se jedan vodotok, koji spaja Dunav sa Tisom u pravcu severozapad-jugoistok i sastoji se od manjih i većih jezera (Kelebijsko, Paličko i Ludaško jezero i Kapetanski rit), potoka (Kereš, Čik-er, Krivaja, Bačer) i danas već nepostojećih močvara. Veoma povoljni prirodni uslovi su omogućili nastanjivanje raznih ljudskih grupa (arheološke kulture) na ovom terenu, od paleolita do kraja srednjeg veka (XVI vek). Dve velike reke Dunav i Tisa, kao i gore navedene vodene površine su znatno uticale na brojnije ili pak manjebrojne ljudske formacije i u okviru toga, na njihove životne osobine, uključivši i karakteristične sakralne običaje. Ovi običaji su se po pravilu permanentno smenjivali tokom pojedinih arheoloških epoha, ili drugim rečima, povremenih istorijskih perioda.

Ključne reči: običaji sahranjivanja, arheološke epohe, severna Bačka.

¹ Peter Ric, arheolog, viši kustos
Ricz Péter, régész, főmuzeológus
Péter Ricz, archaeologist, senior curator

Primljeno: 12. avgust 2013.

Prihvaćeno: 14. februar 2014.

Abstract: This paper is actually the continuation, or rather completion of a subject, published in yearbook number 10 of the Municipal Museum. The Department of Archaeology has led more than 50 excavations for the past 65 years at sites from various periods and different human cultures on the territory of the former Subotica District that included six current municipalities. Kanjiža, Senta and Ada belong to the so called Tisa region, while Subotica, Bačka Topola and Mali Idoš are situated in the central part of the so called Telečka plateau, adjacent to the alluvial plain of the Danube. This territory, covering North Bačka, has a very important geological feature, namely it is lying on the natural border of the still moving sand (in the north) and the long settled loess (yellow soil) called chernozem (in the south). Its settling finished about 10-15.000 years ago, at the end of the last ice-age (Würm). This geological border is the place of a water-course, connecting the Danube and the Tisa from north-west to south-east, which consists of lakes (Kelebjia, Palić, Ludaš lakes and Kapetanski rit), streams (Kireš, Čiker, Krivaja, Bačer) and no more existent marshes. These especially favorable natural conditions enabled different groups of people (archaeological cultures) to settle down in this terrain, from the Paleolithic Age to the end of the Middle Ages (16th century). These two big rivers, the Danube and the Tisa, and the above mentioned water surfaces have considerably influenced the number of these groupings, together with their life circumstances, including their characteristic burial customs. As a general rule, these customs alternated each other in different archaeological epochs, or in other words, in certain historical ages.

Key words: burial customs, archaeological epochs, Northern Bačka.

UVOD

Groblja su u društvima svih vremena uvek bila *gradovi mrtvih* (kao i danas) – u raznim epohama se zagrobni život (večna realnost koju zemaljski čovek nikada nije poznao) zamišljao na razne načine. Nije ni čudo da se pogrebni običaji i groblja ljudi koji se nisu poznavali i grupe koje nisu imale saznanja jedne o drugima (u većini slučajeva), razlikuju u velikoj meri.

Međutim postoji jedna dodirna tačka, po kojoj je svako groblje (nekropola), odnosno mesto sahranjivanja (pošto u nekim ranim kulturama, uglavnom iz kamenog doba, mrtvi nisu odvajani od živih već su sahranjivani unutar naselja) identično. To je lokacija, tj. geografski položaj izabranog mesta za sahranu. Groblja su bez izuzetka nastala na visinama, bez prisustva podzemnih voda. Na takvim tačkama se nalaze i naselja iz kamenog doba i drugih era. Za mesta sahranjivanja su birane južne, jugoistočne, odnosno jugozapadne obale brežuljaka iz dva razloga. S jedne strane zbog podzemnih voda, s druge strane zbog pogleda jer se groblje moralo čuvati od pljačkaša grobova (Balassa, 1989, str. 15).

VRSTE SAHRANJIVANJA TOKOM ARHEOLOŠKIH PERIODA

Najprirodniji način sahrane je jednostavno ukopavanje pokojnika, bilo obućenog ili samo u omotaču ili i bez toga, sasvim golog. Stručna literatura to naziva *klasičnom inhumacijom pokojnika*.

Nakon izvesnog vremena, u zavisnosti od sastava zemlje i ostalih hemijskih uticaja (npr. drveni sanduk, drvena grobnica, komora sagrađena od čvrstog materijala) meki delovi tela, pod dejstvom mikroorganizama se postepeno raspadaju. U poslednjoj fazi procesa raspadanja se uništavaju nokti i kosa. Kalcifikovani delovi, kao sam skelet, lobanja i zubi, su otporni na jednostavno biološko raspadanje, tako da prilikom skeletnog sahranjivanja i nakon nekoliko hiljada godina nailazimo na koštani materijal u odličnom stanju. Na proučavanoj teritoriji, nemamo saznanja o mumifikaciji, tj. veštačkom očuvanju leša. Moguće je da su za vreme praistorije postojali pokušaji, ali na osnovu arheoloških nalaza to nije evidentno. U religiji grupe ljudi koji su primenjivali inhumaciju pokojnika, vaskrsenje je igralo veoma važnu ulogu. Pokojnike su veoma često sahranjivali u velikoj raskoši, u bogato okićenim odelima i sa nakitom, oružjem, pripremajući ih na zagrobni život, koji su verovatno zamišljali kao i ovozemaljski, naravno bez svakodnevnih muka – *rajski*.

U sasvim drugom svetu verovanja su živеле grupe naroda koje su primenjivale drugi osnovni način sahranjivanja – svoje najbliže su spaljivali na lomači i uništavajući njihove celokupne zemaljske ostatke. *Sahranjivanje spaljenih pokojnika* se javlja veoma rano. Po mišljenju pojedinih istraživača ljude je do spaljivanja dovela potreba zaustavljanja epidemija i ovaj postupak se kasnije razvio na verski nivo. Naravno dokazati ovo je isto toliko nemoguće, kao i potpuno demantovati. Činjenica je, međutim, da je spaljivanje mrtvaca kasnije dobilo sasvim drugo značenje, i danas je prisutno kao fizički proces u svim svetskim verama.

U okviru dva tipa sahranjivanja nastali su različiti običaji do kojih je kod pojedinih naroda došlo strogim pravilima, tj. po zakonu, dok kod nekih u blažoj formi, primenom određenih kombinacija. U nastavku dajemo pregled varijacija ovih običaja.²

INHUMACIJA POKOJNIKA

Inhumacija pokojnika u opruženom položaju na leđima je bez sumnje najčešći način sahranjivanja. Ruke postavljene paralelno ispružene pored tela, ili podlaktice sklopljene na stomaku. Glava je u većini slučajeva podignuta. U arheološkim periodima podizanje glave se vršilo nekim organskim materijalom, zbog toga nakon raspada istog, gornji deo lobanje se pomerio, dok je donja vilica u većini slučajeva ostala na svom mestu. Ponekad su se i kolena pomerila (udaljila na desnu ili levu stranu), što je rezultat toga, da u momentu zakopavanja grč u telu pokojnika još nije popustio.

Sahranjivanje u zgrčenom položaju – jedan je od načina koji se danas ne koristi prilikom inhumacije. Ova varijanta je bila popularna u ranijim kulturama (kamenito doba, bronzano doba). Pokojnike su verovatno silom (kožnim trakama ili vrpčama) „zgrčili“, tako da su kolena povukli sve do trbuha. Dlanove, pažljivo spojene smestili su pod desnu ili levu stranu glave. Muškarce su obično okrenuli na desnu, a žene na levu stranu, ali ovo nije opšte pravilo.

U narodnoj tradiciji bezbroj puta se susrećemo sa ljudima sahranjenim u sedećem ili stojećem

² Literatura je bogata podacima o vrstama sahranjivanja kroz arheološke periode, npr: Régészeti kézikönyv-gyakorlati régészeti, Budapest, 1954; Racki Pál (szerk): Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében, Szolnok, 1982; Horváth Attila-H. Toth Elvira-V. Székely György: Elődeink a Duna-Tisza közén, Kecskemét, 1988; Ilon Gábor: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe, Szombathely, 1993; Selmeczi László: Régészeti alapismeretek, Debrecen, 1996.

položaju, ali u arheološkim istraživanjima su ove prilike veoma retke, naročito stojeći, tj. vertikalni položaj (Magyar néprajz I–III, 1991). Fizički je skoro nemoguće sahraniti telo u vertikalnom položaju, a nema ni smisla (eventualno uzidati radi kazne, ali je to druga situacija). Nasuprot tome legendu „stojećih pokojnika“ je arheologija delimično razjasnila. Na teritoriji međurečja Dunava i Tise postoje mnoge strme obale, među njima i takve, koje su u današnjem obliku nastale pre nekoliko vekova – i to putem odronjavanja. Ove nekad horizontalne grobove laici lako prepoznaju kao vertikalne. Dalji „dokaz“ ovom navodno vertikalnom sahranjivanju su grobovi sa nišom, koji se u poslednje vreme sve više pojavljuju, kod kojih su u cilju sakrivanja tela pokojnog, prvo iskopali „pravilnu raku“ (obično u obliku pravougaonika), a zatim u uzdužnu osovinu, kao produžetak izbušili tunel (nišu). Na osnovu dosadašnjih rezultata, ovi „tuneli“ imaju nagib od 40–45 stepeni prema dole – pošto je na ovaj način omogućen smeštaj pokojnika u uzani žleb. Sahranjivanje u grobove sa nišom je karakteristično za period seobe naroda, i veoma je efektivno delovalo protiv pljačkanja grobova. Verovatno su, u starijoj literaturi spominjani „sarmatski stojeći grobovi“, slični ovima.

Što se tiče sahranjivanja u sedećem položaju, veoma je retko, ali postoji. U ovim slučajevima su pokojnika sa ispruženim nogama postavili na nešto slično tronu, i po završetku ceremonije podigli grobnicu, i naneli zemlju.

Iako ne spada ni u jednu do sada spomenutu kategoriju, moramo spomenuti pokojnike okrenute u raci sa licem nadole, ili brutalno ubačene (isto sa licem prema dnu). U ovim slučajevima se po današnjim shvatanjima verovatno radi o nekoj vrsti kazne, ali za to nemamo dokaze. Zbunjujuća je činjenica da su i ove pokojnike sahranili po hijerarhijskom redu, i ako su bili kažnjavani, zašto ih nisu zakopali na ivici groblja.

Što se tiče inhumacije, moramo uzeti u obzir tri važna faktora. Oblik, dubina i orijentacija rake u osnovi definišu svako sahranjivanje. Ovo se izričito odnosi na ovo poslednje, pošto su pojedine grupe ljudi i njihova verovanja prilikom orijentacije grobova sledili stroga pravila. U više slučajeva, npr. u nedostatku arheoloških nalaza, kod nekog usamljenog groba, ili ponekad i kod više njih, orijentacija može pomoći pri hronološkom definisanju.

Na kraju moramo spomenuti još jednu pojavu. Nauka još uvek duguje tačno objašnjenje iste. To je pitanje sakaćenja pokojnika. Ponekad nedostaju delovi udova (ruka, noga) a i lobanja. Arheologija poznaje sakaćenja iz različitih epoha i veoma je teško utvrditi bilo kakvu povezanost, a još manje sistem ove čudne tradicije. U jednom periodu bakarnog doba (prelaz između kamenog i bronzanog doba) su u nekim grobovima pronađene strane kosti. U većini slučajeva nedostaju „samo“ završetak ruke, noge ili lobanja. Ima više teorija za objašnjenje ove pojave, ali ni jedna nije u potpunosti prihvatljiva. Najprihvatljivija je teorija da su se živi bojali od fizičkog povratka pokojnog (vaskrsenja), što se moglo rešiti odstranjivanjem noge. Jedan očiti primer za slabost ove takoreći logične teorije: zašto bi odsecali i glavu, povratnik bez glave još strašnija pojava. Verovatno će i ovaj fenomen ostati nerazjašnjen zajedno sa mnogim drugima, i biće večita tajna arheologije.

SAHRANJIVANJE SPALJENIH POKOJNIKA

Grobovi sa urnama – pojavljuju se na samom početku bronzanog doba, za vreme kultura koje još pripadaju kamenom dobu, ali već koriste bakar. Telo se spaljuje na lomači i ostaci (verovatno samo jedan deo) se stavljaju u veliku posudu, u tzv. mrtvačku urnu. Nakon toga urna se poklapa i u pratnji nekoliko manjih posuda zakopava. U ove „žrtvene posude” je verovatno ostavljana hrana i piće za pokojnika, za njegov put. Pošto je njihov broj varijabilan, njihova funkcija je diskutabilna.

Jednostavno zakopavanje ostataka lomače se ređe sreće. U ovom slučaju ožalošćeni nisu koristili nikakva pomagala, nego su plitku rupu iskopanu za lomaču jednostavno pokrivali zemljom i na taj način oblikovali grob. Stručnjaci ovaj način sahranjivanja smatraju karakterističnim za slovenska plemena. Ova mesta sahranjivanja su veoma teška za istraživanje, naročito ako u ostacima lomače nema nikakvih arheoloških nalaza. Postoji mogućnost da su neki narodi imali običaj rasejavanja pepela. Takav način sahranjivanja svojevremeni pisani izvori ne spominju (Јанковић & Јанковић, 1990).

OBIČAJI SAHRANJIVANJA KROZ ARHEOLOŠKE EPOHE

Prvobitne kulture, a kasnije narode, koji su boravili u Karpatskom basenu, i na međurečju Dunava i Tise, nauka hronološki svrstava u osnovne periode. To su praistorija, rimsko doba (u ovom slučaju sarmatski period) i srednji vek, čija je uvodna (prelazna) faza doba seobe naroda, i figurira kao samostalna istorijska epoha. Na našoj teritoriji od neolita do srednjeg veka u intervalu od 8–10 000 godina poznajemo mnoštvo kultura koje su sledile jedna drugu, nastale nad prethodnima, ili se međusobno utkale. O etničkoj pripadnosti u većini slučajeva nemamo saznanja (naročito u praistoriji). Zbog svega ovoga je veoma važno upoznati njihovu kulturu sahranjivanja. Veliki izazov arheologiji je otkrivanje zaostavštine davno nestalih, za nas nepoznatih etničkih grupa, pomoću čega možemo dobiti realnu sliku o ljudima, koje nikada nismo videli (Szekeres & Ricz, 1998).

Neolit obuhvata više hiljada godina. Ljudi nastanjeni u našim krajevima u periodu od 8/6000–3000 godina pre naše ere (npr. na obalama Kelebijskog, Paličkog, Ludaškog jezera, i na obalama starog korita Tise) svoje pokojnike su sahranjivali u zgrčenom položaju, sa orijentacijom istok-zapad, odn. zapad-istok (u zavisnosti od pozicioniranja glave). Nekropole nisu postojale jer su pokojnici zakopavani na ivici naselja u jamama za otpad.

U *bakarno doba* (III milenijum pre naše ere) pored sahranjivanja inhumacijom u zgrčenom položaju, pojavljuju se i sahranjivanja spaljenih pokojnika. Pokojnici su pokopavani u zgrčenom položaju u rake ovalnog oblika, a ostatke spaljivanja u veće posude. U oba slučaja prilagano je oruđe (koštani alat, posude), oružje (većinom sekire i noževi od kamena), nakit (glina, školjka, kost, ali se pojavljuje i prvi zlatan nakit).

U *bronzano doba* (III–I milenijum pre naše ere), preko 2000–2500 godina sahranjivanje je bilo identično načinu iz bakarnog doba, tj. korišćena su oba osnovna tipa. Upravo zbog toga mnogi stručnjaci negiraju bakarno doba, kao samostalno. U pojedinim periodima bronzanog doba, međutim, postaje popularno sahranjivanje u urnama. Veoma često ostatke spaljenog tela smeštaju u velike

urne (izričito od gline). Tom prilikom i manje „žrtvene posude” stavljaju u samu urnu. Na velikim nekropolama (sa više stotina ili sa preko hiljadu grobova) iz bronzanog doba se smenjuju grobovi sa inhumiranim i spaljenim pokojnicima.

Do sredine II milenijuma pre naše ere ljudi nastanjeni u našim krajevima žive pod kulturnim uticajem jugoistočne Evrope, tj. Balkana, čak možemo reći i Egejskog mora (Grci), po arheološkim sintezama vekovima u velikom miru. Međutim oko 1400–1300 g. pre naše ere i nadalje, istorijat naroda u Karpatskom basenu podleže uticaju velikih kulturnih krugova Srednje i Zapadne Evrope. Karakteristika ovog perioda je širenje nekropola sa grobovima pod humkom, pod uticajem nove grupe naroda. Ova grupa dolazi na teritoriju međurečja Dunava i Tise oko 1300 g. pre naše ere i formira posebnu kulturu. Narodi sa „grobovima pod humkom” dolaze iz pradomovine, polazeći sa teritorija Zapadne i Srednje Evrope i postepeno zauzimaju Karpatski basen, i spajaju se sa ostacima starosedećela iz bronzanog doba. Verovatno zbog toga je u njihovim nekropolama prisutno sahranjivanje inhumacijom, sahranjivanje spaljenih pokojnika i raspršivanje pepela. Narod „grobova pod humkom” je prvi, koji na našoj teritoriji stvara tzv. hijerarhijske nekropole, koje su ogledalo njihove društvene strukture. Raznolikost bogatstva grobova, koja se prvenstveno pokazuje u broju i kvalitetu bronzanih predmeta, ujedno je i znak socijalne stratifikacije. Nažalost, verovatno su zbog toga i opljačkane nekropole, a slučajno ostavljeni zlatni predmeti pravdaju visoku kulturu ovih naroda.

U poslednjem periodu bronzanog doba (II milenijum pre naše ere) pokreću se velike grupe naroda, i na kraju sa stepa Istočne Evrope stižu prva plemena gvozdenog doba sa svojom nomadskom kulturom.

U *gvozdeno doba* (I milenijum pre naše ere) imena naroda (posredstvom Herodota) istorija već poznaje. Prvo su se sa istočnih pustara nastanili u međurečju Dunava i Tise Kimeri, zatim Skiti i na kraju iz zapadne Evrope Kelti. Tzv. kimerski plemenski savez je bio kratkog života, tako da su njihove nekropole male. Pokojnike su sahranjivali u opruženom položaju na leđima. Nasuprot njima, i Skiti i Kelti su koristili i inhumaciju i sahranjivanje spaljenih pokojnika. Istovremeno se pojavljuje i novi način sahranjivanja (tačno se može prikazati), simbolični grob, gde u raci nema ostataka tela, samo više žrtvenih predmeta.

Početak naše ere se završava praistorija, i širom Evrope počinje *rimsko doba*, nazvano po hiljadugodišnjoj imperiji. Međurečje Dunava i Tise, međutim, Rimljani nisu nikad okupirali. Tačnije, ova teritorija nikada nije bila pod njihovom vladavinom. Zbog toga arheologija ovo doba – prva četiri veka naše ere – naziva *sarmatskim periodom*, po zajedničkom imenu raznih naroda, koji su stigli sa istoka. Sarmati, koji pripadaju grupi iranskih naroda su u više talasa stizali (u raznim vremenskim intervalima) na teritoriju međurečja Dunava i Tise, i dominirali nekih pet stotina godina. O njihovoj veri se malo zna, načini sahranjivanja su različiti, ali se uvek radi o inhumaciji pokojnika. Zbog ograničenog obima rada, navodimo samo tri osnovna tipa.

Najjednostavniji grobovi su orijentisani jug-sever, prilično male dubine, a telo leži u prirodnom položaju na leđima, u pratnji (verovatno samo simboličkih) ličnih predmeta. Po našem sopstvenom terenskom iskustvu (ali ne u svakom slučaju), pokojnike su sahranjivali u kovčege od izdubljenih drvenih trupaca. Druga grupa su velike, duboke grobnice sa drvenim gredama, u koje su polagani pokojnici sa bogatim prilogima. Sasvim je prirodno da su ove grobove opljačkali još

savremenici. Iznad izvesnog broja grobova sa gredama podignute su humke. Ove humke prilično skromnih dimenzija predstavljaju treću glavnu grupu sakralnih običaja Sarmata. Nažalost u našim krajevima zbog intenzivnih poljoprivrednih radova (oranja) danas već ne možemo videti ove, nekad 1–2 m. visoke grobove. Tokom arheoloških iskopavanja otkriveni su ostaci jarka, tzv. kružni rov koji je dokaz postojanja nekadašnje humke (Szekeres & Szekeres, 1996).

Sarmate, kao i mnoge druge narode su Huni zbrisali sa istorijske scene. Oko 375. g. nomadska plemena Hiung-Hu poreklom iz unutrašnje Azije su prešla Volgu, i ovim je počela „poslednja velika seoba naroda”, koja je definitivno oblikovala sliku današnje Evrope.

U periodu *seobe naroda* Huni se nikad nisu nastanili u Karpatskom basenu. Po ranijim i kasnijim tradicijama nomadskih imperija, samo su malobrojne grupe vodećih plemena sledile svog kralja Atilu, koji je nakon 430. godine glavni grad hunske imperije premestio istočno od Tise, po drugim izvorima na područje međurečja Dunava i Tise. O sakralnim običajima ove male grupe naroda, koji su kratko boravili na ovoj teritoriji, malo se zna. Između Subotice i Segedina na tzv. Nađsekšoši, pešćanim nagibima, početkom prošlog veka otkriven je lomačni grob, sa više od 130, delimično rastopljenih zlatnih nalaza, kao ostacima spaljivanja nekog značajnog Huna. Legendarni Atilin grob do dan danas nije pronađen, iako se sigurno nalazi negde u blizini. Naravno ne u koritu Tise, niti u legendarnom trostrukom kovčegu (gvožđe, srebro, zlato), nego na dnu pešćane humke, pod ostacima propale drvene grobnice, koja je sagrađena po tradicijama drevnih stepskih naroda. Da li će se ikada pronaći zemaljski ostaci velikog kralja, kojeg su verovatno sahranili sa mnogo basnoslovnog blaga, to za sada niko ne može znati.

Na prekretnici IV–V veka, Karpatski basen su napali germanski narodi. Posle Atiline smrti (453), tokom V–VI veka, na ovoj teritoriji su kao starosedeooci ostali Sarmati (dakle preživeli hunsko osvajanje), ali su se uz njih doselili germanski Gepidi iz Karpata, a kasnije i druga germanska plemena. Pokojnike su sahranjivali u opruženom položaju, prilagali hranu i piće za put, kao i nekoliko ličnih predmeta. Borce (verovatno istaknutije) su sahranjivali zajedno sa oružjem.

Nakon toga dolazi era koja znatno menja etnički sastav i vojnopolitički značaj Karpatskog basena. Po onovremenim izvorima za vreme vladavine Justinijana I najvećeg vizantijskog cara, u Karpatski basen stiže talas Avara, koji udružuju narode sa Dalekog i Srednjeg istoka. Avarski osvajači – po vizantijskim izvorima – zauzimaju međurečje Dunava i Tise 567–568 g. Konglomerat naroda, koji sebe naziva Avarima, sastojao se iz divljih, borbenih nomadskih grupa. Nauka ni dan danas nema dokaz za to, ko su ustvari bili Avari. Nakon 567 g. su u velikom broju napali Karpatski basen i osnovali svoju državu koja je postojala više od 250 godina (Kovačević, 1977).

Avarsko doba – prema najnovijim naučnim istraživanjima – deli se na tri perioda. Većinu doseljenika su činili narodi uz unutrašnje Azije, kao ko zna koji talas stepskih nomada koji su svojom kulturom (koja je u sebi nosila i kulturu Kineza, njihovih velikih neprijatelja u prethodnoj domovini) bili visoko iznad svoji predaka.

U ranoavarskom periodu su kopane ogromne pravougaone rake i pokojnici su sahranjivani u grobnicama sa drvenom konstrukcijom. Korišćena je i neka vrsta sanduka (oko toga je u toku naučna debata). Da li je drvena grobnica sačinjavala sanduk, ili su pravili dvostruko mesto za telo? Nažalost ranoavarski grobovi su skoro bez izuzetaka opljačkani, tako da je ovo pitanje iz stručnog aspekta veoma teško rešivo. Činjenica je međutim da su svoje mrtve (muškarce, žene, decu) sahranjivali veoma

brizno, sa odgovarajućim životinjskim žrtvama (vrlo često su i omiljene konje sahranjivali sa njima, to su grobovi sa konjem). Objašnjenje za to se može tražiti u njihovoj veri, u šamanizmu. Danas već šamanizam kao vera ne postoji. Etnografi pokušavaju dokazati neki kontinuitet u tradicijama koje i dan danas postoje na ruskim tundrama, ali iz arheološkog aspekta je ovo danas nešto sasvim drugo od onog iz avarskih vremena. Posmatrajući iz drugog ugla, vera Avara je najbliža slici zagrobnog života Indijanaca iz severnoameričkih pustinja. Vera u život na večnim „lovištima“.

Avari ranog i kasnog perioda su se etnički veoma razlikovali, ali ih povezuje njihov svet verovanja (Cekuš, 1990). Avari kasnog perioda su se doselili u niziju zaokruženu Karpatima u drugoj polovini VII veka. Njihovi sakralni običaji se ne razlikuju od običaja ranih Avara. Grobove su gradili veoma brižno (duboke, geometrijski pravilne – pravougaone – rake, drvene konstrukcije, mrtvački krevet – nosila – krov grobnice itd.) u jednom hijerarhijskom sistemu, koji je verovatno bio i ogledalo stvarnog društvenog reda. Jedinu veću promenu predstavlja orijentacija grobnih raka. Pošto su kasnoavarski grobovi uglavnom netaknuti (*in situ*), pažljivo arheološko istraživanje omogućava značajna zapažanja. Suština ovih je sledeća: Avari su strogo koristili način sahranjivanja inhumacijom (pod uticajem šamanizma), ali unutar toga su primenjivali više varijacija. Iz tih vremena poznajemo četiri osnovne forme sahranjivanja: grobovi sa tunelom, grob sa nišom, grob sa bancima i grob sa ravnim zidovima. Unutar većih avarskih nekropola ovi tipovi grobova se javljaju u bezbroj varijacija (Ric, 1980, str. 77–90).

Prvih decenija IX veka, slično nekom „čudu“, avarski narod kao da nestaje iz Karpatskog basena. Po navodima istorijskih izvora teritoriju zauzimaju grupe slovenskih naroda, čija materijalna kultura iz arheološkog aspekta se ne može prikazati – ni pored toga što u poslednje vreme ima sve više neosnovanih teorija i mišljenja po ovom pitanju. Novu etničku zajednicu znače mađarski domoosnivači koji se pojavljuju pri kraju veka.

Sahranjivanje u *doba doseljavanja Mađara* se iz arheološkog aspekta sastoji iz dva načina. Sahranjivanje inhumacijom jednog elitnog sloja, sa materijalnim bogatstvom i životinjskim žrtvama (takođe sa konjima ili sa nekim većim životinjama), odn. način sahranjivanja običnih smrtnika koji po prirodi ne primenjuje „skupe“ materijalne žrtve. U oba slučaja se primenjuje sahranjivanje inhumacijom, po tradiciji pokojnik leži na leđima. Isti način sahranjivanja se nastavlja i na grobljima hrišćanskog mađarskog društva.

U *srednjem veku* po zakonima Sent Ištvana, prvog mađarskog kralja, (Stevana Prvovenčanog) stanovništvo Mađarske prelazi na hrišćansku veru. Posmatrajući običaje iz današnjeg ugla, sahranjivanje je bilo puritansko, odvijalo se veoma improvizovano, u plitke rake, telo je sahranjivano na prirodan način, najčešće samo u nekom omotaču. Mrtvi hrišćanskog mađarskog društva leže strogo licem prema istoku, dakle u rakama sa orijentacijom zapad-istok, bez ikakvih priloga. U ranoj fazi (XI–XII vek) nastaju tzv. groblja na redove, u kojima su grobne rake pokojnika unapred raspoređene striktno u redove. Ovi tipovi groblja na redove pokazuju tradicionalni plemenski raspored predaka, ali već po naredbama nove vere. Od XIII veka, verovatno i zbog uticaja mađarske apokalipse, *naježde Tatara*, sahranjivanje se vrši na ograničenim mestima, oko verskih objekata (crkva, kapela) podignutim na vrhovima prirodnih uzvišenja – kao na posvećenim mestima. Približno se u ovo vreme pojavljuju drveni mrtvački sanduci (kovčezi), u nekim slučajevima ciglama obložene grobnice, i jedna sve do danas nerazjašnjena pojava, grobovi posvećeni ćumurom. Zadatak arheologije budućnosti je da se

otkrije pravi razlog ovog fenomena, pošto postoji mogućnost da su u raku, upali ugljenisani delovi veoma tankih dasaka ili kore od drveta, sa kojima je pokrivan grob (Станојев, 1989).

U ovo vreme se doseljavaju Kumani na područje međurečja Dunava i Tise i sahranjuju pokojnike u opruženom položaju, ali po drevnim paganskim običajima. Ovaj „puritanski” metod postaje blaži tokom XIV–XV veka, verovatno delimično zbog labavijeg uticaja crkve, delimično zbog sve prostranijeg renesansnog razmišljanja, ali najverovatnije i zbog postepenog i sve brojnijeg dolaska nove balkanske grupe naroda, Srba (Pálóczi, 1989).

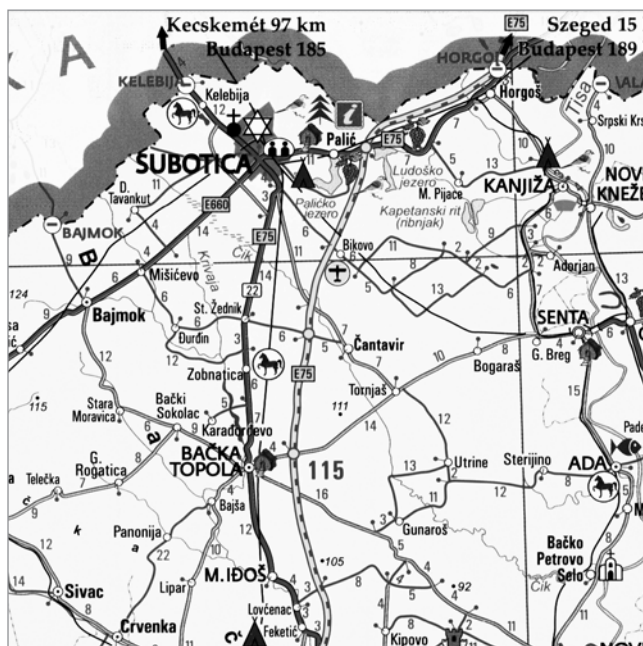
HUMKE

Kada govorimo o sakralnim običajima i grobljima naroda na međurečju Dunava i Tise, ne smemo izostaviti pitanje humki. Naši krajevi (kako je to poznato) su siromašni u monumentalnim arheološkim ili istorijskim spomenicima, ali grupa humki je upravo najznačajnija tema. Danas se već tačno zna da su one veštačke, dakle sagrađene ljudskom snagom, i ujedno služe kao grobovi, i nalaze se kraj Tise (pored starih obala Tise). Objašnjenje: u poslednjoj fazi bakarnog doba (po nekim stručnjacima uvodni period bronzanog doba) u Karpatski basen su nagnule prve nauci poznate grupe istočnih nomada. Ovo se sve desilo pre 4000 godina. Nomadske naseljenike poznajemo po njihovim grobovima, a i njihova imena potiču iz tih izvora: kultura oker grobova, ili drugačije kultura naroda sa grobovima pod humkama (mogilama). Posmatrajući iz etničkog aspekta ova grupa ljudi nije bila istog porekla kao narod nazvan „nosioci kulture grobova pod humkama”. Podizali su humke slične piramidama egipatskih faraona, verovatno svojim istaknutim pokojnicima (vladarima). Narod ih naziva kumanskim mogilama, ponekad turskim brežuljcima. Većinom su pod ovim humkama bila dva-tri groba sa skeletnim ostacima. Pre puno hiljada godina sahranjena tela su bojili crveno-braon bojom prirodnog porekla. Iz toga potiče naziv oker. Postoji mogućnost da su ljudi bakarnog doba na ovaj način pokušali sačuvati svoje cenjene pokojnike za večnost. U novijim istorijskim periodima nove grupe naroda nisu imale saznanja o poreklu humki iz bronzanog doba, i koristili su ih u svrhe sahranjivanja. Ovi drevni grobovi su tzv. sekundarno upotrebljavani uglavnom za vreme seobe naroda i hrišćanskog srednjeg veka. Radi istine, moramo napomenuti: pored ljudi iz bakarnog doba (koji su podigli najveći broj ovih humki), nekoliko njih je nastalo kasnije, rukama kasnijih potomaka (Medović, 2006, str. 79).

UMESTO ZAKLJUČKA

Tokom proteklih 10.000 godina, od kada možemo pratiti sakralne običaje raznih ljudskih grupa koje su sahranjivale svoje pokojnike na razne načine, jedna stvar je igrala ključnu ulogu, a to je verovanje u idealni život na onom *drugom svetu*, koji će dati valjano utočište za sve teške muke ovdašnjeg zemaljskog života. Zato su mesta za sahranjivanje (nekropole ili groblja) bila uvek istovremeno i sveta mesta.

Vodeće svetske religije, kao što su hrišćanstvo, islam i budizam imaju korena u ovim prastarim verovanjima. Na teritoriji severne Bačke danas su pored veoma malo izuzetaka (npr. jevrejsko ili islamsko) korišćena hrišćanska groblja. Veoma često na ulazu ovih sakralnih teritorija se nalazi citat iz biblije vezan za *naskersenje*. Prema veri, u procesu ljudske smrti svaka osoba postaje brat i kao braća imaju istu nemilosrdnu sudbinu, da vremenom izgube svoja bezvredna tela, koja će se pretvoriti u prah, dok će čovekova duša nastaviti svoj blagosloveni put do beskonačnosti (Hegedűs, 1996, str. 299).

Slika 1. Teritorija severne Bačke.

Slika 2. Skeletni grob u zgrčenom položaju iz bronzanog doba sa lokaliteta Građevinski fakultet u Subotici.

Slika 3. Bronzanodobna urna za vreme otkrivanja sa lokaliteta Velebit kod Kanjiže.

Slika 4. Bronzanodobna urna sa Hajdukova, urna sa karakterističnim poklopcem iz Hajdukova, gvozdеноdobna urna sa lokaliteta Pereš kod Hajdukova (sa leva na desno).

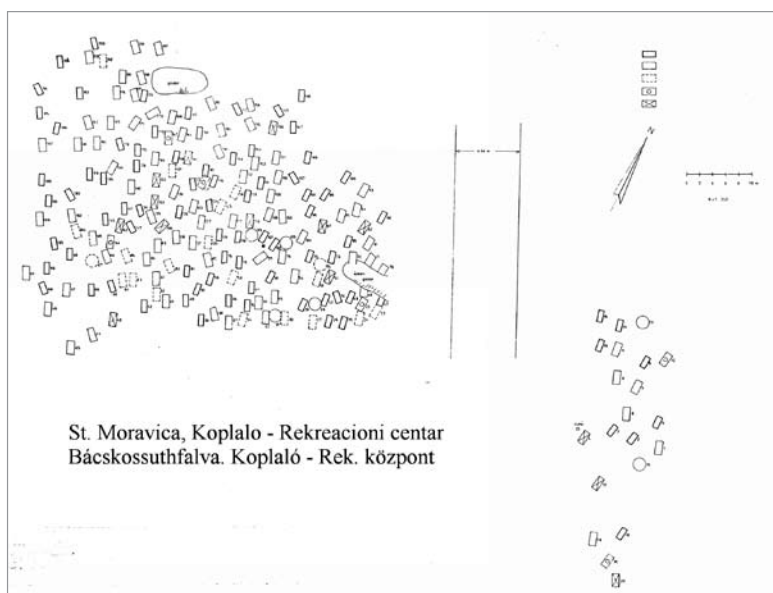
Slika 5. Otkrivanje sarmatskog groba sa kružnim jarkom na lokalitetu Azotara u Verušića.

Slika 6. Dokumentovanje već otvorenog sarmatskog groba na lokalitetu Azotara u Verušiću.

Slika 7. Poluotvoreni avarski grobovi sa okaliteta Koplalo kod Stare Moravice.

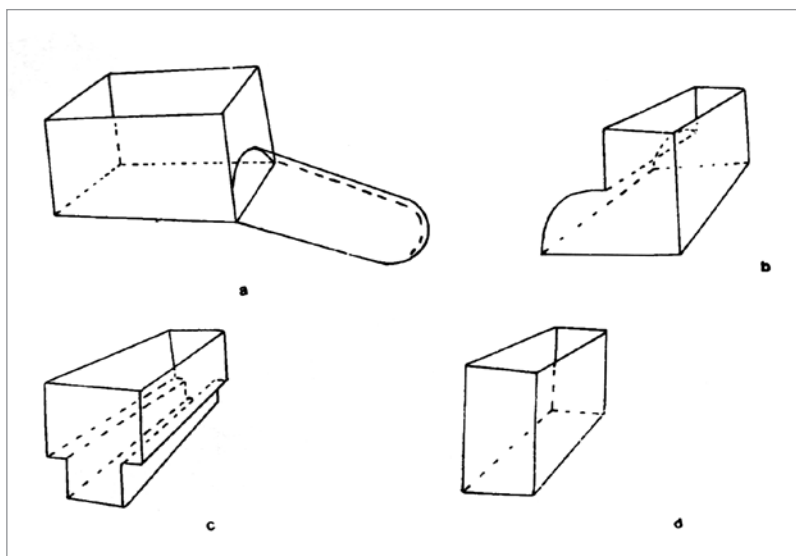
Slika 8. Situacioni plan avarske nekropole na lokalitetu Koplalo – Rekreativni centar u Staroj Moravici – jedini potpuno istražen lokalitet iz vremena avarske dominacije (VI–IX vek) u severnoj Bačkoj.

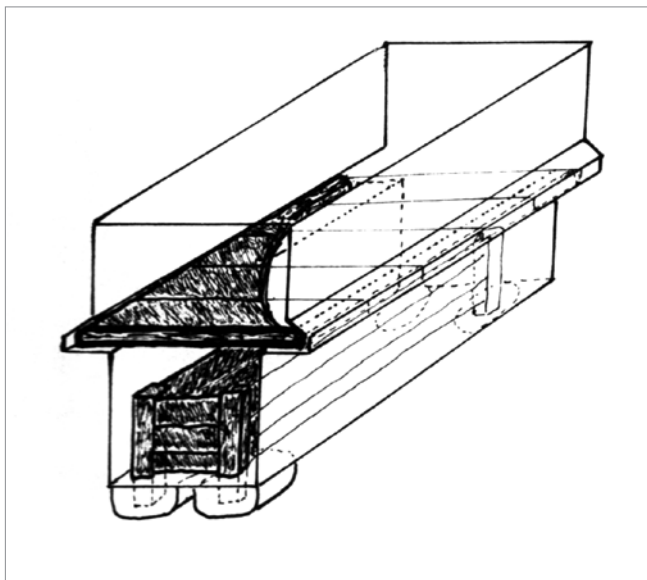
Slika 9. Ostaci uzdužnih banaka (u profilu) na lokalitetu Koplalo – Rekreativni centar u Staroj Moravici (levo) i otvoreni grob sa ostacima drvene konstrukcije na lokalitetu Budžak u Horgošu (desno).

Slika 10. Otvoren avarski skeletni grob sa drvenom konstrukcijom i ostacima banaka na uzdužnim zidovima na lokalitetu Koplalo – Rekreativni centar u Staroj Moravici.

Slika 11. a) Grob sa tunelom (štolengrab); b) grob sa mišom; c) grob sa bancima; d) grob sa ravnim zidovima.

Slika 12. Rekonstrukcija drvenih elemenata groba br. 158 iz Stare Moravice, lokalitet Koplalo – Rekreacioni centar.

Slika 13. Tipičan detalj jednog srednjovekovnog groba sa lokaliteta Kevago – Vargin salaš u Hajdukovu.

Slika 14. Velika praistorijska humka nazvana Hinga kod Nose – upotrebljena je sekundarno kao srednjovekovno groblje u periodu XI–XVI veka.

Slika 15. Tzv. Dvojna humka u blizini Malog Peska kod Kanjiže.

Slika 16. Ostaci teško oštećene tzv. Papove humke kod Malih Pijaca.

LITERATURA

- Balassa, I. (1989). *A magyar falvak temetői*, Budapest.
- Cekuš, G. (1990). *Antropološko proučavanje tri avarske nekropole u Severnoj Bačkoj*. Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet.
- Hegedűs, A. (1996). A temető teológiája, *Űzenet*, XXVI, 7–8.
- Јанковић, Ђ. и Јанковић, М. (1990). СЛОВЕНИ у ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПОДУНАВЉУ. Београд: Музеј града Београда.
- Kovačević, J. (1977). *Avarski kaganat*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Magyar néprajz I–III (1991). Budapest.
- Medović, P. (2006). *Vojvodina u praistoriji, od neandertalaca do Kelta*. Novi Sad: Platoneum.
- Pálóczi Horváth, A. (1989). *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Ricz, P. (2011). Avar temetkezési szokások Észak-Bácskában, *Museion*, 10, 7–35.
- Ricz, P. (1980). Resultate des neueren Ausgrabungen Awarischen Necropolen in der Nordöstlichen Batschka. Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Necropolen bei Backi Sokolac (Gemeinde B.Topola), *Balkanoslavica*, 9, 77–90.
- Szekeres, L. & Szekeres, Á. (1996). *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón*. Szabadka.
- Szekeres, L. & Ricz, P. (1998). *Szabadka és környéke (története) a régmúltban. Régészeti olvasókönyv*. Szabadka: Bácsország könyvek 3.
- Станојев, Н. (1989). *Некрополе X–XV века у Војводини*. Нови Сад: Археолошко друштво Војводине.

Ricz Péter

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A RÉGÉSZETI KOROKBAN ÉSZAK BÁCSKA TERÜLETÉN

Összefoglaló

A temető, a mindenkori emberi társadalomban a HOLTAK VÁROSA. Így van ez ma is, de így volt az emberiség történetében a kezdetek kezdetétől. A különböző régészeti illetve történelmi korokban többféleképpen képzeltek el a túlvilágot, azaz a földi ember által soha nem ismert örök valóságot. Ebből adódóan az egymásról nem tudó (legalább is az esetek többségében) embercsoportok temetkezési szokásai és azt megtestesítő temetők, nagyban különböznek egymástól. Azonban egy valamiben minden temető, pontosabban temetkezési hely (volt időszak, amikor a halottakat az élők közvetlen közelében, a település területén földelték el) megegyezik. Ez pedig a temetkezésre kiszemelt hely földrajzi fekvése. Kivétel nélkül vízmentes magaslatokon alakultak ki a

temető (vidékünkön pl. a több ezer évvel korábban megépített ún. „kunhalmok” esetében) általában a települések szempontjából jól rálátható helyen. Enne két fő oka volt. Egyrészt a TALAJVÍZ, másrészt az emberiség egyik leggyarlóbb szokásának a SÍRRABLÁS veszélyének ténye, ami valójában minden korban dívott valamilyen szinten.

Alapvetően két fajta temetkezési mód létezik. A *csontvázas temetkezés*, amihez bizonyos szakrális kellékek is tartoznak, mint pl. fakoporsó, fakripta, szilárd anyagból épített sírkamra. Az így temetkező embercsoportok (ami a gyakoribb eset) hiedelemvilágában (vallásában) fontos szerepet játszott-játszik a feltámadás kérdése. A halottakat igen gyakran nagy pompával, gazdagon feldíszített ruhákban, ékszerekkel ill. fegyverekkel temették el, kellőképpen felkészítve őket a túlvilági életre, amit minden bizonnyal hasonlóan képzeltek el mint a földi életet, természetesen a mindennapi nyomorúságok nélkül, egyszóval mennyországszerűen.

Merőben más hiedelemvilágban éltek-élnek azok a népek, akik a temetkezések másik nagy alpmódozatát gyakorolták-gyakorolják és szeretteiket máglyára helyezve elhamvasztották, ezzel minden földi maradványukat megsemmisítve. A *hamvasztásos temetkezés* már nagyon korán jelentkezik. Egyes vélemények szerint eredetileg a pusztító járványok megelőzése indította az embereket az elhunytak elégetésére, ami egyáltalán nem bizonyított. Viszont tény, hogy a halott elhamvasztása idővel egészen más jelentőséget kapott és ma már, mint fizikai folyamat jelen van a világvallások többségében.

A két alapvető temetkezési típuson belül különböző szokások alakultak ki, amelyek egyes népeknél nagyon szigorú szabályosság, azaz törvény szerint, míg másoknál lazább formában, bizonyos kompromisszumok megejtésével következtek be. Az alábbiakban ismertetjük ezeknek a szokásoknak a változatait.

Minden kétséget kizárólag a legelterjedtebb a háton, kinyújtott helyzetben történő temetkezési mód. A hátára fektetett személy fejét az esetek többségében alátámasztották. A karokat pedig párhuzamosan a test mellett, vagy az alsó karokat a hason behajlítva és a kézfejeket összekulcsolva helyezték el.

A zsugorított helyzetben való temetkezés ma már divatjamúlt formája az elföldelésnek. Pedig az emberi kultúrák korai időszakában (kőkorszak, bronzkorszak) nagyon kedvelt volt. A holttesteket minden bizonnyal erőszakkal (pl. bőrhuzallal vagy zsineggel) összenyomorították, a térdeket szorosan a hasig felhúзва.

A néphagyományban igen gyakran találkozni az ülő vagy álló helyzetű halottakkal, ám ezek, a régészeti feltárások tanúsága szerint, csak a legritkább esetben fordulnak elő. Különösen vonatkozik ez a megállapítás az álló, vagyis függőleges helyzetben való temetésre. Szinte fizikai lehetetlenség így a földbe süllyeszteni a halottat, és tulajdonképpen értelmetlen, hiszen ennek a módszernek. Ugyanakkor a régészet részben megoldotta ezt a kérdést. Ugyanis a Duna-Tisza közén igen gyakran a meredek partoldalokban eltemetett holttestek maradványai az időjárás viszontagságainak kitéve, néha kimosódnak, és így a laikusok számára megtévesztő képet mutatnak.

A csontvázas temetkezési módokat illetőleg, három nagyon fontos tényezőt kell figyelembe venni. A SÍRGÖDŐR ALAKJA, MÉLYSÉGE és IRÁNYÍTÁSA alapvetően határoz meg egy-egy temetkezést. Az előbbiek mellett még egy jelenségről szót kell ejteni, amelynek pontos magyarázatával ez idáig adós maradt a tudomány. A halottcsontkítás kérdéséről van szó, ami abból áll,

hogy sok esetben egyes végtagrészek (kéz, láb), esetenként pedig a koponya hiányoznak a sírokból. Sok feltételezés ismert ennek megvilágítására, ám valószínűleg a halottcsonkítás szokása, sok egyéb megválaszolatlan kérdéssel egyetemben, az emberi múlt, vagyis a régészet örök titka fog maradni. A hamvasztásos temetkezést illetően az ún. urnasírok megjelenése a bronzkor legelején, a még félig kőkorszakinak számító, de a rezet már ismerő és használó kultúrák idejében kezdődött. A halottat máglyán elégették, majd annak maradványait (bizonyára csak egy részét), egy nagyméretű edénybe, a halotti urnába helyezték. Ritkább formája a hamvasztásnak a máglyamaradványok sima elföldelése. Ebben az esetben a gyászolók nem vettek igénybe semmilyen segédeszközt, hanem a máglya számára kiásott sekély égésteret egyszerűen lefedték földdel, így kialakítván a sírhelyet.

A Kárpát-medencét és azon belül a Duna-Tisza között megírt emberi kultúrák, majd később már etnikumok (népek) időrendi behatárolását a tudomány három alapsoportba sorolja. Ezek az ŐSKOR, a RÓMAI KOR (a mi esetünkben SZARMATA KOR) valamint KÖZÉPKOR, melynek bevezető (átmeneti) fázisa a NÉPVÁNDORLÁS KORA, önálló történelmi korszakként szerepel. Területünkön az újkőkortól (neolitikum) a középkorig mintegy 8-10000 éves intervallumban az egymást követő, egymásra rétegeződő, sokszor egymásba szövődő műveltségek sokaságát ismerjük. Képviselőik etnikai hovatartozásáról az esetek többségében nincs tudomásunk, legalább is, ami az őskori népeket illeti. Ezért fontos halotti kultúrájuk megismerése. A régésztudomány nagy kihívása épp ebben rejlik, a régen letűnt, számunkra ismeretlen etnikai csoportok hagyatékának feltárása, melyek segítségével realisabb képet kaphatunk a sohasem látott emberekről.

Ha a Duna-Tisza közének népeiről és azok temetőiről, ill. temetkezési szokásaikról beszélünk, nem hagyhatjuk szó nélkül a halmok kérdését. Vidékünkön, amely szűkölködik monumentális régészeti emlékekben pontosan a halmok csoportja az, ami nagy jelentőségű e témakörben. Ma már bizonyosan tudjuk, az emberi kéz által emelt (tehát mesterséges) halmok, melyek egyben sírhantok is, túlnyomó többségben a Tisza mentén, vagyis az egykori Tisza partjain helyezkednek el. A népnyelvben KUNHALMOK-ként, esetleg TÖRÖKDOMB-ként maradtak fenn ezek az ősi síroksírhantok, melyek általánosságban egy vagy két-három csontvázas sírt takarnak, sajnálatos módon szinte mindig tárgyi mellékletek (leletek) nélkül.

Végezetül ne feledjük, a temetőt ősidőktől szent helynek tekintette az emberiség, hiszen a halálban mindannyian testvérek vagyunk, egymás mellé temetkezünk. Kivétel nélkül ugyanabban a nyomorúságos sorsban osztozunk, gyarló testünk a por és a férgek zsákmánya lesz, míg lelkünk a feltámadás reményében megdicsőül.

Неда Димовски¹

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24 000 Суботица, Србија

e-mail: nedadimovski@gmail.com

UDC 903.5(497.113)

UDC 392/394(497.113)

НЕУОБИЧАЈЕНЕ САХРАНЕ НА КАСНОСАРМАТСКОМ НАЛАЗИШТУ СТУБ 148 НА ВЕРУШИЋУ – БИОАРХЕОЛОШКА АНАЛИЗА

UNUSUAL BURLALS AT THE LATE SARMATIAN SITE STUB 148 IN VERUŠIĆ – BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS

Апстракт: Археолошким истраживањима касносарматског локалитета Верушић – Стуб 148 документована је појава похрањивања покојника у објекте у оквиру насеља. Откривено је пет скелета (четири дечије и одрасла индивидуа) из три археолошке целине (два трапа и објекат нејасне намене). Преглед археолошких студија које се баве овом темом није показао постојање одређеног јединственог погребног обрасца (било да је реч о типу објекта, положају скелета или покретном материјалу), као што нису уочене ни промене у демографској структури традиционалних гробаља, које би указале на посебан третман одређене полне или старосне категорије. Сарматски и хунски период у који се датују насеља са поменутим појавама, у оквиру Карпатског басена, карактеришу стални сукоби и социо-политичке промене које могу довести до манифестација изузетног, епизодног понашања (убрзана сахрана жртава/житеља насеља у оквиру објеката). Хипотези похрањивања мртвих од стране непријатељских трупа иде у прилог положај дечијих скелета 3, 4 (објекат 48) и 5 (објекат 160), као и трагови стрвинарења канида уочени на два дечија скелета (3 и 5) који сведоче да су неко време били изложени на отвореном простору пре похрањивања у јаме. Хронолошки и регионално, археолошке целине уочене на локалитету Верушић – Стуб 148 најближе аналогије имају у документованим налазима са територије српског и мађарског дела Карпатског басена. Утицај оваквих друштвених збивања, осим у виду поменutih археолошких целина, јасно се манифестује и кроз патолошку слику индивидуа са Верушића. Одређене патолошке промене изражене код свих индивидуа указују на присутност разних видова инфекција које су најчешће условљене променама у начину живота, интензивираним контактом популација, променама у окружењу, као и нутриционим факторима.

Кључне речи: неувобичајене сахране, касносарматско насеље, биоархеологија, Верушић – Стуб 148, северна Бачка

¹ Неда Димовски, археолог, кустос
Dimovski Neda, régész, kurátor
Neda Dimovski, archaeologist, curator

Примљено: 30. август 2013.
Прихваћено: 14. фебруар 2014.

Abstract: The archaeological excavations of the late Sarmatian site Stub 148 in Verušić, documented the burial of human skeletons in features within the settlement. Five skeletons (four children and one adult individual) were discovered in three archaeological features (two pits and a feature of unclear purpose). The survey of archaeological studies pertaining to this topic has neither demonstrated the existence of a unique burial pattern (regardless of the type of objects, the position of skeletons or archaeological finds) nor could changes indicating some special treatment of certain gender or age categories be detected in the demographic structure of traditional cemeteries. Settlements in the Carpathian Basin with the mentioned archaeological features are dated at the Sarmatian and Hun period, which are characterised by constant conflicts and socio-political changes that might have led to the occurrence of extraordinary, episodic behaviour (rapid burial of victims/residents of settlements within pits). The position of children's skeletons 3, 4 (feature 48) and 5 (feature 160), as well as the traces of canid scavenging observed on two children's skeletons (3 and 5), which yield the information of the skeletons being exposed to open air before being disposed in the pits, both support the hypothesis of the deceased being buried by enemy troops. In chronological and regional respect, the archaeological features observed at the site Stub 148 in Verušić show the closest analogy with the documented findings on the Serbian and the Hungarian territories of the Carpathian Basin. The impact of social events is clearly manifested – besides the afore-mentioned archaeological features – also through pathological conditions of individuals from Verušić. Explicit pathological changes present on the skeletons of all individuals indicate the presence of infectious diseases that could have been caused by changes in lifestyle, intensified contacts amongst populations, environmental changes, as well as by nutritional factors.

Key words: *unusual burials*, late sarmatian site, bioarchaeology, Verušić – Stub 148, Northern Bačka

УВОД

Археолошким истраживањима касносарматског локалитета Верушић – Стуб 148 документована је појава похрањивања покојника у објекте у оквиру насеља. Откривено је пет скелета (четири дечије и одрасла индивидуа) из три археолошке целине (два трапа и објекат нејасне намене).

Биоархеолошки приступ анализи људских скелета састојао се од контекстуалног и аналитичког оквира. Контекстуални оквир подразумева разматрање археолошког контекста налаза и поређење са сличним налазима у оквиру Карпатског басена, као и у областима непосредно уз његов обод, разматрање историјских прилика, као и тафономских промена које пружају основу за могућу интерпретацију појаве похрањивања покојника у објекте унутар насеља. Аналитичким оквиром дата је основа за могуће реконструисање услова живота на основу људских остатака кроз примену остеолошких метода.

Рад садржи три основне импликације: биоархеологија може да да знатан допринос студијама погребне праксе, опис људских скелетних остатака пружа нове информације о

здравственом и/или нутриционом статусу индивидуа које могу да укажу на интензивне социо-политичке промене, и да, без обзира на величину узорка серије, анализе скелетних остатака дају податке значајне за компаративне студије.

Сарматско насеље Верушић – Стуб 148 – археолошки контекст налаза

Људских скелетних остатака

Локалитет Верушић – Стуб 148 налази се 7,5 km јужно од Суботице, на источној страни Чантавирског пута (Александрови салаши) у атару Горњег Верушића (Карта 1). Документован је 2005. године приликом рекогносцирања терена. Заштитна археолошка ископавања спроведена су приликом изградње заобилазнице Суботица (тзв. У крак коридора X) 2006. године, мада је том приликом источни део локалитета већ био девастиран експлоатацијом песка. Радови су настављени у периоду од 2007. до 2011. године.

Карта 1. Положај локалитета Верушић – Стуб 148.

Локалитет се налази на благом узвишењу некадашњег мочварног терена (уз обалу Чикера). На истраженој површини (3 900 m²) откривено је 250 објеката – најчешће је реч о траповима, али је докуметновано и неколико калотастих пећи и две куће. На основу покретног материјала, махом керамичког, локалитет се датује у касносарматски период (крај IV– прва половина V века). Налази људских скелетних остатака потичу из три објекта са различитих делова локалитета (Цртеж 1).

Скелет одрасле индивидуе (скелет 1, објекат 12; Табла 1) положен је у плитку јаму неправилног облика чија је северна половина укопана у трап (објекат 12а; Табла 4 и Табла 5:

1 – уломци посуда из испуне објекта 12а).² Очувана дубина јаме износи 40 cm. Испуну објекта карактерише мрка земља са прослојцима леса, пепела, гаражи и лепа. Скелет је опружен на леђима, оријентације Ј–С, а глава је погнута и лицем наслоњена на десно раме. Екстремитети се налазе у опруженом положају.

У објекту 48 налазила су се три дечија скелета (Табла 2). Пречник отвора трапа износи 1,46 m, пречник дна 1,9 m, а дубина 1,5 m. У горњем делу зидови трапа су готово паралелни, док је у доњој половини јама проширена искошеним зидовима. Дно је равно. Два дечија скелета (скелети 3 и 4, оријентације ЈИ–СЗ) налазила су се 24 cm изнад нивоа дна уз западни зид трапа. Слојеви мрке и жуте лесне земље са мањим комадима лепа (у једном делу мања концентрација гаражи) без покретних налаза испод нивоа скелета указују на то да је трап био ван функције. Труп и карлица скелета 3 положени су леђно, лобања је уздигнута и управљена ка зиду јаме, лева нога је медијално згрчена у колену тако да заклапа прав угао са телом. Кости потколенице прелазе преко леве руке скелета 4, и испод његовог грудног коша. Десна нога се налазила испод трупа скелета 4. Положај левог хумеруса указује на то да је рука пала више главе – упоље. Десна рука је лежала уз тело. Скелет 4 лежи на трбуху, са лицем на доле, у нивоу и упоље од левог карличног крила скелета 3; као што је већ споменуто део трупа и лева рука су испреплетане са левом ногом скелета 3 и леже на његовој десној нози. Ноге су у коленима савијене дорзално тако да потколенице заклапају оштар угао са бутним костима.

Положаји скелета 3 и 4 указују да су деца истовремено, немарно *бачена* у јаму. Слој затрпавања (слојеви мрке и жуте земље дебљине 30 cm) карактеришу налази мањих уломака керамичких посуда (уломци црних глачаних посуда рађених на брзом витлу; уломак црвене глачане посуде рађене на брзом витлу; уломци посуда рађених на спором витлу са примесом ситног шљунка) и животињских костију од којих су неке нагореле (Табла 5: 2). Изнад овог слоја, уз супротни, источни зид јаме, на дубини од 0,9 m, налази се скелет 2 (оријентације Ј–С). Дете је положено на леђа, глава је на потиљку, екстремитети су опружени. Испуну јаме изнад овог нивоа карактеришу мањи уломци керамике грубе фактуре и дебелих зидова са примесом песка, дно црне глачане зделе, и животињске кости.

Скелет 5 се налазио испод нивоа хумуса, вероватно првобитно у горњем делу објекта 160 (трап) чија је очувана дубина износила 0,63 m (Табла 3). Кости главе су дислоциране и нису у артикулацији са телом. Према остацима костију трупа и десне ноге, скелет је лежао на трбуху, оријентације СЗ–ЈИ. Од костију руку очуван је само фрагмент десног хумеруса. Кости леве ноге нису присутне, као ни кости стопала и шака. Испуну јаме испод нивоа скелета карактерише мрка земља са прослојцима леса и пепела и налази фрагмената животињских костију. Објекат је на северној страни општећен другим укопом – објекат 161, са испуном од слојева мрке и пепељасте земље са прослојцима леса (покретне налазе осим уломака црних глачаних посуда рађених на брзом витлу и посуда рађених на спором витлу са примесом ситног шљунка, чине посудница браон боје, рађена пњетањем

² Налази из испуна, важни за односе и хронологију проучаваних објеката, дати су, с обзиром на тему рада, само илустративно у табелама, без даљег разматрања.

са примесом ситног шљунка, фрагмент бронзане наруквице и фрагментован гвоздени нож; Табла 5: 3–5).

БИОАРХЕОЛОШКА АНАЛИЗА ЉУДСКИХ СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА

Пол и старост у тренутку смрти одрасле индивидуе (скелет 1, објекат 12) одређени су на основу морфологије костију главе и карличних костију (Buikstra & Ubelaker, 1994). Процена старости код дечијих индивидуа заснована је на основу степена формирања и ерупције зуба према упутствима Убелакера (Buikstra & Ubelaker, 1994) и највеће дужине дугих костију (Табела 3) (Stloukal & Hanáková, 1978). С обзиром на непостојање довољно поузданих метода, пол код дечијих индивидуа није разматран.

Скелетне мере и индекси, као и категоризација телесног раста, утврђени су према упутствима Мартина и Салера (Martin & Saller, 1957, 426–596), док је категоризација мера и индекса на лобањи спроведена према препоруци Алексејева и Дебеца (Табела 1 и 2) (Алексеев & Дебец, 1964, 114–117). Телесна висина је процењена коришћењем Сјоволдове формуле за највећу дужину фемура (Sjøvold, 1990).

Палеопатолошке анализе су ограничене на макроскопско посматрање (Ortner, 2003; Roberts & Connell, 2004, p. 34–42). Приликом анализе бележене су и неметричке варијације, али су ови подаци изузети из рада јер имају већу примену уколико говоримо о проучаваној популацији у ширем контексту, као приликом компаративних студија.

Скелет 1

Већи део костију скелета одрасле индивидуе мушког пола (25–30 година) је присутан и добро очуван.

Лобања је средње дуга и уска, мезокрана (на граници са долихокранијом), висока, хипсикрана, акрокрана, широко чело је еуриметоп категорије. Лице је средње високо и широко, лептопрозоп категорије. Орбитални индекс је мезоконх, назални индекс је лепторин. Бигонијална ширина је велика. Облик је у вертикалној норми сфеноид, у окципиталној – кућа.

Процењена телесна висина износи 171 cm (висок телесни раст).

Дентиција

Уочено је присуство каменца, каријесне лезије су забележене на осам зуба (од очуваних 25). Један зуб је заживотно, а седам постмортално изгубљено. Забележено је присуство хипоплазије глеђи. Механичка оштећења на букалној ивици оклузалне површине

зуба 14 и 25, мезијално-букалног угла крунице код 24 и 45, као и дистално код зуба 34 указују на коришћење зуба за специфичне активности. Билатерално одсуство првих максиларних молара пружа исте индикације.

Патолошке промене

Порозност спољашње ламине лобањских костију уочена је на фронталној кости, предњегорњем углу паријеталних костију и на спољашњој страни (*facies temporalis*) великих крила сфеноидалне кости. Ендокранијално порозност је уочена на унутрашњој окципиталној протуберанцији, док унутрашњу ламину скваме фронталне кости карактерише порозност сагиталног сулкуса и локализоване ерозивне лезије на левој половини скваме (Слика 2а: а–б). *Cribra orbitalia* порозног типа присутна је билатерално (Слика 1а).

На костима кичменог стуба осификација *ligamenta flava* уочена је код Th5 и Th7–Th12. На левој страни спинозног наставка Th6 уочено је порозно испупчење (1,1 x 0,5 cm). Шморлов дефект забележен је на три лумбална пршљена (L1–3), остеофитоза ивица тела присутна је код L3 и L4, а на последњем наведеном пршљену забележене су и ерозивне лезије горње стране тела.

На унутрашњој страни тела ребара (3–7. и 9. десно, и 4–9. лево ребро) уочене су лезије које се састоје од изолованих или спојених, обично овалних испупчења компактне кости, величине 1–3 mm (Слика 3а). Лезије имају глатку површину, мада су у неколико случајева грубе и неравне. Све уочене промене локализоване су уз ребарни жлеб.

Аномалије у развоју скелета

На левој темпоралној кости уочен је *foramen tympanicum*. На костима кичменог стуба присутна је бифуркација неуралног лука петог лумбалног пршљена и расцеп првог и другог сакралног сегмента (Слика 3б). Десно крило сакрума, на месту припоја бедреног мишића (*m. iliacus*) има изглед несрасле епифизе; на левом крилу видљива је слична аномалија али у виду краће епифизне линије.

На бедреним костима на горњој ивици тубероситаса присутне су додатне зглобне фасете за сакрум.

Кортикални дефекти у виду порозних депресија уочени су на оба хумеруса (на десном – постериорно, између великог туберкула и зглобне површине главе, неправилног облика, дим. 1,3 x 1,2 cm; на интертуберкуларном сулкусу, овалног облика, дим. 0,6 x 0,5 cm; на зглобној површини главе при антериорној ивици, дим. 4 x 2 cm; два дефекта на антериорној страни зглобне површине капитулума, дим. 7 x 5 cm; и на доњој ивици радијалне јаме пречника 0,3 cm; на левом хумерусу дефект пречника 0,7 cm налази се на интертуберкуларни сулкусу).

На предњој ивици гленоидног удубљења скапула уочен је линеарни расцеп.

Остала запажања

Област гониона је асиметрично развијена. На бутним костима присутна је Пуарперова фасета (*Poirier's facet*).

Скелет 2

Добро очуван скелет детета (9–10 година). Кости грудног коша и кичменог стуба су присутне у фрагментима и најслабије очуване.

Дентиција

Очувана су 23 зуба, један је постмортално изгубљен. Каријесне лезије присутне су на три зуба.

а

б

Слика 1. Верушић – Стуб 148: а – *cribra orbitalia*, гроб 1 (објекат 12); б – поротична хиперостоза, скелет 2 (објекат 48).

Патолошке промене

Cribra orbitalia крибозног типа је билатерално присутна. Унутрашњу ламину фронталне кости уз сагитални сулкус карактерише порозност и присуство ерозивних лезија (Слика 2в). Порозност је уочена на задњегорњем углу паријеталних костију и на окципиталној кости уз ламбдоидни шав (Слика 1б). Ендокранијално паријеталне кости карактеришу увећани васкуларни отисци у подручју иза предње ивице кости, са ерозивним лезијама (Слика 2г).

Хиперваскуларизација и ресорптивне лезије присутне су на три очувана тела грудних пршљенова.

Криброзне лезије забележене су и на хумерусима (порозног типа) и фемурима (антериорно криброзног, а постериорно трабекуларног типа) (Слика 3г).

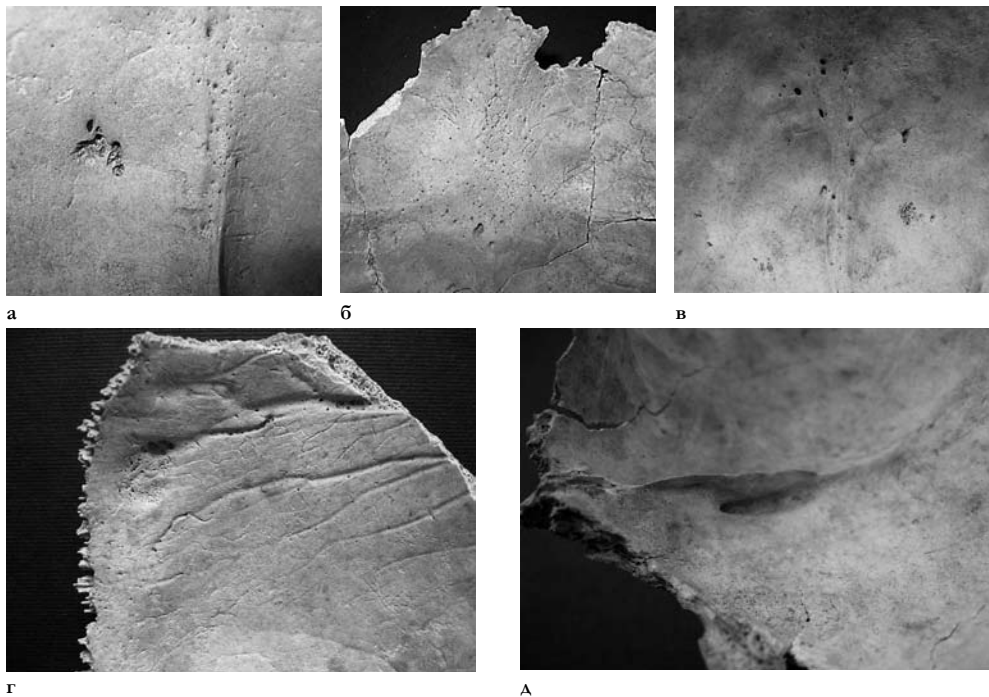
Присутна је хипоплазија левог хумеруса (Слика 3в).

Леви фемур има изражену општу медијалну ивицу дијафизе са јачом латералном флексијом.

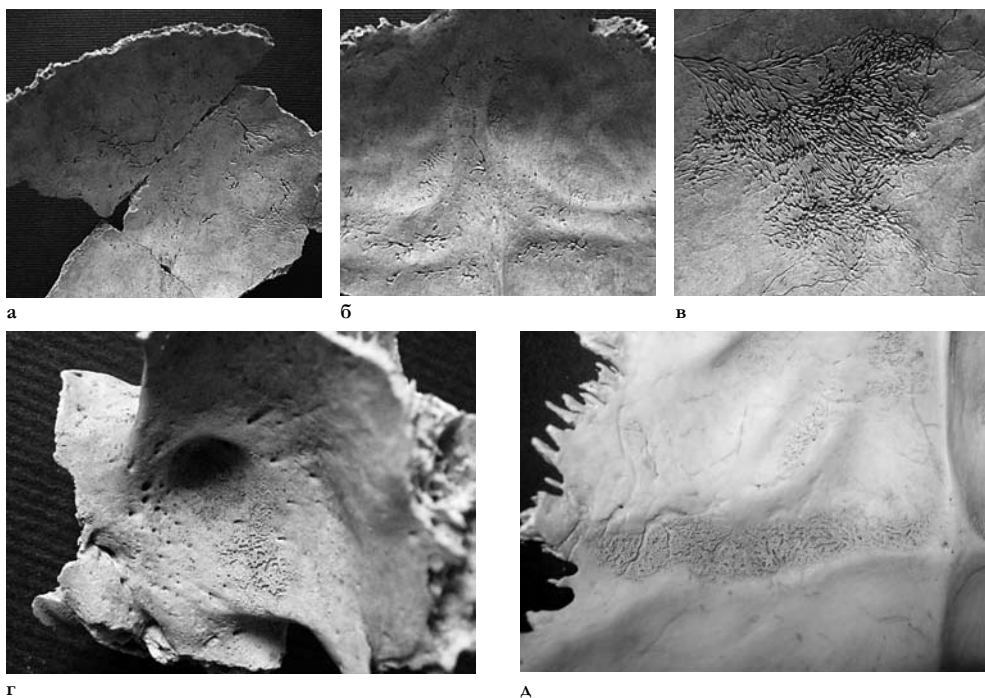
На десној фибули присутна је порозност, локализована на средини латералне стране дијафизе.

Аномалије у развоју скелета

Уочен је расцеп неуралног лука четвртог и петог сакралног пршљена (остали сакрални пршљенови су фрагментовани).

Слика 2а. Верушић – Стуб 148. Ендокранијалне лезије – скелет 1 (објекат 12): а – порозне и ерозивне лезије фронталне кости, б – порозне лезије на окципиталној кости; скелет 2 (објекат 48): в – порозне и ерозивне лезије фронталне кости, г – ерозивне лезије на левој паријеталној кости; скелет 3 (објекат 48): д – фистула на фронталној кости.

Слика 26. Верушић – Стуб 148. Ендокранијалне лезије – скелет 4 (објекат 48): а – капиларне лезије фронталне кости, б – капиларне лезије на окципиталној кости, в – тзв. *hair-on-end* лезије на левој паријеталној кости, г – формација новог коштаног ткива на сфеноидалној кости; скелет 5 (објекат 160): д – формација новог коштаног ткива на окципиталној кости.

Скелет 3

Релативно добро очуван скелет дечије индивидуе (4–5 година) коме недостају кости шаке и стопала.

Дентиција

Присутно је 18 зуба (два су постмортално изгубљена). Уочени су трагови каменца док су каријесне лезије забележене на три зуба. Зубе 51 и 61 карактерише лингвална абразија.

Патолошке промене

На фронталној кости присутна је фистула са десне стране *crista frontalis* (дим. 1 x 0,2 cm) (Слика 2а: д).

Cribra orbitalia порозног типа уочена је билатерално. Порозност је уочена на спољашњој страни великих крила сфеноидалне кости и орбиталној страни зигоматичних костију.

Максиларне синусе карактеришу спикеле и коштана ресорпција у виду отвора у кортикалној кости (Слика 3а).

На свим грудним пршљеновима су присутне ресорптивне лезије.

На хумерусима је забележена порозност радијалне и коронаидне фосе.

Кортикални дефекти у виду кружних депресија на постериорној страни медијалног дела метафизе присутни су билатерално на фемурима. Криброзне лезије порозног типа су присутне на левом фемуру (на десном промена не може да се посматра) и на тибијама.

Тафономија

Специфичне промене на костима које указују на стрвинарење уочене су на левом хумерусу (латерално епикондило), левој илијачној кости (гребен), ишијадичним костима (ране), радијусима и улнама (дисталне метафизе), тибијама (дистални крајци и на тубероситасу леве кости) и на десном фемуру (латерална страна проксималног дела дијафизе). На поменутим локацијама забележене су импресионе фрактуре, линеарни расцепи и пунктуре (Слика 4а–ћ).

Скелет 4

Релативно добро очуван скелет дечије индивидуе (5–6 година). Очувано је 15 зуба.

Патолошке промене

Унутрашњу ламину скваме фронталне кости карактеришу капиларне лезије (Слика 2б: а). *Cribra orbitalia* порозног типа забележена је билатерално. У задњегорњем углу паријеталних костију уочена је порозност, док је ендокранијално забележена формација тзв. *hair-on-end* лезија (Слика 2б: в). Порозност је на окципиталној кости уочена уз ламбдоидни шав, док су ендокранијално забележене капиларне лезије (Слика 2б: б). На сфеноидалној кости (која је присутна у фрагментима) периоститис у виду формирања новог коштанога ткива на првобитном кортикалном, уочен је на унутрашњој страни уз десни *foramen rotundum* (Слика 2б: г).

Максиларне синусе карактерише коштана ресорпција у виду отвора у кортикалној кости. Изразита порозност на мандибули је уочена уз *foramen mentale* и *foramen mandibulae* – билатерално.

На очуваним телима грудних и слабинских пршљенова уочљива је хиперваскуларизација и ресорптивне лезије.

На хумерусима је билатерално присутна *cribra* порозног типа, као и порозност коронаидних јама. На фемурима је забележен криброзни тип крибре.

Порозна периостална реакција карактерише постериорну страну дијафизе тибија, као и средину латералне стране дијафизе фибула.

Скелет 5

Делимично очуван скелет детета (око 6 година). Кости главе су делимично фрагментоване, као и кости грудног коша и кичменог стуба. Кости раменог појаса представљене су левом клавикулом, фрагментом десне клавикуле и фрагментом леве скапуле. Присутне су и проксимална $\frac{1}{2}$ десног хумеруса, бедрене кости и делимично фрагментоване кости десног бута и потколенице.

Дентиција

Очувано је 10 зуба са траговима каменца.

Патолошке промене

Cribra orbitalia порозног типа присутна је билатерално. Капиларне лезије присутне су на унутрашњој ламини скваме фронталне и паријеталних костију. Периостална реакција, у виду формирања новог коштаног ткива на првобитном кортикалном, уочена је ендокранијално на паријеталним костима (на левој кости – предње горњи угао; на десној кости и уз горњу ивицу при задње горњем углу), на окципиталној кости (*sulcus sinus sagittalis superioris* и *sulcus sinus transversus*) (Слика 2а: Δ) и десној темпоралној кости (сквамозни део; левој кости је очуван само петрозни део, тако да промену није било могуће забележити). Порозност карактерише темпоралну страну зигматичних костију и унутрашњу страну коронаидних наставака мандибуле.

Десни максиларни синус карактеришу спикеле и коштана ресорпција у виду отвора у кортикалној кости (на левој кости промене није било могуће посматрати).

На десном фемуру и тибији забележена је крибра порозног типа. Фина порозна периостална реакција забележена је на медијалној страни дијафизе очуване тибије.

Тафономија

Импресионе фрактуре и линеарни расцепи настали животињским стрвинарењем забележени су на дијафизи десног хумеруса (середина дијафизе) и дисталним метафизама десне тибије и фибуле, док су на гребену десне илијачне кости осим ових промена, забележене и пунктуре (Слика 4е).

Резултати биоархеолошке анализе

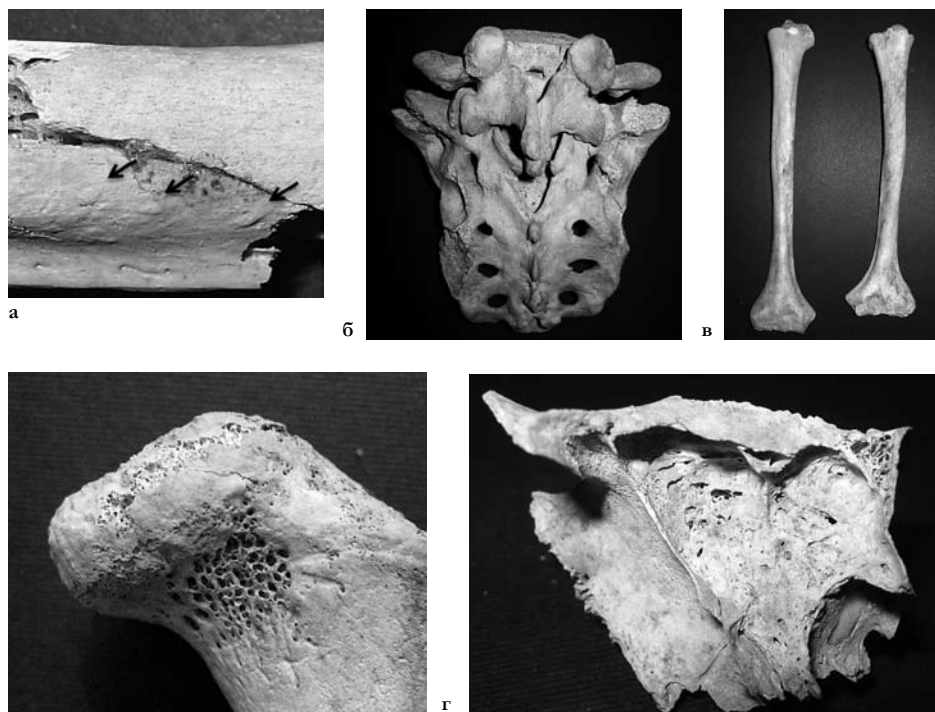
Остеолошка анализа обухватила је остатке одрасле (скелет 1) и четири дечије индивидуе (скелети 2–5). Три скелета припадају *Infans I*, а један *Infans II* старосној категорији. Одрасла индивидуа мушког пола припада старосној категорији *Adultus*.

Очуваност површине костију код свих скелета је добра, без модификација (општећења) морфологије и кортикалног ткива. С друге стране комплетност скелетних остатака варира. Већи део костију код индивидуа 1–4 је очуван, мада су кости дечијих лобања, грудног коша и кичменог стуба у фрагментованом стању. Само у случају скелета 5 је констатована делимична очуваност скелетних остатака.

Посебне тафономске промене уочене на скелетима 3 и 5 указују на постмортална општећења појединих костију настала ствинарењем животиња (Слика 4). Глодање обично започиње од меке спонгиозне кости окрајака дугих костију, а препознатљив је и спектар потенцијалних општећења које изазивају карнивори: отисци зуба (пунктуре, јаме, паралелне линије на кортикалној кости и бразде које остављају молари), разорене или сегментарно преломљене ивице, одломљени делови или одсуство костију као резултат гутања или транспорта (Haglund, Reay, & Swindler, 1988, p. 986). Трагови зуба глодара се разликују од карниворних по карактеристичним паралелним серијама бразди које остављају инцизори (Haglund et al., 1988, p. 992) и нису уочени на посматраним скелетима. С обзиром на степен разарања костију, трагове на скелетима из Верушића можемо приписати активности канида. Ове промене сугеришу да су скелети 3 и 5 неко време били изложени на отвореном простору пре него што су бачени у јаме. Исто важи и за скелет 4, иако на њему није уочен овај тип промена, јер археолошки подаци указују на истовремено похрањивање са скелетом 3.

Cribra orbitalia је билатерално присутна код свих посматраних индивидуа. Поротична хиперостоза свода лобање је документована на дечијим скелетима 2, 3 и 4, само у виду порозности, као и код одрасле индивидуе (скелет 1). Криброзни синдром забележен је билатерално код скелета 2 и 4, док се код скелета 3 и 5 криброзне лезије изостале на хумерусима.

Поротична хиперостоза лобањског свода и *cribra orbitalia* могу представљати симптом имфламаторног или хеморагијског процеса, тумора, поремећаја у исхрани, генетских или узрочних анемија (Ortner, 2003, p. 102). Феномен поротичне хиперостозе код хроничне анемије карактеришу две морфолошке карактеристике које се обично јављају истовремено: стањивање спољашње ламине, услед чега се јавља порозност и радијални раст коштаних трабекула диплое (Ortner, 2003, p. 102).

Слика 3. Верушић – Стуб 148. Скелет 1 (објекат 12): а – дугметаста испупчења компактне кости на унутрашњој страни ребра, б – бифуркација неуралног лука петог лумбалног пршљена и расцеп првог и другог сакралног сегмента; скелет 2 (објекат 48): в – хипоплазија левог хумеруса, г – криброзне лезије на фемуру; скелет 3 (објекат 48) д – спиккле и коштана ресорпција десног максиларног синуса.

Описане поротичне лезије се у биоархеолошким студијама обично разматрају као индикатори здравственог и/или нутриционог стања индивидуа (Djuric, Milovanovic, Janovic, Draskovic, Djukic, & Milenkovic, 2008, p. 458), који су последица специфичних услова живота (Walker, Bathurst, Richman, Gjerdrum, & Andrushko, 2009, p. 109). Овај тип лезија најчешће се везује за анемију услед недостатка гвожђа, мада су поједине студије указале на могући шири спектар узрока као што је недостатак витамина B12 (Walker et al., 2009, p. 120) или недостатак магнезијума (Djuric et al., 2008, p. 468). Стјуарт-Макадам (Stuart-Macadam, 1992) сматра да је недостатак гвожђа у крви заправо адаптивна одбрана тела од патогена – многим патогенима гвожђе омогућава мултипликацију и опстанак, па снижавање апсорпције гвожђа и нивоа гвожђа у крвној плазми представља одбрану организма (p. 39). Специфични услови живота, који могу изазвати анемију услед недостатка гвожђа као адаптивни одговор тела на инфекцију, подразумевају изложеност честим инфекцијама, посебно паразитским, које воде развоју поротичних лезија кроз различите механизме: губитак крви због паразита и/или дијареје (лоша апсорпција и гвожђа и магнезијума) или анемија као адаптивни одговор

хепцидина у телу на инфекцију (Djurić et al., 2008, p. 468). Уочене криброзне лезије на хумерусима и фемурима, заједно са истовременим присуством крибра орбиталије, спадају у криброзни синдром (Djurić et al., 2008, p. 465) и вероватно имају исти узрок (Слика 3г).

Слика 4. Верушић – Стуб 148. Трагови стрвинарења карнивора – скелет 3 (објекат 48): а – отисак зуба на левом хумерусу, б – сегментарно преломљене ивице дисталног дела дијафизе десног радијуса, в – сегментарно преломљене ивице ребена десне илијачне кости, г – пунктура и паралелне линије на фемуру, д – отисак зуба на тубероситасу леве тибиије, е – сегментарни преломи и линеарни расцепи дисталног дела дијафизе леве тибиије; скелет 5 (објекат 160): е – отисак зуба и сегментарно преломљене ивице десне илијачне кости.

Уочене различите ендокранијалне лезије употпуњују патолошку слику посматраних индивидуа (Слика 2а–б): порозност (скелет 1 – окципитална и фронтална кост; скелет 2 – фронтална кост), ерозивне лезије (скелети 1 и 2 – фронтална кост), формирање нове кости на првобитној кортикалној (скелет 4 – сфеноидална кост; скелет 5 – паријеталне кости, десна темпорална и окципитална кост), капиларне лезије (скелет 4 – фронтална и окципитална кост; скелет 5 – фронтална и паријеталне кости) и хипертрофија дилпое са вертикалном оријентацијом трабекула – тзв. *hair-on-end* лезије (скелет 4 – паријеталне кости). Присуство ендокранијалних лезија код субадултих индивидуа је највероватније последица упале, хематома или крварења можданих опни (Lewis, 2004, p. 93). Тачна етиологија ових лезија још није разјашњена, али оне могу бити последица траума, примарне и секундарне инфекције

можданих опни, тумора, туберкулозе, сифилиса и недостатка витамина А, С и D (Lewis, 2004, p. 93). Хистолошке анализе сугеришу да су тзв. *hair-on-end* лезије резултат упале која настаје као последица инфекције, док су формације нове кости резултат крварења (Lewis, 2004, p. 95).

Код дечијих индивидуа 3 (Слика 3а) и 4 максиларне синусе карактеришу спикеле и коштана ресорпција кортикалне кости (код осталих индивидуа нису забележене овакве промене) и указују на инфекцију синуса (максиларни синуситис). Мерет и Фајфер истичу да су студије модерних популација показале да се широк аспект фактора ризика може везати за повећање респираторних обољења: хронично излагање диму (дрво или уопште биомаса коришћена као гориво), пренатрпане куће са лошом вентилацијом, велика густина популације, лоши санитарни услови, присуство пратећих респираторних инфекција и периапикални апсцеси (Merrett, & Pfeiffer, 2000, p. 304–305). Код индивидуа са Верушића апсцеси нису уочени, те се могу искључити са списка могућих узрока. С друге стране, фистула забележена уз *crista frontalis* код скелета 3 пружа индикације и о могућој упали фронталних синуса (Слика 2а: д).

Према Ортнеру, у свим фазама промена костију свода лобање код поротичне хиперостозе, диплоидно ткиво на унутрашњој ламини трпи само незнатне промене или их уопште нема, док с друге стране нека инфламаторна обољења немају важност за развој поротичне хиперостозе лобањског свода, али могу утицати на појаву *cribra orbitalia*: инфламација фронталних, максиларних и етмоидалних синуса, инфламација лакрималне жлезде и реакције можданих опни (Ortner, 2003, p. 89, 103). Ако се осврнемо на наведене промене, односно да је *cribra orbitalia* присутна код свих посматраних индивидуа као и различите ендокранијалне промене, могуће објашњење патолошке слике би се односило на реакције можданих опни и у два случаја (скелети 3 и 4) могућу узрочну везу са упалом синуса. Патолошка слика свакако указује на то да су дечије индивидуе биле подложне инфекцији, пошто на осталим костима нису уочене лезије које би потврдиле, барем макроскопски, специфично обољење.

Лезије на ребрима скелета 1 (слика 3а) се везују за плеуритис јер упала плућне марамице може да доведе до периосталне реакције, са формацијом нове кости, на унутрашњој кортикалној површини средњих торакалних ребара; глатке површине дугметасте нове кости код ових случајева указују да је инфламаторни процес престао, док је ограничени степен реакције у складу са могућом ограниченом, хроничном упалом (Carasso, 1999, p. 284), што се односи и на уочене лезије грубе површине.

Хиперваскуларизација и ресорптивне лезије уочене су на вршњеновима скелета 2 и 4. Узрок овим променама могу бити бројна обољења, мада као што је претходно речено, у нашем случају нису уочене друге лезије које би указивале на одређену болест.

Фина порозна периостална реакција уочена на дијафизама костију потколенице скелета 4, на десној фибули скелета 2 и на дијафизи очуване тибије скелета 5, указује на пренос инфекције хематогеним путем.

Аномалије у развоју скелета уочене су код две индивидуе. Скелет 1, одрасле индивидуе, показује неколико развојних аномалија: унилатерално присуство *foramen*

tympanicum-а, бифуркација неуралног лука петог лумбалног пршљена, расцеп првог и другог сакралног сегмента (Слика 3б) и аномалија у развоју крила сакрума. Описани дефекти у кортикалном ткиву код хумеруса и скапула вероватно указују на одређен застој у развоју коштаног ткива.

Застој у развоју затварања бубне опне може да резултује хипоплазијом или аплазијом тимпаничне плоче. Бубни део (*pars tympanica*) темпоралне костисе развија од некомплетног коштаног прстена, а у току даљег развоја *pars tympanica* израста у тимпаничну плочу која са *pars squamosa* ограђује *porus* и *maeatus externus* (Мијаџ, Blagotić, Đorđević, & Teofilovski-Parapid, 2000, str. 35). *Foramen tympanicum* код скелета 1 представља хипопластични дефект и на овнову студија морфогенезе тимпаничне плоче поседује јаку генетску компоненту (Barns, 1994, p. 204). Последицу овог процеса представља и слабо развијен леви стилоидни наставак.

Бифуркација неуралног лука петог лумбалног пршљена и расцеп првог и другог сакралног сегмента код скелета 1 (Слика 3б), као и расцеп неуралног лука четвртог и петог сакралног пршљена (остали сакрални пршљенови су фрагментовани) скелета 2 спадају у групу дефеката неуралног лука. Постоји јака породична тенденција за развој дефеката неуралног лука, али генетска предиспозиција зависи и од егзогенних фактора, као што су нутрициони дефицит мајке (посебно се односи на цинк, фолну киселину и селенијум) (Barns, 1994, p. 41). Хипоплазија левог хумеруса скелета 2 највероватније такође представља развојни дефект (Слика 3в).

ДИСКУСИЈА

Појава похрањивања покојника у насељима, у римском периоду и почетком периода Сеобе народа, забележена је у археолошким студијама како на простору Карпатског басена тако и у областима непосредно уз његов обод. Са територије данашње Румуније потиче налаз из Вонводенија (*Voivodeni*, округ Муреш) где је у јами документован скелет који припада черњаховком културном кругу III–IV века (Vaday, 1997, 79).

Дечији скелети пронађени у објектима окарактерисаним као транови и отпадне јаме документовани су и у Чешкој и Моравској (датовани у римски период и почетак Велике сеобе народа), где је забележен и случај полагања два скелета у кући заједно са остацима пса (Дрновице, округ Вишков, Херолтице, округ Брно, Собисуки, округ Кромержиж и Трмице, округ Усти над Лабем) (Przybyła, Przybyła, & Kupiec, 2010, p. 38–39).³ Два случаја похрањивања покојника у јаме спомињу се у јужном делу германског културног комплекса Елбе (Przybyła et al., 2010, p. 39).

Истом периоду, у Словачкој припадају јаме документоване на гробљу са спаљеним покојницима у месту Јерини Брод (*Ľierny Brod*, округ Галанта; три дубоке јаме са животињским костима, уломцима керамике и у једном случају са људским остацима) и у насељима код Бране (*Branž*, округ Нитра; два објекта – скелет дечије и одрасле индивидуе),

³ Изворни називи: *Drnovice*, *okres Vyškov*, *Heroltice*, *okres Brno*, *Soběsuky*, *okres Kroměříž* и *Trmice*, *okres Ústí nad Labem*.

Штурова (*Štúrovo*, округ Нитра; две младе индивидуе) и Липова—Ондрахов (*Lipová-Ondrachov*, округ Нове Замки; јама са људским остацима похрањеним 30–40 cm изнад остатака јарца) (Przybyła et al., 2010, p. 40–41). Вадан датује у почетак сеобе народа две јаме (објекат 4 са два скелета и објекат 31 са четири скелета у три нивоа) са насеља у Цифер-Пац (*Cífer-Pác*, округ Трнава) (Vadaj, 1997, 79).

Занимљив налаз потиче са насеља пшеворске културе (III–IV век) у Липнику (повјат Пшеворск, Војводство Поткарпатје) где је у јами забележен биритуална сахрана – одрасли мушкарац је спаљен на ломачи и налази се у горњем слоју јаме, док положај два дечија скелета указује на немарно одлагање у доњем делу отпадне јаме (Przybyła et al., 2010, p. 29, 31). Према Пишибила и њеним сарадницима, комплексност полагања људских остатака у јаму у Липнику, сугерише да је реч о ритуалној активности, можда чак и жртвеном ритуалу (Przybyła et al., 2010, pp. 37).

Налази људских скелетних остатака у мађарском делу Карпатског басена забележени су на следећим насељима сарматског и хунског периода: Ђома (*Gyoma* 133) и Ермењкут (*Örménykút*, ÖRM0052), жупанија Бекеш, Ходмезевашархел (*Hódmezővásárhely, Solt-palé u Koráncs, Lelik tanya*), Тапе (*Tápe*) и Серег (*Szőreg*), жупанија Чонград, Ујхартан (*Újbartán*), Вац (*Vác*) и Дунакеси (*Dunakeszi*), Пештанска жупанија, Тисавашвари—Варошфелђе (*Tiszavasvári—Városföldje*) и Тисадоб (*Tiszadob*), жупанија Сабољч—Сатмар—Берег, Бешењетелек—Тепељпуста (*Besenyőtelek—Tépehlypuszta*) и Комполт (*Kompolt, Kistérti Tanya* 15), жупанија Хевеш, Ракоцифалва (*Rákóczi-falva, Bagi-földek*) и Тисафелдвар (*Tiszaföldvár téglagyár*), жупанија Јас—Нађ—Солнок (Vadaj, 1997, 77–78, 80–82; Istvánovits, 1999; Przybyła et al., 2010, p. 42; Vadaj, 2011, p. 414; Masek, 2011).

На поменути локалитетима уочено је појединачно и групно похрањивање покојника, углавном немарно бачених у јаме, али се може уочити и полагање покојника на леђа са опруженим екстремитетима, затим документовани су налази људских скелета и костију пса (Тисафелдвар), а у једном случају и говечета у истој јами (Ђома 133), док је у насељу у Ходмезевашархелу (*Hódmezővásárhely, Solt-palé*) дечији скелет откривен на поду куће, положен на левом боку (Vadaj, 1997, 78, 80; Przybyła et al., 2010, p. 42; Masek, 2011).

Анализирајући налазе људских остатака на насељима у Ходмезевашархелу (*Solt-palé u Koráncs*), Серегу (*Szőreg*), Тисафелдвару (*Tiszaföldvár téglagyár*) и Комполту (*Kompolt, Kistérti Tanya* 15; Табела 5: 6) Вадан истиче заједничке карактеристике овог типа археолошких целина према којима се оне не могу сматрати ритуалним сахранама: уз поменута насеља постоје и традиционална гробља; људски скелети обично немају погребни третман; нема гробних прилога; скелети не леже на дну јаме; сахрањени су у типичне отпадне јаме или напуштене трапове и изнад скелета су уочени производи горења (пепео, угљь чађ, уломци керамике) (Vadaj, 1997, 84–85). Такође, истиче да су скелети откривени у насељима припадали женама, деци и старијим особама (Vadaj, 1997, 86).

Сходно претходно уоченим карактеристикама ових појава у оквиру насеља у Мађарској, Вадан их тумачи као последицу одмазде гепидских трупа након победе на реци Недао 454. године (Vadaj, 1997, 86). Наиме, након Атилине смрти насеља сарматских савезника уништена су од стране Гепида чије су се мање трупе вероватно утабориле краће

или дуже време у уништеним/напуштеним селима. У насељима нису наишли на већи отпор, јер је део становништва који је учествовао у хунским камањама страдао. Преостали житељи насеља, старији, деца и жене, одведени су у заробљеништво или страдају, након чега бивају похрањени, као и пси, у јаме, без погребног обреда. Са овим гепидским нападом Вадаи доводи у везу и депо из Мачковићеве циглане у Суботици (Vaday, 1997, 86).

Нешто другачије објашњење добија налаз у објекту 27 са насеља у Ђоми (*Gyoma 133*), које је датовано у II век, у период када Дачани пристижу на сарматску територију преа вандалском инвазијом током Маркоманских ратова (Vaday, 2003, р. 270). У јами је положен дечији скелет (на леђима, опружених екстремитета) са перлама на грудима, у горњем нивоу испуне јаме, готово при врху, док су се на дну јаме налазиле кости говечета. С обзиром на то да се у овој фази насеља јавља дачки материјал и мења се структура локалитета, приликом интерпретације налаза Вадаи разматра могућност усвајања појединих дачких погребних обичаја од стране Сармата или пак условљеност налаза догађајима везаним за Маркоманске ратове (Vaday, 1997, 78; 2003, р. 278).

Истраживања насеља у Ракоцифалви (*Rákóczi falva, Bagi-földek*) пружају нове, нешто другачије податке који се тичу пола покојника и начина полагања у јаме. У четири јаме откривено је осам особа, од којих су седам мушкарци, док је једна особа јувенилног узраста (Masek, 2011). Објекти 543 (три индивидуе мушког пола; Табела 5: 7), 630 (мушка и јувенилна индивидуа) и 683 (индивидуа мушког пола) садрже скелете немарно бачене у јаму, док је мушкарац у објекту 361 положен на леђа са испуженим екстремитетима са већим фрагментом посуде поред главе (Табела 5: 8). Осим у једном случају (објекат 683), скелети су се налазили на самом дну јаме.

Ђорђевић и Ђорђевић су се осврнули на овај тип појава у касној антици на територији Војводине приказујући налазе са четири локалитета у Банату (Доњоварошка циглана код Панчева, Калварија код Банатског Карловца и Циглана код Падеја) и Бачкој (Стари Виногради код Чуруга) (Ђорђевић, & Ђорђевић, 2010, 191).

На локалитету Доњоварошка циглана код Панчева, скелет мушке особе и детета преко њега, положени су у трап који је већ служио као отпадна јама (III–IV век) (Ђорђевић, & Ђорђевић, 2010, 191).

На локалитету Стари Виногради у Чуругу, у јаму, пречника око 2,9 m и дубине 2m, бачена су тела четири мушкарца (према стратиграфским подацима јама није старија од I века и млађа од XVIII века) (Трифунвић, 2008, стр. 83). На вратним пршљеновима две индивидуе постоје трагови нанесени општрим сечивом (прелиминарна анализа скелетних остатака, непубликовано). Други налаз са истог локалитета је скелет положен (на леђима са згрченим ногама) у објекат нејасне намене, датован у позни IV век на основу покретних налаза (бронзана фибула, два бронзана привеска са антропоморфним представама и лунуласта апликација од сребрног лима) (Ђорђевић, & Ђорђевић, 2010, 191).

На локалитету Калварија код Банатског Карловца, скелет женске особе похрањен је у напуштено, делимично затрпану, полуземуну из IV века, положен на леђима, оријентације Ј–С, са јако згрченим и подигнутим коленима, а у слоју изнад скелета су откривени и делови два цела лонца (Табла 5: 9) (Ђорђевић, & Ђорђевић, 2010, 191–192).

На локалитету Циглана код Падеја документован је дечији скелет, положен на под напуштене полуземунице (у опруженом положају на леђима, са пет стаклених перли откривених на грудима), док је скелет одрасле особе у згрченом положају на десном боку откривен 15 cm изнад дна напуштеног трапа (Джорджевич, & Джорджевич, 2010, 191–192). Гробови су датовани у време након престанка трајања живота у насељу у раном V веку (Трифунувић, 1999–2000, стр. 60).

Налазима из наше земље треба додати и налазе три људска скелета (два дечија и одрасле индивидуе) и скелет пса из јаме 7 откривене приликом истраживања сарматског насеља на локалитету Кудељара–Сента (непуликовано, документација Градског музеја Суботица).

Описане археолошке целине откривене у оквиру позносарматског насеља на Верушићу, указују на двојак третман покојника.

У прилог хипотези похрањивања мртвих од стране непријатељских трупа иде положај дечијих скелета 3, 4 (објекат 48) и 5 (објекат 160), као и трагови стрвинарења канида уочени на два дечија скелета (3 и 5), који сведоче да су неко време били изложени на отвореном простору пре похрањивања у јаме. С обзиром на непостојање слоја између скелета 3 и 4, и њихову испреплетаност можемо закључити са суубачени у јаму истовремено, као и да је индивидуа 4 имала исту судбину нако скелет није општећен активношћу канида.

Скелет 2 положен у исти трап 30 cm изнад два бачена дечија скелета (3 и 4), ипак има погребни третман барем што се тиче положаја тела (опружен на леђима, екстремитети испружени). Сличан је случај са откривеним остацима одрасле мушке индивидуе положене у објекат нејасне намене (објекат 12). Важно је истаћи да у оба случаја скелети имају оријентацију Ј–С.

Забележене појаве похрањивања скелета у оквиру насеља, у римском периоду и раној фази периода Сеобе народа на ширем простору Карпатског басена и областима непосредно уз његов обод, не пружају довољно аргумената који би могли потврдити хипотезу о манифестацији погребне праксе.

Хронолошки и регионално, археолошке целине уочене на локалитету Верушић – Стуб 148 најближе аналогије имају у документовим налазима са територије српског и мађарског дела Карпатског басена. Документовани људски скелетни остаци вероватно представљају манифестације епизодног понашања (било да је реч о убрзаном сахрањивању покојника или немарном одлагању лешева након ратних сукоба).

У прилог овој хипотези иде чињеница да су сарматске некрополе истражене у довољној мери да позната демографска структура не указује на посебан третман било дечијих, било одраслих индивидуа (Dautova-Ruševljan, 1989–90, str. 83–84; Istvánovits et al., 2003, p. 271–275). Са друге стране, бројна ратна дешавања у периоду трајања насеља на Верушићу, у време цара Констанција II 358. и 359. године, у време цара Валентинијана 374–375, а потом и хунско освајање (Dautova-Ruševljan, 1989–90, str. 82), могла су да доведу до изузетних ситуација које су утицале на похрањивање покојника у оквиру насеља.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Основно питање које се намеће приликом тумачења појаве похрањивања покојника у објекте у оквиру насеља Верушић – Стуб 148 је да ли се може говорити о погребном обичају сарматског културног круга на који до скоро није била обраћана пажња.

Преглед археолошких студија које се баве овом темом није показао постојање одређеног јединственог погребног обрасца (било да је реч о типу објекта, положају скелета или покретном материјалу), као што нису уочене ни промене у демографској структури традиционалних гробаља, које би указале на посебан третман одређене полне или старосне категорије.

С друге стране, рушилачки хоризонти документовани на појединим локалитетима (*Rákóczihalva, Tiszaföldvár téglagyár*) где се сусреће похрањивање покојника у виду немарно бачених индивидуа, пружају индикације да је реч о *чишћењу* насеља тако што су мртви покорених житеља бацани у јаме (Vaday, 1997, 85; Masek, 2011). Ипак, на одређеним насељима, као што је случај и у Верушићу, документовани су и покојници који су барем према положају тела имали одређени погребни третман (*Rákóczihalva, Tiszaföldvár téglagyár, Gyoma 133*, Чурут – Стари Виногради), док су у појединим случајевима откривени и делови ношње (*Tiszavasvári–Városföldje, Tiszaföldvár téglagyár, Gyoma 133*, Циглана код Падеја, Стари Виногради – Чурут) (Vaday, 1997, 81–82; Istvánovits, 1999; Джорджевич & Джорджевич, 2010, 191–192; Masek, 2011).

О двојаким ситуацијама у третману покојника сведочи и биоархеолошка анализа скелета са Верушића. Тафономске промене потврђују да се похрањивање барем у случају скелета 3 и 5 не може сматрати погребном праксом. Ове промене сугеришу да су скелети 3 и 5 неко време били изложени на отвореном простору пре него што су бачени у јаме. Исто важи и за скелет 4, иако на њему није уочена деструктивна активност канида, јер археолошки подаци указују на истовремено похрањивање са скелетом 3.

Сарматски и хунски период у који се датују насеља са поменутим појавама, у оквиру Карпатског басена, карактеришу стални сукоби и социо-политичке промене које могу довести до манифестација изузетног, епизодног понашања (убрзана сахрана жртава/жителиа насеља у оквиру објеката). Утицај оваквих друштвених збивања, осим у виду поменутих археолошких целина, јасно се манифестује и кроз патолошку слику индивидуа са Верушића. Веома изражене патолошке промене код свих индивидуа указују на присутност разних видова инфекција које су најчешће условљене променама у начину живота, интензивираним контактом популација, променама у окружењу, као и нутриционим факторима. Сви скелети, без обзира на третман приликом похрањивања, показују одлике истих животних услова.

Развојни дефекти уочени код индивидуа 1 и 2 имају јаку генетску основу и свакако би пружиле нове податке о популационој структури житеља Верушића када би се истражило традиционално, оближње гробље.

Приликом нових истраживања насеља и некропола касноантичког периода на тлу Војводине свакако треба тежити целовитијим подацима о одразу друштвених промена на популацију, разматрајући и биоархеолошки приступ.

ЗАХВАЛНИЦА

Руководиоцима археолошких ископавања на локалитету Верушић – Стуб 148, Звонимиру Недељковићу, археологу Међуопштинског завода за заштиту споменика културе у Суботици и Агнеш Секереш, кустосу археологу Градског музеја Суботица, захваљујем се на сарадњи и уступљеним подацима, а Флоријану Хорвату на пртежима покретног археолошког материјала (Табла 5).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П., & Дебеч, Г. Ф. (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Barnes, E. (1994). *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Colorado: University Press of Colorado.
- Buikstra, J. E., & Ubelaker, D. H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- Vaday, A. (1997). Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt – Kistéri Tanya 15. lelőhelyén. *Agria*, 33, 77–107.
- Vaday, A. (2003). *The Archeology of the Sarmatian Territories. Settlements*. In: Zs. Visy (ed.), *Hungarian Archeology at the Turn of the Millenium* (p. 275–278). Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.
- Vaday, A. (2003). *The Peoples of the Barbaricum during the Roman Period*. In: Zs. Visy (ed.), *Hungarian Archeology at the Turn of the Millenium* (pp. 267–270). Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.
- Vaday, A. (2011) *Late Sarmatian Settlement at ÖRM0052*. In: D. Jankovich (ed.), *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. Varia archaeologica Hungarica* 25 (pp. 405–507). Budapest: Archaeolingua Foundation & Publishing House.
- Dautova-Ruševljan, V. (1989–90). Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini. *Rad vojvođanskih muzeja*, 32, str. 81–95.
- Джорджевич, В., & Джорджевич, Е. (2010). Необычные погребальные памятники позднеантичного периода на территории Бачки и Баната. У: А. М. Воронцов, И. О. Гавригухин (ред.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских владыний и Великого переселения народов*, часть 2, конференция 2 (191–202). Тула: Государственный музей – заповедник «Куликово поле».
- Djuric, M., Milovanovic, P., Janovic, A., Draskovic, M., Djukic, K., & Milenkovic, P. (2008) Porotic Lesions in Immature Skeletons from Stara Torina, Late Medieval Serbia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 18, 458–475.
- Istvánovits, E. (1999). *Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén*. Preuzeto 27. aprila 2013, sa <http://jam.nyirbone.hu/konyvtar/evkonyv/98-99/Istvanov.htm>
- Istvánovits, E., & Kulcsár, V. (2003) *The Archeology of the Sarmatian Territories. Burials*. In: Zs. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the Turn of the Millenium* (pp. 271–275). Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.
- Lewis, M. E. (2004). Endocranial Lesions in Non-adult Skeletons: Understanding their Aetiology. *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 82–97.
- Martin, R., & Saller, K. (1957). *Lehrbuch der Anthropologie I*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Masek, Zs. (2011). *Nyolc retélyes bolttest – Egy Tisza-parti település sorsa a hun korban*. Preuzeto 22.

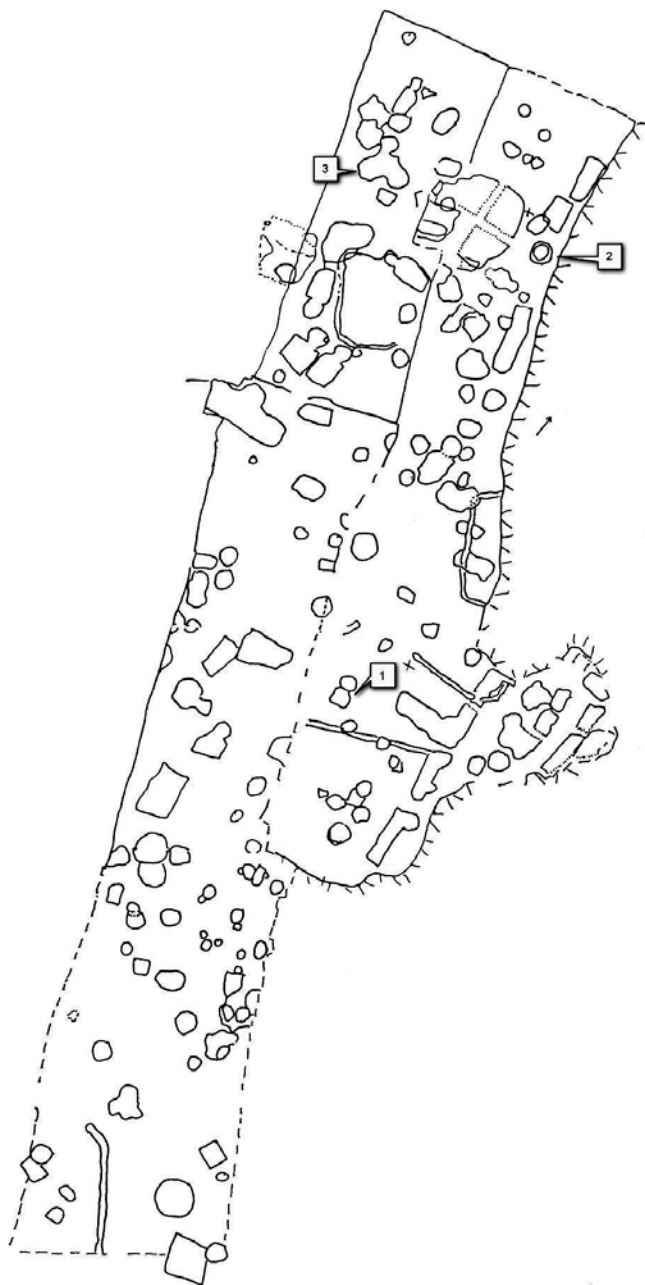
- apрила 2013, са http://sirasok.blog.hu/2011/07/16/a_nyolc_holttest_rejtelye_egy_tisza_parti_telepules_sorsa_a_hun_korban
- Merrett, D. C. & Pfeiffer, S. (2000). Maxillary Sinusitis as an Indicator of Respiratory Health in Past Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 301–318.
- Mijač, M., Blagotić, M., Đorđević, Lj., & Teofilovski-Parapid, G. (2000). *Anatomija čoveka. Osteologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Ortner, D. J. (2003) Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. (2nd ed.) San Diego: Academic Press.
- Przybyła, M. S., Przybyła, M. J., & Kupiec, T. (2010). Deposit of Human Remains from the Roman Period Settlement at Lipnik, powiat Przeworsk – a Burial or Manifestation of Sacrificial Rite? *Acta Archaeologica Carpathica*, 45, 29–65.
- Roberts, Ch., & Connell, B. (2004). *Guidance on Recording Palaeopathology*. In M. Brickley, & J. I. McKinley (eds.), *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. IFA Paper No. 7 (pp. 34–42). Highfield: BABAO & Whiteknights: Institute of Field Archaeologists.
- Sjøvold, T. (1990). Estimation of Stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*, 5, 431–447.
- Stloukal, M., & Hanáková, H. (1978). Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo*, 29, 53–69.
- Stuart-Macadam, P. (1992). Porotic Hyperostosis: A New Perspective. *American Journal of Physical Anthropology*, 87, 39–47.
- Трифуновић, С. (1999–2000). Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој. *Гласник САД*, 15–16, стр. 43–106.
- Трифуновић, С. (2008). Археолошка ископавања налазишта Стари виноград у Чуругу. *Археолошки преглед*, 4, стр. 80–83.
- Haglund, W. D., Reay, D. T., & Swindler, D. R. (1988). Tooth Mark Artifacts and Survival of Bones in Animal Scavenged Human Skeletons. *Journal of Forensic Sciences*, 33, 985–997.
- Capasso, L. (1999). Brucellosis at Herculaneum (79 AD). *International Journal of Osteoarchaeology*, 9, 277–288.
- Walker, P. L., Bathurst, R. R., Richman, R., Gjerdrum, T., & Andrushko, V. A. (2009). The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology*, 139, 109–125.

Dimovski, Neda

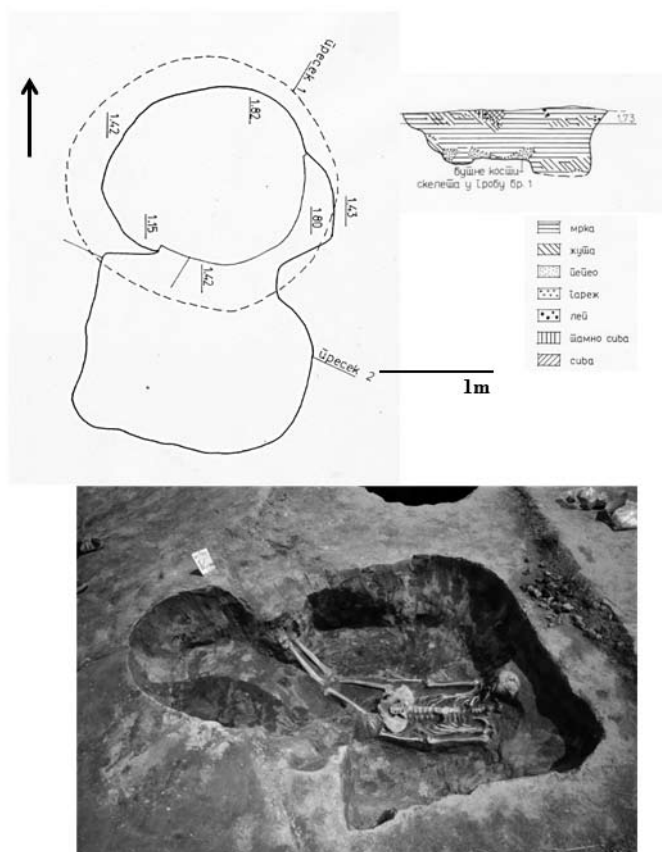
RENDELLENES KÉSŐ SZARMATA KORI „TEMETKEZÉSEK” VERUSICS 148. LELŐHELYEN – BIOARCHAEOLÓGIAI ELEMZÉS

Összefoglaló

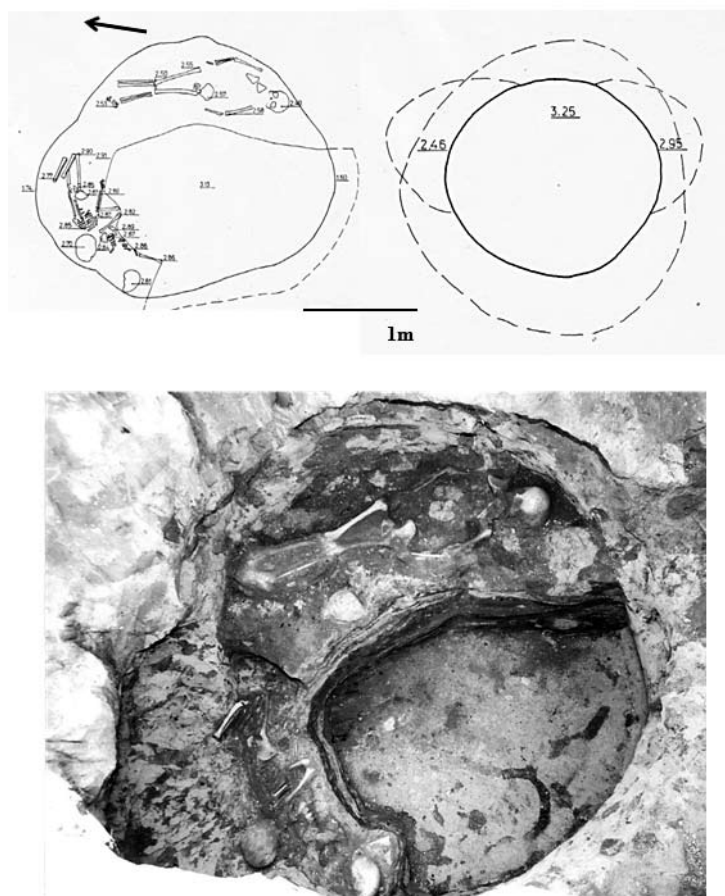
Verusics 148. lelőhelyen végzett feltárások alkalmával több atipikus telepjelenséget sikerült dokumentálni. A telep keretein belül előkerült öt emberi csontváz is (négy gyermek és egy felnőtt). Az elhunytakat különböző telepobjektumokban hantolták el (vermekben és egy meghatározhatatlan funkciójú objektumban). A témával foglalkozó tudományos irodalom nem különíti el ezeket a „temetkezéseket” vagy atipikus jelenségeket a telepobjektumok funkciója, csontvázak helyzete vagy a leletek alapján. A korszak temetőiben a demográfiai felépítés vizsgálata alapján sem mutathatók ki rendellenes temetkezési jelenségek. A szarmata és hun kort a Kárpát-medencében, amelyhez a településeken megfigyelt fenti jelenségek ideje köthető, állandó konfliktusok és társadalmi-politikai változások jellemzik, ami extrém, epizodikus viselkedés előfordulásához vezethet (az áldozatok/lakosok gyors eltemetése a településeken belül). A 3., 4. (48. objektum) és az 5. (160. objektum) gyermekcsontvázak helyzete, valamint két gyermekcsontváz (3. és 5.) esetében megfigyelhetőek annak nyomai, hogy a verembe helyezést/dobást megelőzően az elhunytak hosszabb ideig hantolatlanok lehettek, ami alátámaszthatja azt a hipotézist, miszerint az elhunytakat esetleg az ellenséges csapatok földelték el. Kronológiai és regionális vonatkozásban a Verusics 148. lelőhelyen megfigyelt régészeti jelenségek a Kárpát-medencében dokumentált korabeli jelenségekkel mutatnak közelebbi analógiát. Az ilyen társadalmi események hatása (háborúk, felkelések, ellenséges fellépések) a fent említett régészeti jelenségek mellett egyértelműen megnyilvánul a Verusicson előkerült csontvázak patológiai képén is. A vizsgált egyéneken megfigyelhető kóros elváltozások, különböző típusú fertőzések jelenlétére utalnak, melyek háttérében az életmód megváltozása, a populációk közti egyre intenzívebb kapcsolatok, környezeti változások, valamint táplálkozási tényezők állnak.

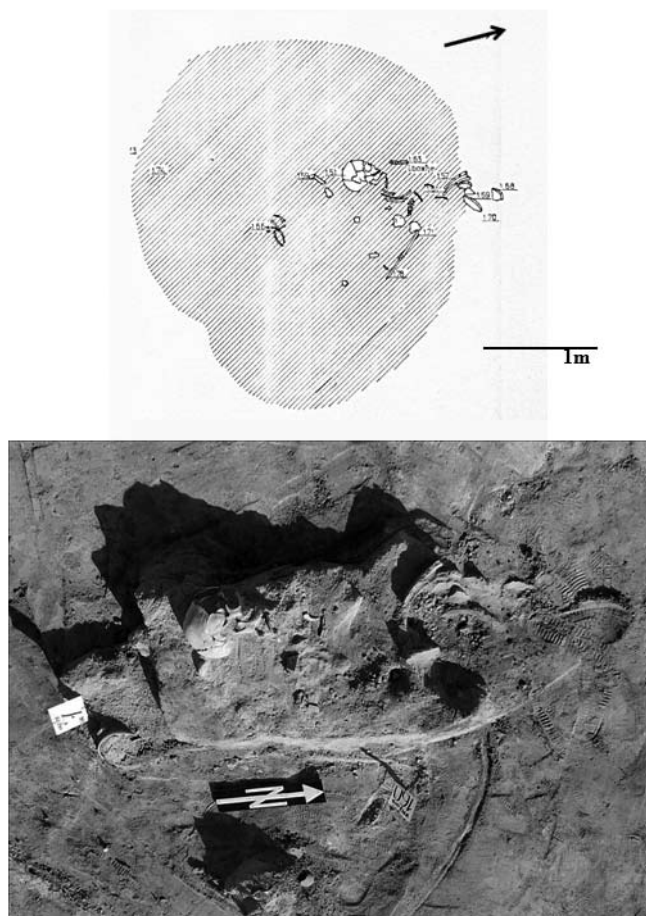
Цртеж 1. Верушић – Стуб 148. Ситуациони план са положајем објекта 12 (1), 48 (2) и 160 (3) 1:400

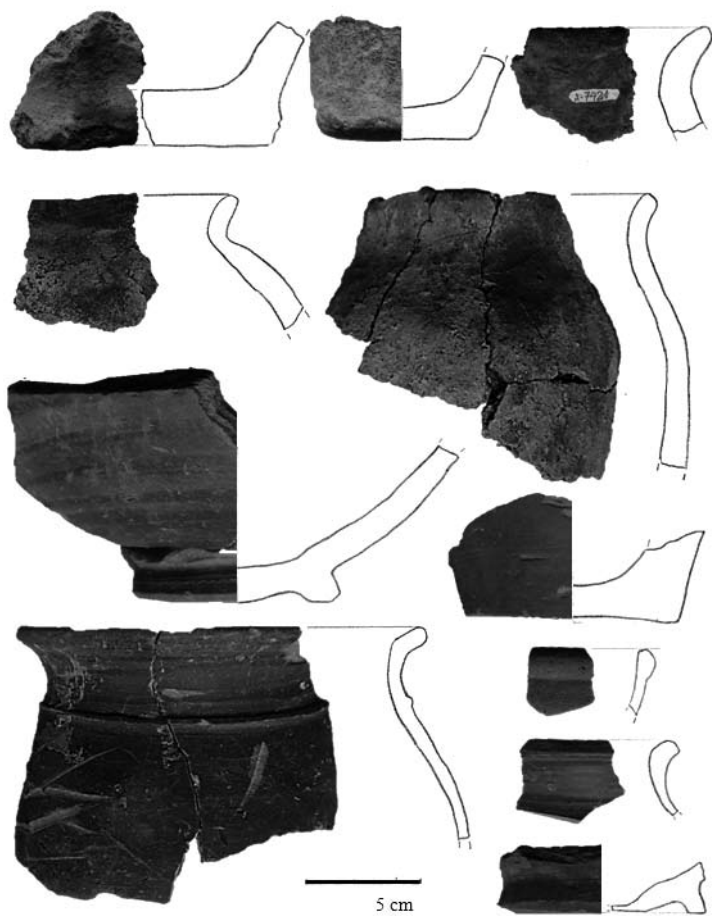
Табла 1. Верушић – Стуб 148 – Објект 12: основа након пражњења, пресек 2 и снимак скелета 1 *in situ*; цртала Лена Ђурановић Сабо.

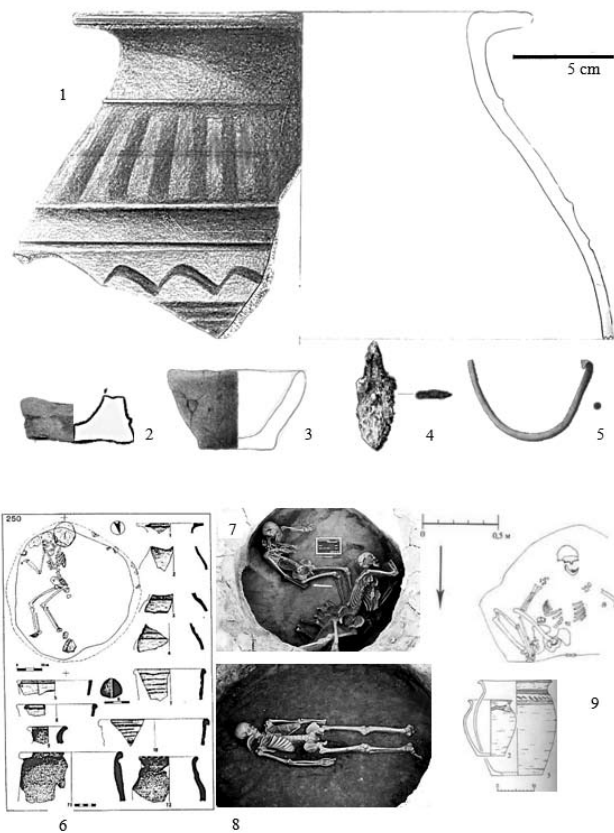
Табла 2. Верушић – Стуб 148 – Објект 48: ситуација са скелетима 2, 3 и 4, основа објекта након пражњења, снимак *in situ*; цртала Лена Ђурановић Сабо.

Табла 3. Верушић – Стуб 148 – Објект 160: основа, снимак скелета 5 *in situ*; цртала Лена Ђурановић Сабо.

Табла 4. Верушић – Стуб 148 – Уломци посуда из испуне објекта 12а.

Табла 5. Верушић – Стуб 148 – Налази из испуне објекта 12а (1), 48 (2) и 161 (3–5); похрањивање покојника на насељима у Комполту (6–према Vaday, 1997, 90), Ракоцифалви (7–објекат 543 и 8 – објекат 361, према Masek, 2011) и Банатском Карловачу (9 – према Джорджевич и Джорджевич, 2010, 198).

Табела 1. Верушић – Стуб 148. Основне кранијалне мере и индекси индивидуе 1. **M** – Martin, Saller 1957.

M1	180	M23	520	M50	d. 24 s. 39	M66	108	M8/1	75
M5	112	M26	134	M51	d. 39 s. 35	M69	33	M17/1	78,8
M8	135	M27	120?	M52	36	M70	67	M17/8	105,2
M9	102	M28	116?	M54	24	M71a	35	M20/1	65,5
M10	120	M40	101	M55	54			M20/8	87,4
M11	119	M44	99	M60	54			M9/8	75,5
M12	112	M45	133	M61	62			M47/45	90,9
M13	100	M46	96	M62	-			M48/45	54,8
M17	142	M47	121	M63	40			M52/51	92,3
M20	118	M48	73	M65	124			M54/55	44,4

Табела 2. Верушић – Стуб 148. Основне посткранијалне мере и индекси индивидуе 1.

M – Martin, Saller 1957.

<i>HUMERUS</i>			<i>CLAVICULA</i>			<i>FEMUR</i>			<i>TIBIA</i>					
	d.	s.		d.	s.		d.	s.		d.	s.			
M1	333	333	M1	145	156	M1	457	462	M1	374	368			
M2	330	331	M6	46	46	M2	453	457	M1a	376	369			
M4	68	67	<i>RADIUS</i>			M6	29	30	M6	78	79			
M5	23	22				M7	29	30	M8a	32	34			
M6	19	19				M8	92	94	M9a	25	24			
M7	65	63				M9	38	39	M10a	96	94			
M9	46	45				M10	28	26	M9a/8a	78,1	70,5			
M10	47	47	<i>ULNA</i>			M18	49	47	<i>FIBULA</i>					
M7/1	19,5	18,9				M21	82	82						
						M10/9	96,5	66,6				M1	371?	-
						M1	/	273						
						M3	33	32						

Табела 3. Верушић – Стуб 148. Највеће дужине костију дечијих индивидуа.

	<i>Clavicula</i>		<i>Humerus</i>		<i>Radius</i>		<i>Ulna</i>		<i>Femur</i>		<i>Tibia</i>		<i>Fibula</i>	
	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.
Скелет 2	99	-	205	190	154	-	173	-	268	266	-	223	-	214
Скелет 3	76	74	147	148	-	-	-	-	-	187	-	-	-	-
Скелет 4	85	85	160	159	118	120	129	131	-	221	174	176	171	-
Скелет 5	-	90?	-	-	-	-	-	-	220	-	-	-	-	-

Mirko Grlica¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: mirkogrlica@gmail.com

UDC 070(497.113 Subotica)(091)

TRAGOM NEPAŽLJIVOG ISTRAŽIVAČA

Prilozi za istoriju subotičke štampe

ON THE TRAIL OF THE INATTENTIVE RESEARCHER

Contribution to the history of Subotica's press

Apstrakt: Rad se bavi pogreškama i nepreciznostima koje su se potkrale Tíboru Koložiju, autoru dvotomne *Subotičke štampe* kao posledica nedovoljno sistematskog istraživanja u Zbirci štampe u Istorijском odeljenju Gradskog muzeja u Subotici. Vredne primerke subotičke štampe u ovom izvoru on je posmatrao isključivo u svetlu otkrivanja primeraka kojih nema u drugim bibliotekama, u čemu je ne retko i uspevao. Zapostavljajući druge podatke propustio je u mnogim situacijama da bude precizan i tačan.

Ključne reči: istorija subotičke štampe, Tíbor Koloži, Gradski muzej Subotica, 19–20. vek

Abstract: The paper presents the errors and inaccuracies which are published in the two-volume publication *Subotica's press* by Tíbor Kolozi, due to insufficient systematic research of the Press Collection of The Department of History at the Municipal Museum in Subotica. The author studied valuable issues of Subotica's press only in the light of discovering such issues that were not available in other libraries, in which he often succeeded. By neglecting other data, however, he failed to be precise and accurate in numerous cases.

Key words: the history of Subotica press, Tíbor Kolozi, Municipal Museum of Subotica, 19th and 20th century

¹ Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik
Grlica Mirko, történész, múzeumi tanácsos
Mirko Grlica, historian, museum counsellor

UVOD

Malo je segmenata društvenog života u prošlosti Subotice koji su tako detaljno obrađeni kao istorija štampe. Najveće zasluge za to pripadaju Tiboru Koložiju (*Koložsi Tibor*, Subotica 14. 4. 1915 – Subotica 7. 9. 1980), novinaru koji je pred kraj života objavio dva toma istorije subotičke štampe. Nakon višegodišnjeg istraživanja na više lokacija (Biblioteka Matice srpske u Novom Sadu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Državna biblioteka Sečenji u Budimpešti, Biblioteka Šomodí u Segedinu, Gradska biblioteka u Subotici i Gradski muzej u Subotici) pojavile su se 1973. i 1979. godine voluminozne knjige koje su, u skladu sa onovremenim metodološkim postulatima istoriografije, donele obilje podataka o istorijatu subotičke štampe. Poredeći te podatke sa onima dobijenim radom na obradi Zbirke štampe relativno lako je bilo utvrditi da je autor u mnogim situacijama izvorima u Istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Subotici pristupao površno ili neprecizno. Tako je nastao određen broj grešaka i propusta, koje se ovim radom pokušavaju ispraviti ili tek dopuniti, kako bi Koložijeve knjige izdržale probu vremena, bar do pojavljivanja nove knjige (novih knjiga) sa ovom tematikom.

ZBIRKA ŠTAMPE

Zbirka štampe u Istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Subotici nastala je spajanjem materijala iz više izvora. Najbrojniji i najznačajniji je segment koji je sakupio subotički novinar Joso Šokčić (Subotica 17. 4. 1902 – Subotica 27. 6. 1968). Udeo štampe u velikom i raznolikom materijalu koji je od Šokčića otkupio Gradski muzej iznosio je 1719 predmeta. Vrlo sličnu, dakle raznovrsnu strukturu, imao je i materijal otkupljen od dr Jovana Milekića, advokata, kolekcionara i vlasnika prvog privatnog muzeja u gradu. Među brojnim otkupljenim predmetima nalazilo se i 264 primeraka novina. Treći izvor za nastanak Zbirke štampe predstavlja 186 komada novina, koji je uz svoju zbirku razglednica, 1982. godine prodao subotički kolekcionar Bela Mirnić (*Mirnic Béla*). Uz mnoge pojedinačne ili manje poklone i otkupe, najbliži sadašnjem vremenu su otkupi štampe od Gojka Radića i Jožefa Guljaša (*Gulyás József*).

Iako obrada zbirke još nije okončana, može se tvrditi da Zbirka štampe broji preko 3.000 predmeta. U ovaj broj nisu uračunati primerci časopisa i drugih periodičnih publikacija. U Zbirci nije sadržana samo subotička štampa, već i novine koje su izlazile u okolnim mestima, ali i u inostranstvu, pa čak i na drugim kontinentima. Svima je ipak zajedničko da imaju određene dodirne tačke sa Suboticom ili njenim stanovnicima. Vremenski okvir Zbirke se proteže od najstarijih sačuvanih primeraka štampe iz 19. veka do 1945. godine.

Primedbe na tekstove u Koložijevim knjigama mogu se svrstati u dve grupe: u pogreške nastale nedovoljno preciznim istraživanjem u Istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Subotici, kao i na propuste koji se svode na nenavođenje mnogih primeraka novina iz Zbirke štampe Gradskog muzeja u Subotici u knjizi, poput navođenja sačuvanih primeraka novina iz ostalih izvora.

POGREŠKE

List *A Föld*, koji je u početku svog kratkog *života* izlazio sa pretencioznim i pomalo egocentričnim podnaslovom „politički nedeljnik Lukača Vukova”, ostavio je značajan trag u društvenom životu Subotice. Pored primeraka ovog lista iz 1923. godine sačuvanih u Državnoj biblioteci Sečenji (*Országos Szécsenyi Könyvtár*) u Budimpešti, u *Subotičkoj štampi (1919–1945)* je navedeno da se u Gradskom muzeju u Subotici čuvaju primerci ovog lista iz 1924. godine (Koložsi, 1979, str. 465). Detaljnijim uvidom u Zbirku utvrđeno je da se na Istorijskom odeljenju subotičkog muzeja nalazi 12 primeraka ovog lista, počev od prvog broja (17. 11. 1923), pa sve do onog štampanog 5. 2. 1925. godine.

Početkom tridesetih godina XX veka, dakle za vreme svetske ekonomske krize, cena je često bila određujući faktor za potencijalne kupce novina. „Nedeljnik za pola dinara”, *Az Ujság*, pokrenut krajem 1929. godine, uređivali su Imre Fišer (*Fischer Imre*) i Karolj Havaš (*Havas Károly*). I pri obradi istorijata ovih novina Tibor Koloži je propustio da pažljivije pregleda zbirku u subotičkom Gradskom muzeju. Da je bilo suprotno, ne bi veću iz konkurentskog *Naplo*-a nagoveštavao vreme prestanka izlaženja *Az Ujság*-a (Koložsi, 1979, str. 190), već bi to učinio na osnovu sačuvanog primerka od 12. 2. 1933. godine, na kome je u donjem uglu prve strane neko ko je mislio na buduće istraživače subotičke štampe grafitnom olovkom napisao: «Poslednji broj *Az Ujság*-a».

Ilustrovani list za politiku, ali i „lepu književnost” *Bácsorszá*g, bio je namenjen čitaocima širom Bačko-Bodroške županije. Od prvog broja (2. 10. 1904) veoma uspešno ga je uređivao dr Karolj Čilag (*dr. Csillag Károly*), uz pomoć saradnika Bele Pustajja (*Pusztai Béla*) i Gustava Horovica (*Horovitz Gusztáv*). Na osvov u sačuvanih primeraka u Gradskoj biblioteci u Subotici, Državnoj biblioteci Sečenji (*Országos Szécsenyi Könyvtár*) u Budimpešti i Biblioteci Šomodí u Segedinu (*Szegedi Somogyi Könyvtár*) Tibor Koloži je zaključio da se poslednji primerak ovog lista pojavio 14. januara 1906. godine (Koložsi, 1973, str. 533). Da je detaljnije konsultovao zbirku štampe u subotičkom Gradskom muzeju lako je mogao utvrditi da je prvog februarskog dana 1906. godine u štampariji Krausa i Fišera nastao još jedan broj *Bácsorszá*g-a.

Nedeljnik *Bunjevačke novine* bio je nastavljac istoimenog subotičkog lista koji je prestao sa izlaženjem 1927. godine. Ovaj drugi je od poslednje godine mira pre početka Drugog svetskog rata na jugoslovenskom prostoru uređivao Ivan Poljaković. Pregledavajući sačuvane primerke u subotičkoj Gradskoj biblioteci, novosadskoj Matici srpskoj i zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, autor istorije subotičke štampe je utvrdio da se poslednji sačuvani primerak ovog lista (28. 2. 1941) nalazi u Zagrebu (Koložsi, 1979, str. 468). Propustio je da navede osam sačuvanih primeraka u Gradskom muzeju u Subotici i utvrdi da se poslednji broj *Bunjevačkih novina* pojavio u javnosti 28. 3. 1941. godine.

Dnevni list kršćanske orijentacije *Délvidéki Magyar*ság počeo je sa izlaženjem 2. 8. 1941. godine. Tokom godina menjao je urednike, ali je opstao skoro koliko i režim mađarske uprave u Subotici tokom Drugog svetskog rata. U *Subotičkoj štampi (1919–1945)* navedeno je da su primerci iz 1943. godine u subotičkoj Gradskoj biblioteci poslednji sačuvani pre prestanka izlaženja lista (Koložsi, 1979, str. 469). I u ovom slučaju Zbirka štampe u Gradskom muzeju u Subotici poseduje dva egzemplara koja pomeraju pomenutu granicu. To su primerci *Délvidéki Magyar*ság-a štampani 1. 2. 1944. godine i posebno onaj od 6. 10. 1944. godine.

Svi primerci lista za „lepu književnost” i satiru *Ejféli Ujság* sačuvani su u Gradskom muzeju u Subotci. Za razliku od autora *Subotičke štampe 1919–1945* koji tvrdi da se list pojavio 22. 11. 1919. godine (Koložsi, 1979, str. 469), nakon pažljivijeg uvida u sačuvane primerke u Zbirci štampe, danas je poznato da je najstariji primerak onaj od 22. 2. 1919. godine, dok je poslednji od tri sačuvana štampan 3.6.1920. godine. Za razliku od prva dva, u kojima je navedeno da je urednik lista „niko”, u trećem broju je navedeno ime Arpada Pastora (*Pásztor Árpád*).

List *Glupe novine za sve i svašta* pokrenulo je subotičko Sokolsko udruženje 1930. godine. Nastajale su za božićne praznike, umnožavane su na geštetneru, kao plod uredničke brige Otona Tomanića – Tomandla i Lazara Tešića. U Koložijevoj knjizi je navedeno da se pored jednog primerka u Matici srpskoj (1932/3), u Gradskom muzeju čuva i primerak lista nastao 1934. godine (Koložsi, 1979, str. 471). Iz nekog razloga autor je prevideo još tri sačuvana egzemplara – one nastale 1930 – 1, 1931 – 2. i 1940. godine. Ovaj poslednji odagnava Koložijevu sumnju iznesenu u knjizi da je poslednji primerak ovog lista *navodno* nastao 1940. godine.

Dnevnik *Hírlap* počeo je sa izlaženjem 20. 4. 1941. godine. Urednik mu je bio Janoš Čuka (Csuka János). U *Subotičkoj štampi (1919–1945)* navedena je tvrdnja da je *Hírlap* „formalno zabranjen” 30. 7. 1941. godine (Koložsi, 1979, str. 473), što je u potpunoj suprotnosti sa činjenicom da je jedan, od dva sačuvana primerka u Gradskom muzeju u Subotici, nastao 1. 8. 1941. godine.

List „poštovalaca Srca Isusovog i Marijinog”, *Hírnök*, bio je prisutan u društvenom životu grada od 9. 2. 1930. godine. Izdavala ga je župa Sv. Terezije u Subotici svake druge i četvrte nedelje u mesecu. Urednici *Hírnök-a* bili su dr Ferenc Takač (*dr. Takács Ferenc*) i Ferenc Berton (*Berton Ferenc*). Tokom 1935–6. godine izlazio je u Novom Sadu. I u slučaju ovog lista autor dvotomne istorije subotičke štampe izgleda nije pažljivije zavirio u sačuvane primerke u Gradskom muzeju u Subotici. Jer da jeste, ne bi u knjizi naveo da je poslednji broj štampan u Subotici 31. 7. 1932. godine (Koložsi, 1979, str. 473), kada je sačuvan primerak nastao gotovo godinu dana docnije (28. 5. 1933).

Humoristički nedeljnik *Menyék*, koji je uređivao Tibor Kepeš (*Képes Tibor*), počeo je sa izlaženjem 1906. godine, a prema sačuvanim primercima lista u Državnoj biblioteci Sečenji u Budimpešti je zaključio da je prestao sa izlaženjem 13. 6. 1907. godine (Koložsi, 1973, str. 542). Sačuvani primerak u Gradskom muzeju u Subotici, koji izašao iz štampe 17. 8. 1907. godine, svedočanstvo je o Koložijevoj pogrešci.

Vrlo dobro uređivani nedeljnik *Színházi Ujság* imao je u fokusu interesovanja pre svega pozorišni život. I dok je prvi deo novina donosio vesti iz pozorišta, drugi deo je bio vodič kroz pozorišne predstave koje su bile na repertoaru naredne nedelje. U *Subotičkoj štampi (1848–1919)* navedeno je da se sačuvani primerci ovog lista čuvaju u Državnoj biblioteci Sečenji u Budimpešti, u Šomodijevoj biblioteci u Segedinu, dok se jedan primerak čuva u Gradskom muzeju u Subotici (Koložsi, 1973, str. 552). Detaljniji uvid u Zbirku štampe otkriva da su na Istorijском odeljenju muzeja sačuvana dva primerka ovog lista: onaj štampan 7. 11. 1914. godine (bez korica) i kompletan primerak nastao 14. 11. 1914. godine.

Glasilo Sokolskog pokreta *Sokolski život* počelo je sa izlaženjem prvog novembarskog dana 1938. godine. Pored primeraka lista sačuvanih u Matici srpskoj u Novom Sadu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, primerak štampan u januaru 1941. godine je u *Subotičkoj štampi (1919–1945)* definisan kao poslednji broj ovog lista. Navedeno je da se čuva u Gradskom muzeju

u Subotici (Koložsi, 1979, str. 487) kao jedini primerak u Zbirci štampe, a u stvari je autor istorije subotičke štampe prevideo primerak *Sokolskog života* štampanog oktobra 1940. godine.

PROPUSTI

Subotičko glasilo Demokratske stranke na mađarskom jeziku *A Demokrata* počelo je sa izlaženjem pre parlamentarnih izbora 1927. godine, na kojima su pripadnici mađarske etničke zajednice prvi put u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca mogli da izraze svoju političku volju. Odgovorni urednik Ljubomir Minić i odgovorni izdavač Pero Bačević su u štampariji Minerva otisnuli samo 8 brojeva ovih novina, pre nego što se utišala izborna gužva, jedini razlog za pokretanje ovih novina (Koložsi, 1979, str. 165). U *Subotičkoj štampi (1919–1945)* navedeno je da se svi sačuvani primerci lista nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Koložsi, 1979, str. 465), dok je prećutano da se primerak prvog broja (20. 8. 1927) čuva i na Istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Subotici.

Početakom 1896. godine počeo je da izlazi nedeljnik *Bácskai Hiradó*, uređivan od strane Bele Mamužića (*Mamužsich Béla*) i štampan kod Krausa i Fišera (*Krausz és Fischer*). Autor dvotomne istorije subotičke štampe naveo je da su sva tri broja lista sačuvana u Državnoj biblioteci Sečenji u Budimpešti (Koložsi, 1973, str. 530), ali je propustio da navede da se primerak drugog broja *Bácskai Hiradó-a*, onaj nastao 2. 2. 1896. godine, čuva u Gradskom muzeju u Subotici.

Radikalno glasilo *Borba* uređivao je od proleća do jeseni 1924. godine subotički novinar Lazar Stipić. U *Subotičkoj štampi (1919–1945)* stoji da se sačuvani primerci ovog lista čuvaju u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu (Koložsi, 1979, str. 468), a prećutano je da se dva primerka *Borbe* (20. 6. 1924. i 5. 9. 1924) nalaze i u Gradskom muzeju u Subotici.

Podaci navedeni za sportski list *Jugoszláv Sportélet* ne sadrže nikakve greške u faktografiji, ali je zbog malog broja sačuvanih primeraka lista potrebno napomenuti da se i u Gradskom muzeju čuva određen broj primeraka ovog lista. Pored činjenice da se određen broj primeraka nalazi u vlasništvu subotičkog kolekcionara Ljudevita Vujkovića i da se u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici čuvaju primerci iz 1925. godine (Koložsi, 1979, str. 477), u Zbirci štampe subotičkog muzeja nalazi se 22 broja *Jugoszláv Sportélet-a*, štampanih u periodu od 31. 10. 1927. do 6. 8. 1928. godine.

Dvojezični (mađarsko-srpskohrvatski) *Mozzi – Sport* bio je list Subotičkog fudbalskog podsaveza. I u ovom slučaju svi navedeni podaci u Koložijevoj knjizi su tačni, ali i nepotpuni. Naime, u *Subotičkoj štampi (1919–1945)* stoji da se sačuvani primerci ovog lista iz 1920. godine nalaze u Matici srpskoj u Novom Sadu, dok je prećutano da se u Gradskom muzeju u Subotici, pored dva primerka iz 1920. godine (11. 4. i 28. 10) čuva i jedan primerak štampan 20. 10. 1921. godine.

Od ukupno tri štampana broja mesečnika *Foto Amamate(u)r* u Zbirci štampe Gradskog muzeja u Subotici čuva se prvi broj. Iz nekog razloga ova činjenica nije navedena u Koložijevoj knjizi, uz podatke da se sačuvani primerci ovog lista nalaze u novosadskoj Matici srpskoj i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Koložsi, 1979, str. 470).

U Istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Subotici čuva se i poslednji broj polumesečnika *Glas naroda*, koji se pojavio 9. 11. 1940. godine. Ova činjenica nije navedena u Koložijevoj knjizi, već

u njoj stoji da se svi sačuvani primerci lista, koji je uređivao Danilo Divjak, nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 471).

Gotovo je identična priča vezana za nedeljnik *Hétfői Magyar Ujság*, za koji Koloži navodi da se sačuvani primerci nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 472), dok prećutkuje činjenicu da se prva dva broja (20. 6. 1927. i 27. 6. 1927) nalaze i u Gradskom muzeju u Subotici.

Ni činjenica da se u Istorijskom odeljenju čuva 13 od ukupno 14 štampanih brojeva nedeljnika *Iparosok Lapja* (nedostaje samo broj 2) nije opredelila Tibora Koložija da navede Gradski muzej u Subotici kao relevantan izvor za istraživanje ovog segmenta istorije subotičke štampe. I u ovom slučaju navedeno je da se sačuvani primerci nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 473).

Jugoszlaviai Magyar Színpad je bio ambiciozno (možda i preambiciozno) koncipiran list namenjen mađarskim pozorišnim poslenicima u Jugoslaviji. Uređivao ga je Šandor Čapo (*Csapó Sándor*), a pored Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, koja je u Koložijevoj knjizi navedena kao mesto gde se čuvaju primerci ovog lista (Kolozi, 1979, str. 476), oba primerka ovog dvonedeljnika čuvaju se i u Zbirci štampe u Gradskom muzeju u Subotici.

Za nedeljnik *Naše slovo*, koji je u periodu 1934–1941. godine uređivao Lazar Stipić, navedeno je u *Subotičkoj štampi (1919–1945)* da se sačuvani primerci čuvaju u Matici srpskoj u Novom Sadu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 482). Nije navedeno da se u Gradskom muzeju u Subotici čuva sedam primeraka *Našeg slova*, štampanih od 1934. do 1941. godine.

Od nedeljnika za politiku, društvena pitanja i književnost *Nedeljna bronika*, koji je od 27. 7. 1935. godine izdavao Milan V. Dolinka, sačuvan je samo po jedan primerak u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 482). Zato i čudi da se u knjizi nije našlo mesta za podatak da se prvi broj *Nedeljne bronike* čuva i u Gradskom muzeju u Subotici.

Nedeljnik *Népszava* su u periodu 1893–1903. godine uređivali Antun Šokčić i Vince Terbe (*Terbe Vince*). U Koložijevoj knjizi *Subotička štampa (1848–1919)* navedeno je da se sačuvani primerci ovog lista nalaze u Državnoj biblioteci Sečenji u Budimpešti i po jedan primerak lista iz 1893. i 1903. godine u Matici srpskoj u Novom Sadu (Kolozi, 1973, str. 483). Nije spomenuto osam primeraka ovog nedeljnika koji se čuvaju u Gradskom muzeju u Subotici i koji su štampani u periodu od 1894. do 1901. godine.

Sačuvani primerci dnevnika *Nova pošta*, koji se tokom izlaženja od 1923. do 1925. godine zvao i *Severna pošta* i *Nova severna pošta*, čuvaju se u Matici srpskoj u Novom Sadu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Kolozi, 1979, str. 486). Prećutano je da se devet primeraka ovog lista nalazi i u Zbirci štampe u Gradskom muzeju u Subotici.

Dnevnik dr Dušana Petrovića *Novi vek* počeo je sa izlaženjem u Budimpešti 21. 1. 1900. godine. Tamo je štampano ukupno 36 brojeva, a od 26. 6. 1900. godine list, koji je sada izlazio dva puta nedeljno, postao je subotičko glasilo. U *Subotičkoj štampi (1848–1919)* navedeno je da se sačuvani primerci nalaze u Državnoj biblioteci Sečenji u Budimpešti (Kolozi, 1973, str. 544). Da je autor tokom istraživanja bolje pregledao Zbirku štampe u Gradskom muzeju u Subotici, video bi

sačuvane sve primerke lista koji su štampani u Subotici, dakle od 37. do 50. broja. Tada bi preciznije mogao datirati izlaženje poslednjeg broja lista: umesto u knjizi navedenog podatka da se to desilo „u jesen 1900. godine” (Koložsi, 1973, str. 544), mogao je navesti sasvim precizno da poslednji broj ovog lista štampan 23. 9. 1900. godine.

Nakon što je 16. 10. 1944. godine štampan samo jedan broj *Slobodne Bačke*, u Subotici, koju su zaposeli borci Subotičkog partizanskog odreda i jedinice Crvene armije, počele su 19. 10. 1944. godine izlaziti *Radio vijesti*, a nešto kasnije i ćirilični dnevni list *Radio vesti*. U *Subotičkoj štampi (1919–1945)* navedeno je da se sačuvani primerci ovog lista čuvaju u Gradskoj biblioteci u Subotici (Koložsi, 1979, str. 485). Pošto je Joso Šokčić bio jedan od urednika ovog lista, a njegova zbirka jedna od čestica iz kojih je nastala Zbirka štampe Gradskog muzeja u Subotici, ne iznenađuje činjenica da se u Muzeju nalaze skoro svi primerci ovog lista. Nedostaju samo dva broja: onaj od 19. 10. 1944. i drugi broj štampan 1945. godine.

„Nezavisni organ javnog mišljenja” *Severni kurir* počeo je sa izlaženjem 25. 2. 1922. godine, a do prestanka izlaženja lista štampan je još samo jedan broj (5. 3. 1922). Upravo primerak tog drugog broja lista, koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, naveden je u Koložijevoj knjizi kao jedini sačuvan primerak *Severnog kurira* (Koložsi, 1979, str. 486). Ali, u Gradskom muzeju u Subotici nalazi se primerak prvog broja lista, koji sa zagrebačkim primerkom čini „komplet” *Severnog kurira*.

Za *Subotičku reč*, glasilo Narodne odbrane, pokrenutu 28. 6. 1939. godine u *Subotičkoj štampi (1919–1945)* je navedeno da se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuva jedini poznati primerak lista (Koložsi, 1979, str. 488). Valja zabeležiti da se prvi broj ovog lista čuva i u Gradskom muzeju u Subotici.

Tempó, čiji podnaslov *Sport – Film – Radio* najbolje oslikava sadržaj lista koji je tokom 1931. i 1932. godine izlazio u Subotici. Sem sačuvanih primeraka u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, kako to stoji u drugoj knjizi istorije subotičke štampe (Koložsi, 1979, str. 490), u Gradskom muzeju u Subotici se takođe nalazi tri broja ovog lista (6. 12. 1931, 28. 12. 1931. i 20. 2. 1932).

ZAKLJUČAK

Pišući dve knjige o istoriji subotičke štampe Tibor Koloži (*Koložsi Tibor*) je sedamdesetih godina 20. veka koristio građu u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u Državnoj biblioteci Sečenji (*Országos Szécsenyi Könyvtár*) u Budimpešti, u Biblioteci Šomođi u Segedinu (*Szegedi Somogyi Könyvtár*), u Gradskoj biblioteci u Subotici i Gradskom muzeju u Subotici. Poslednje navedeni izvor je koristio selektivno i uglavnom kada bi u Zbirci štampe pronašao unikatne primerke novina, a u svim drugim situacijama je prećutao prisustvo primeraka određenih novina u Istorijском odeljenju Muzeja. Zato se u Koložijevim knjigama stiče utisak da je muzejska Zbirka štampe znatno skromnija. Istovremeno, zbog selektivnog pristupa ovoj građi nastale su brojne greške i nepreciznosti u jednom obimnom istraživačkom poslu, koje se nakon obrade Zbirke štampe, publikovanjem uočenih nepreciznosti pokušavaju ispraviti.

LITERATURA

Kolozsi, T. (1973). *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka: Szabadkai Munkásegyletem.
Kolozsi, T. (1979). *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Ujvidék: Forum.

Grlica, Mirko

A FIGYELMETLEN KUTATÓ NYOMÁBAN – Adalékok a *Szabadkai sajtó* történetéhez

Összefoglaló

A munka azokkal a tévedésekkel és pontatlanságokkal foglalkozik, melyek Kolozsi Tibornak a *Szabadkai sajtó* című kétkötetes kiadványába csúsztak be, a Szabadkai Városi Múzeum történeti osztálya sajtógyűjteményének nem kellő alaposággal végzett áttanulmányozása következtében. A szabadkai sajtónak az említett forráshoz tartozó értékes példányait ő kizárólag olyan szempontból vizsgálta, hogy feltárja azokat a kiadványokat, amelyek nem találhatók meg más könyvtárakban, és ebben a tekintetben nem ritkán sikerrel is járt. Azonban, mivel minden más adatot figyelmen kívül hagyott, számos helyzetben nem sikerült precíznek maradnia.

Nevenka Bašić Palković¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: basic.nevenka@gmail.com

UDC 050VASÁRNAPI KÖNYV

UDC 94(497.113):050

U SUSRET STOGODIŠNJICI VELIKOG RATA – RARITETNO IZDANJE LISTA VASÁRNAPI KÖNYV

FOR THE CENTENARY OF THE GREAT WAR – RARITY EDITION OF VASÁRNAPI KÖNYV

Apstrakt: Tokom 2013. godine za potrebe stručne biblioteke Gradskog muzeja Subotica otkupljena su četiri toma nedeljnog ilustrovanog lista na mađarskom jeziku, pod naslovom *Vasárnapi Könyv* (*Nedeljna knjiga*), koji je izlazio u Budimpešti u periodu 1911–1944. Za otkup je ponuđen jedan tom iz druge polovine 1914. godine, dva toma iz 1915. i drugi tom iz 1916. godine. Otkupljene sveske ovog lista odnose se na period Prvog svetskog rata (nazvanog Veliki rat) i pored ostalog, donose vesti i fotografije ratnih dešavanja i razaranja u Evropi. Glavni urednik lista u tom periodu bio je Kalman Arkai, pravnik, a izdavač Državni kulturno-prosvetni savet (*Országos Közművelődési Tanács*). Podnaslov lista glasio je: „Korisno je da se zna; praktični saveti“. List donosi podatke o raznim oblastima društvenog života, geografske i istorijske činjenice iz mnogih zemalja, geografske karte, crteže, originalne fotografije pojedinih ličnosti i gradova, kao i ratne reportaže. Otuda je njegova dokumentarnost i vrednost veća. U našoj zemlji četiri ratna godišta poseduje samo još Biblioteka Matice srpske u Novom Sadu (1914–1918), kao i sveske iz 1927–30. i 1939–44. godine.

Ključne reči: Prvi svetski rat, fotografije, ratne reportaže, raritetni ilustrovani list

Abstract: Four volumes of the Hungarian illustrated weekly paper, titled *Vasárnapi Könyv* (*Sunday's Book*), published in Budapest between 1911 and 1944 were purchased for the Reference Library of the Municipal Museum of Subotica in 2013. Among the acquired volumes there were the second half of 1914, two volumes from 1915 and the second volume of 1916. The purchased issues are related to the period of the First World War (aka Great War), so, among others, there are news and photos about war incidents and devastation in Europe. In this period, the lawyer Kálmán Árkay was the editor and the National Educational Committee was the publisher of the journal. Its subtitle was the following: “Useful hints, practical knowledge.” The paper published data about

¹ Nevenka Bašić Palković, bibliotekar savetnik
Bašić Palković Nevenka, könyvtári tanácsos
Nevenka Bašić Palković, librarian counsellor

various aspects of social life, geographical and historical facts of numerous countries, geographic maps, illustrations, original photos of certain persons and cities, as well as war reports. Therefore, the documentary value of this publication is even higher. In the country, it is only the Library of the Serbian Matica in Novi Sad that has four other wartime volumes (1914–1918), as well as some issues from the periods 1927–30 and 1939–44.

Key words: World War I, photographs, wartime reports, illustrated rarity paper

UVOD

Stručna biblioteka Gradskog muzeja u Subotici poseduje bogat bibliotečki fond koji se sastoji od tri veće celine: monografske, serijske publikacije i zbirka stare i retke knjige. Sve publikacije u zbirkama su štampane na više jezika, pa se tako i dopunjavaju otkupom, poklonom ili razmenom. Početkom 2013. godine za biblioteku su, pored više knjiga na mađarskom jeziku, otkupljena i tri nepotpuna godišta nedeljnog ilustrovanog lista *Vasárnapi Könyv* (u prevodu: *Nedeljna knjiga*), koji je u Budimpešti izlazio od 1911–1944. sa prekidom od 14. sv. iz 1919. do 1/1921. Bez obzira što ponuđena godišta nisu potpuna (u 1914. i 1916. godištu nedostaju sveske iz prve polovine godine), list je značajan jer donosi podatke i fotografije o našim krajevima i istorijskim ličnostima u vreme Prvog svetskog rata. Osim toga, prema podacima iz uzajamnog kataloga Cobiss, u Srbiji ovaj list poseduje još samo Biblioteka Matice srpske (nepotpuni komplet), pa list zaista predstavlja raritetno izdanje. Prema Zakonu o staroj i retkoj bibliotečkoj građi (Службени гласник РС, 52/2011: Закон о старој и реткој библиотечној грађи, члан 7), u retka izdanja ubrajaju se sva izdanja iz ratnih perioda 1912–13, 1914–1918. i 1941–1945. godina.

OPIS OTKUPLJENOG LISTA

Prema bibliografskom opisu lista *Vasárnapi Könyv* u Nacionalnoj biblioteci “Sečenji” u Budimpešti, koja ima komplet ovog lista sa originalnim naslovnim koricama, dimenzije su 20 cm. Naši otkupljeni primerci su približno istih dimenzija (milimetar ili dva nedostaje zbog naknadnog ukoričavanja) ali sveske nemaju originalne ukrasne korice, već samo naslovne strane pojedinačnih svezaka i povezane su po polugodištima, u tomome tvrdih korica, tako da je naznačena godina izlaza i prva ili druga polovina godine. Sveske nose oznaku 1–26 u prvoj polovini godine i ponovo numeracija ide od sveske 1–25 ili 26 u drugoj polovini.

Za 1914. otkupili smo ono što nam je ponuđeno – samo drugu polovinu godišta (*második félév*) koja se sastoji od svezaka br. 1–26, na ukupno 412 str. (Slika 1). Sveske imaju dvostruku paginaciju: svoju unutar svake pojedine sveske npr. 1–16 na gornjem delu stranice i oznaku na donjem delu str. levo ili desno koja se odnosi na broj strana u polugodištu (tj. tomu). Na početku ovog toma za 1914. godinu nalazi se Sadržaj (urađen više kao abecedni indeks pojmova i imena) za sve sveske u drugom polugodištu sa naznačenim brojem stranice u tomu. Tako su se u 1914.

g. našli pojmovi: automobil, Belgija, Betlehem, Frenklin Džon, rat (*báború*), motorizovana vozila u ratu, mađarske žene, Himalaji, Nansen, Srbija, Rusija, papa Pije X, Crveni krst, staklo, tifus, “Šta znamo o Suncu” itd. Ovaj tom je dosta dobro očuvan, vidi se da je bio deo biblioteke ženske škole “Hajnald” u Kanjiži (*Haynald Leány Nevelő Intézet, Magyarkanizsa*) čiji se pečat nalazi na predlistu poveza, a hrbat toma ima nalepnicu sa signaturom. To je slučaj i sa ostala tri otkupljena toma ovog lista koji su nekada pripadali istoj biblioteci.

Za 1915. otkupili smo dva toma, prvo i drugo polugodište, sa sveskama 1–26. i 1–25. u očuvanom stanju, na preko 800 stranica. Tekstovi se kreću od priloga o svetlosti, o insektima, o privredi, o godišnjici Lančanog mosta (*Lánchíd*) u Budimpešti, o istoriji Italije, Rumunije, pa do ratnih tema kojih je sve više: o proizvodnji i vrstama oružja, o izradi uniformi, o dum-dum mecima, o bolničkoj opremi, zatim ratni izveštaji sa frontova. U sedam nastavaka ide naslov: Naš ratni pohod protiv Srba, počev od 9–15. sveske 1915. godine, sa fotografijama bombardovanog Beograda, srušenog železničkog mosta u Zemunu, o ranjenicima u Šapcu, Valjevu, uz fotografije kralja Petra I Karađorđevića i prestolonaslednika Aleksandra.

Jedini tom iz 1916. odnosi se na drugo polugodište i sadrži 26 svezaka na 412 strana. Hrbat ovog toma je oštećen, ali se pečat iste škole na predlistu dobro vidi. Iz sadržaja (indeksa) izdvajam: balkanski front, francuski front, osvajanje Beograda, srpski front i ponovo naslov: Naš ratni pohod protiv Srba, u osam nastavaka, sa fotografijama. Zanimljiva je fotografija kralja Petra I sa predsednikom vlade Pašićem jer je verovatno preuzeta iz srpskog lista *Илюстрована памна хроника*, 1912/13, bez naznake odakle je. Ovaj list je u Novom Sadu uređivao dr Kamenko Subotić, pisac i novinar. Biblioteka našeg muzeja ima povezan komplet svezaka ovog lista iz 1912/13. pod inventarnim brojem 1532/1966. što takođe predstavlja raritetno izdanje.

GLAVNI UREDNIK I KONCEPCIJA LISTA

Na listu *Vasárnapi Könyv* kao izdavač je naznačen Državni kulturno-prosvetni savet (*Országos Közművelődési Tanács*) u Budimpešti, a kao urednik Kalman Arkai (*Árkay Kálmán*), potpredsednik Saveta. U svim primercima lista koje smo otkupili (1914, 1915, 1916) Kalman Arkai je urednik i u listu nema više ni jednog imena novinara ili saradnika. Postavlja se pitanje ko je pisao reportaže sa lica mesta, sa frontova i iz rovova, ko je autor dokumentarnih fotografija iz bolnica, rovova, sa ratnih brodova, sa obala Save, Drine, Dunava, iz Poljske, Srbije, Rusije. Ne zna se ko je autor crteža, vezanih za pojedine teme o kojima se piše, kao ni autori geografskih karata Srbije, Mađarske, itd. Na kraju svake sveske se ipak ispod podataka o uredniku i izdavaču navodi upozorenje: „Zabranjeno je preuzimanje članaka i fotografija iz ovog lista.“

O samom uredniku, Kalmanu Arkaiju, jedva da postoje podaci i to u Petefijevom književnom muzeju u Budimpešti, i u Državnoj biblioteci Sečenji (OSZK), koja jedina ima komplet lista. Njima sam se obratila (na sugestiju iz Biblioteke Matice srpske) putem međubibliotečke saradnje i njihove “online” dežurne službe za rad sa korisnicima (www.libinfo.oszk.hu), jer u više štampanih mađarskih leksikona koji su nam dostupni (*Magyar Életrajzi Lexikon*, *Nagy Magyar Lexikon*, *Kis Magyar Lexikon*) nema njegovog imena. Obraden je jedino u knjizi: *Život i dela mađarskih*

pisaca i to u novoj seriji koju je uradio Pal Guljaš i objavio u Budimpešti, 1939. (*Magyar írók élete és munkái: új sorozat / írja és szerkeszti. Gulyás Pál*, Budapest, 1939), koju u Subotici ima samo Gradska biblioteka. Nedostatak novca u institucijama kulture u Subotici za nabavku novih, dopunjenih izdanja biografskih i opštih leksikona, pokazao se i sada kao velika smetnja za rad stručnjaka na kulturnom blagu koje se čuva i obrađuje.

Urednik Kalman Arkai (1851–1921) je rođen u Aradu, a umro je u Budimpešti, gde se preselio 1889. godine (Slika 1). Pravo je studirao u Nađvaradu i u Budimpešti, a pravosudni ispit je položio 1876. U Aradu je otvorio advokatsku kancelariju u kojoj je radio do preseljenja u Budimpeštu. Imenovan je za potpredsednika Komisije za dodelu pravničkih zvanja (1894) i za potpredsednika Državnog prosvetnog udruženja, kako navodi Pal Guljaš u navedenoj knjizi. Članci Kalmana Arkaija iz oblasti prava i politike objavljeni su u peštanskim dnevnim i stručnim listovima (*Fővárosi Lapok*, *Ügyvédek Lapja*, *Budapesti Hírlap*) ali nam oni nisu dostupni u Subotici.

Slika 1. Naslovna strana otkupljenog lista iz 1914. godine (levo) i venčana fotografija urednika lista Kalmana Arkaija (desno, www.gyulaanno.hu/?TAG=1880).

U elektronskom obliku (PDF-formatu) postoji interesantna knjiga Jožefa Pakei Šandora o proslavi 25. godišnjice Erdeljskog mađarskog kulturno-prosvetnog udruženja sa više slika, izdata u Koložvaru, 1912 (Pákei, 1912). Tu se javlja ime Kalmana Arkaija kao jednog od potpredsednika Državnog kulturno-prosvetnog saveta. On je na Kongresu održanom 1911. u Koložvaru, na dvojnoj svečanosti povodom 25. godišnjice Udruženja (EMKE), podneo izveštaj o dotadašnjem radu Državnog kulturno-prosvetnog saveta. Iz Izveštaja Kalmana Arkaija saznajemo da je Savet bio izdavač jednog posebnog izdanja o ženama, kao i 14 do tada štampanih svezaka lista *Vasárnapi Könyv*, koji je predmet naše obrade. Tako je i veza između izdavača i urednika lista postala jasna.

Jedino imena njegovih saradnika, novinara, izveštača i fotografa ostaju tajna za sada i ukazuju na potrebu daljih istraživanja u arhivima Mađarske. Kalman Arkai je bio urednik lista *Vasárnapi Könyv* od 1911. do 1918. U 1919. godini izlazi samo deo prvog polugodišta, a onda nastaje pauza u izlaženju lista sve do 1921. Te godine Kalman Arkai umire u Budimpešti, a na primercima lista iz 1922. (u elektronskom obliku) vidi se da je novi urednik lista Šandor Siládi.

Iz knjige Jožefa P. Šandora o 25. godišnjici rada udruženja EMKE i Kongresa Državnog kulturno-prosvetnog saveta, održanog u Koložvaru 1911. saznajemo da su na njemu bili prisutni Subotičani: slikar Henrik Acél kao direktor subotičke Više ženske škole za zanatstvo (privredu) i primenjenu umetnost i sekretar Udruženja kulturno-prosvetne zajednice južnog regiona Ugarske (DMKE), a kao delegati DMKE iz Subotice: baron Endre Podmanicki i dr Izidor Milko, književnik i direktor banke. Tako otkrivamo neočekivane, važne zavičajne podatke, iako se radi o knjigama i listovima štampanim izvan Subotice.

Kakva je uređivačka politika jednog ilustrovanog nedeljnog lista u izdanju Državnog kulturno-prosvetnog saveta u ratnim uslovima Prvog svetskog rata? Naravno, ona je odraz zvanične politike Austrougarske monarhije u periodu 1914–1918. i stavova glavnog urednika koji je u to vreme državni službenik, tj. potpredsednik tog Saveta. Prvo, sam naslov lista je neobičan – Nedeljna knjiga – jer asocira na čitanje korisne knjige, a ne nedeljnih novina, a u podnaslovu lista se navodi da pruža korisna znanja i praktične savete. Otuda u listu ima zaista raznorodnih rubrika vezanih za kulturu, nauku, obrazovanje, istoriju, geografiju, često popularno obrađenih zbog šireg kruga čitalaca, a svi članci su obično ilustrovani fotografijama ili crtežima, u nedostatku fotografije. Drugo, u prikazu ratnih dešavanja nema puno objektivnosti jer se npr. kada je reč o opasnim “dum-dum” mecima osuđuju Englezi, koji su ih izmislili, a ne navodi se podatak da se oni masovno koriste u ratnom pohodu protiv Srbije i na drugim frontovima, iako su zabranjeni ratnim konvencijama. Upotreba eksplozivnih i dum-dum metaka u ofanzivi na Srbiju biće opisana tek u Izveštaju Arčibalda Rajs (lekar i profesora Univerziteta u Lozani, počasnog kapetana srpske vojske), koji je objavljen na engleskom jeziku u Londonu, 1916. godine, kao dokaz o ratnim zločinima austrougarske vojske počinjenim u Srbiji, u toku I svetskog rata (Reiss, 1995). Biblioteka Muzeja ima još jedno zanimljivu knjigu čiji je autor A. Rajs: *Šta sam video i proživio u velikim danima* (Pajc, 1928), u kojoj sastavni deo izdanja čini posebna knjižica pod naslovom *Slike*, sa novom paginacijom 1–57. U njoj su štampane crno-bele fotografije iz perioda 1914–1918. čiji je autor Arčibald Rajs, sa tačno naznačenim mestom i godinom nastanka fotografije (inv. br. 6405), dok u listu koji smo otkupili nema imena autora članaka i fotografija.

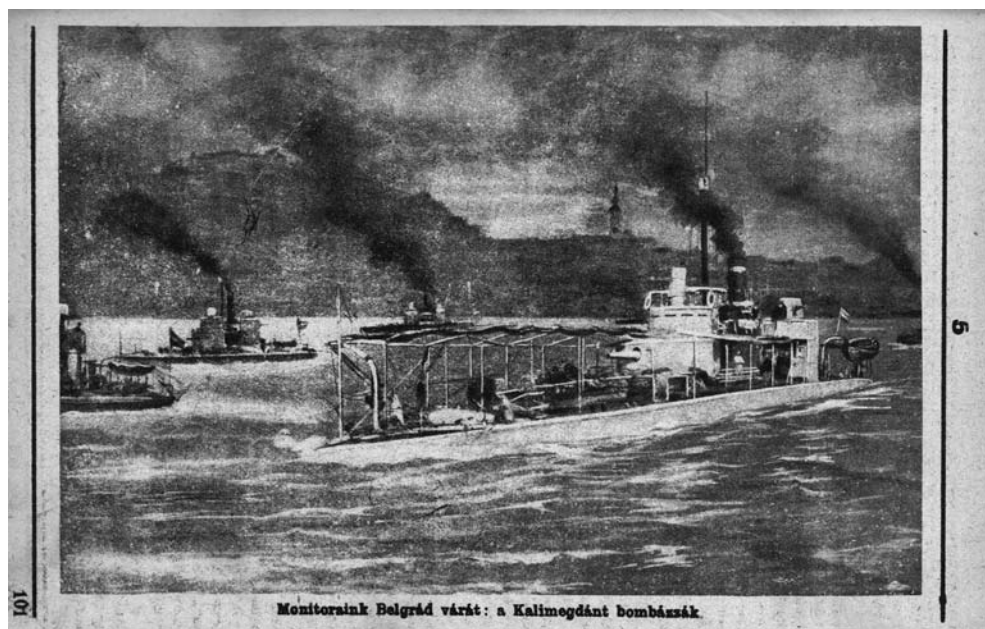
SADRŽAJ LISTA VEZAN ZA NAŠE KRAJEVE U I SVETSKOM RATU I DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

U drugoj polovini 1914. godine, u svesci broj pet koja počinje naslovom Rat (od objave do prve bitke), nalazi se i naslov Srbija (str. 75–80) sa opisom države srpskog naroda i geografskom kartom iz tog perioda (Slika 2). U ovom članku se navodi da je Srbija posle 28. jula 1914. postala ratno poprište „svojom zaslugom” – onda se ta tvrdnja detaljno obrazlaže i sva krivica svaljuje na

Srbiju, koja iza sebe ima Balkanske ratove, a i dalje želi da osvaja tuđe teritorije: Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Bačku, Hrvatsku i Slavoniju itd. Srbija se optužuje za savezništvo sa Rusijom, za bezrazložno neprijateljstvo prema Austrougarskoj monarhiji, koje se završilo atentatom Gavrila Principa na prestolonaslednika Franca Ferdinanda, pripremanom u Beogradu, kao i za nebrigu prema sopstvenom nepismenom i napaćenom narodu. Dalje se navodi da je Austrougarska vojska potpuno spremna za srpske brdovite predele, guste šume i močvare pored velikih reka, jer poseduje detaljne vojno-geografske karte sa ucrtanim putevima, značajnim objektima, gradovima, crkvama i bunarima. O uzrocima izbijanja rata i snazi austrugarskog oružja govori se u svim narednim sveskama i na str. 119 daje se karta sveta sa svim zemljama učesnicama svetskog rata. U svesci broj sedam, na 101. strani je objavljena fotografija austrougarskih ratnih brodova kako bombarduju Kalemegdan (Slika 3). Dalje slede članci o Crvenom krstu, koleri, tifusu, o ratnim brodovima, o ulozi životinja u ratu, o Cepelinu, o izradi igračaka, o Božiću u ratu i na kraju slede fotografije i crteži ratnih vođa: Ruprehta, Albrehta, Moltkea, Makenzena, Konrada, Počoreka i dr. Za Srbiju se u poslednjoj svesci ovog godišta (br. 26, str. 406) navode sledeći podaci: na četiri miliona stanovnika ima 300.000 vojnika (po nekima čak 500.000), 500 topova, a sve oružje nabavlja („dobija”) u inostranstvu, uglavnom od Francuske, preko Grčke i Crne Gore, kao što preko Dunava dobija pomoć od Rusa.

Slika 2. Geografska karta Srbije (*Vasárnapi Könyv*, 1914, 5. sveska, str. 77).

Slika 3. Bombardovanje Kalemegdana (*Vasárnapi Könyv*, 1914, 7. sveska, str. 101).

Sveske za 1915. godinu, pored podataka iz istorije Rumunije, Italije, Mađarske i Rusije, izveštaja o frontu u Karpatima, na rusko-poljskoj granici, o tehničkim i prevoznim sredstvima u ratu, o podmornicama i torpedu, najviše nastavaka donose o vojnim operacijama protiv Srba (sedam nastavaka počev od 9. do 15. sveske u drugoj polovini godišta). Nižu se dalje podaci i fotografije iz Beograda i Zemuna: srušeni železnički most (Slika 4), stara zgrada Narodne skupštine, osvajanje Šapca, ulazak austrougarskih trupa u Srbiju i prvi srpski zarobljenici (Slika 5). U svesci broj 11 govori se o srpskoj pobjedi na planini Cer i donose se fotografije kralja Petra (Slika 6) i prestolonaslednika Aleksandra, kao jednog od zapovednika srpske vojske (Slika 7). U svesci broj 14 opisuje se najpre uspešno devetodnevno napredovanje austrougarske vojske prema Kolubari, a onda dolazi do preokreta i "krvave" Kolubarske bitke kada srpske snage pobeđuju. Za poraz se nalaze opravdanja: loši srpski putevi (Slika 8), snežne padavine, zamorenost i glad kod vojnika, a naročito iznadan povratak srpske vojske koja se dotle povlačila (Slika 9), i njen silovit napad. U sedmom nastavku se opisuje osvajanje Beograda i neočekivano jak otpor srpskih snaga koji je trajao od 3–13. decembra 1915. Dokumentarne fotografije nižu se i u sveskama br. 19, 20 i 24 na kojima se vide pontonski mostovi (Slika 10) i engleski vojnici u našoj zemlji (Slika 11), kao i fotografije osvojenog i razrušenog Beograda (Slika 12).

Slika 4. Srušen železnički most u Zemunu (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 9. sveska, str. 134).

Slika 5. Prvi srpski zarobljenici (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 10. sveska, str. 151).

Slika 6 i 7. Kralj Petar I Karađorđević (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 11. sveska, str. 166) i prestolonaslednik Aleksandar (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 11. sveska, str. 167).

Slika 8. Povlačenje austrougarske vojske (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 14. sveska, str. 221).

Slika 9. Odmor vojnika kraj bunara (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 14. sveska, str. 220).

Hadihíd a Drina folyón, amelyet hidászaink két óra alatt vertek

Slika 10. Pontonski most na Drini (*Vasárnapí Könyv*, 1915, II, 19. sveska, str. 291).

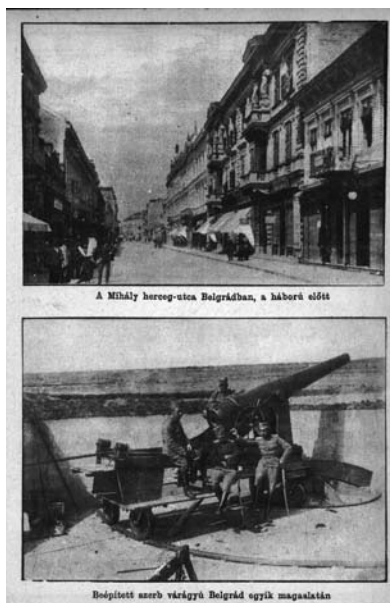

Képek a szerb táborból

Az angol tüzérek Szerbiában ökrökkel vontatták nehéz ágyúikat.

Slika 11. Engleski vojnici (*Vasárnapí Könyv*, 1915, II, 20. sveska, str. 319).

U tomu iz druge polovine 1916. godine borba austrougarske vojske protiv Srbije opisuje se u osam nastavaka počev od sveske broj 1–8, a srpski front se prikazuje kroz raspored snaga na vojno-geografskim mapama na stranama 6, 94 i 126, u okviru drugih članaka. U prvoj svesci iznose se podaci da je u okolini Valjeva poginulo oko 30.000 srpskih vojnika, 40.000 austrougarskih vojnika i više hiljada srpskih civila, žena i dece: “veliki gubici i tragedija zadesila je ovu zemlju kao kazna jer je Srbija zapalila iskru rata atentatom na jednog vladara,” navodi anonimni autor članka. Pored toga navodi se da je do 1916. stradalo preko 200 srpskih lekara i mnogo stranih lekara i medicinskih sestara koje su pomagale u lečenju ranjenika i civila. U prvoj svesci se takođe nalaze fotografije Knez Mihajlove ulice pre rata, zatim vojnici oko teškog naoružanja u odbrani Beograda (Slika 13) kao i fotografija kralja Petra I i Nikole Pašića (Slika 14), verovatno preuzeta iz srpskog lista *Илустрована ратна кроника* из 1912/13. koji je izlazio u Novom Sadu. Uporedila sam je sa originalom ovog raritetnog lista koji Gradski muzej takođe poseduje i utvrdila sam da su slične, ali je detaljnija ona objavljena u novosadskom listu (*Илустрована ратна кроника*, 20. децембар 1912, св. 10, 76). Dalje se nižu fotografije prelaska nemačke vojske preko Dunava kod Beograd, 7. oktobra 1915, osvajanje Smedereva (Slika 15), srušene kuće u Valjevu (Slika 16), srpska vojska na Krfu i dolazak u Solun (Slika 17), kao i fotografije sa ruskog i italijanskog fronta.

Slika 12 i 13. Osvojeni i razrušeni Beograd (*Vasárnapi Könyv*, 1915, II, 24. sveska, str. 383) i Knez Mihajlova ulica pre rata (gore) i teško naoružanje u odbrani Beograda (dole) (*Vasárnapi Könyv*, 1916, II, 1. sveska, str. 7).

Slika 14. Kralj Petar I i Nikola Pašić (*Vasárnapi Könyv*, 1916, II, 1. sveska, str. 4).

Slika 15. Osvajanje Smedereva (*Vasárnapí Könyv*, 1916, II, 5. sveska, str. 74).

Slika 16. Srušene kuće u Valjevu (*Vasárnapí Könyv*, 1916, II, 8. sveska, str. 124).

**Szerb hadsereg
a Balkánon**

1. A csapatok Korfu szigetén, az elszállítás előtt.
2. A megérkezés Szaloniki kikötőjébe.

Sve objavljene fotografije i ilustracije su različitog kvaliteta, jer je i hartija stara 100 godina, ali je njihova dokumentarna vrednost velika za našu zemlju iz tog istorijskog perioda kada je Srbija bila porušena i okupirana, a sa vojskom se povlačio i stradao srpski narod i njegovo rukovodstvo. Srpski listovi u Ugarskoj: *Застава*, *Браник*, *Слобода* i dr. su naravno obustavljeni 1914. godine, posle Sarajevskog atentata i u prvim danima rata, a list *Политика* izlazio je i dalje u Beogradu, pod granatama, u teškim uslovima sve do 23. septembra 1915. (Миливојевић, 1984). *Политика* je često štampana samo na dve strane, bez fotografija i ilustracija, ali sa izveštajima sa fronta i naredbama Vrhovne komande. Jedan drugi dnevni list i zvanično glasilo države Srbije, *Српске новине* (1834–1919), u ratnom periodu štampan je u Nišu (1914–1915), a zatim na Krфу (1916–1918). *Српске новине* su neredovno izlazile zbog ratne situacije i tumačile su zvaničnu politiku srpske vlade. Upravo iz *Српских новина*, br. 48, od 28. 7. 1916, koje su izašle na Krфу, saznajemo interesantne podatke da je u Beogradu “skoro osnovan mađarski list *Beġrádi Hirlap*, čiji je urednik Sigismund Bošković” (Српске новине, 28. јули 1916: 4). Ovaj list se čuva u Narodnoj biblioteci Srbije (pojedinačni brojevi iz tri nepotpuna godišta za 1916, 1917. i 1918. godinu) i nema ga nijedna druga biblioteka kod nas (prema obradi u sistemu Cobiss).

ZAKLJUČAK

Samo poneka od fotografija objavljenih u listu *Vasárnapi Könyv* dostupna je i na internetu, na sajtovima koji se bave tematikom Prvog svetskog rata, ali se njihov izvor ne navodi, niti se spominje list *Vasárnapi Könyv*. Za sada se ne zna ko je od koga preuzimao snimke i ko je njihov autor. Većina fotografija i ilustracija objavljene su prvi put u ovom mađarskom listu i zato je bilo neophodno da se otkupi za potrebe stručne biblioteke. S obzirom da se radi o raritetnom listu iz ratnog perioda 1914–1918, zbirka stare i retke knjige stručne biblioteke Gradskog muzeja je obogaćena retkiim izdanjima i dobro će poslužiti budućim istraživačima navedenog istorijskog perioda. U susret stogodišnjice Velikog rata svedoci smo da list *Политика* u svom *online* izdanju i dalje poziva stručnjake i istraživače da dopune članke i fotografije iz tog perioda. Verujem da će fotografije iz otkupljenog lista *Vasárnapi Könyv*, koje objavljujemo u ovom broju našeg muzejskog godišnjaka dobro poslužiti budućim istraživačima navedenog istorijskog perioda.

LITERATURA

- Árkay, K. (szerk.) (1914). *Vasárnapi Könyv II*. Budapest: Országos Közművelődési Tanács.
Árkay, K. (szerk.) (1915). *Vasárnapi Könyv I*. Budapest: Országos Közművelődési Tanács.
Árkay, K. (szerk.) (1915). *Vasárnapi Könyv II*. Budapest: Országos Közművelődési Tanács.
Árkay, K. (szerk.) (1916). *Vasárnapi Könyv II*. Budapest: Országos Közművelődési Tanács.
Gulyás, P. (1939). *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat, I. kötet. Budapest: Kiadja a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete.

Маѡарски лист у Београду. (28. јули 1916). *Српске новине*, LXXXIII, бр. 48, стр. 4.

- Миливојевић, Д. (1984) *Политика сведок нашег доба 1904–1984*. Београд – Горњи Милановац: Народна књига – Просвета.
- Pákei, S. J. (1912). *Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet negyedszázados örömmünnepeinek s a kapcsolatos Kolozsvári ország. Közművelődési Kongresszusnak leírása*. Kolozsvárt: EMKE.
- Рајс, Р. А. (1928): *Шта сам видео и проживео у великим данима*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Reiss, R. A. (1995). *Краљевина Србија. Аустроугарска зверства. Извештај*. Београд – Горњи Милановац: Дечје новине.
- Службени гласник РС, 52/2011: Закон о старој и реткој библиотечкој грађи.
- Суботић, К. (уред.) (1913). *Илустрована ратна кроника*. Нови Сад: Свет.
- www.gyulaanno.hu/?TAG=1880. Preuzeto 31. januara 2014.

Bašić Palković, Nevenka

A „NAGY HÁBORÚ” SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA ELÉ – A VASÁRNAPI KÖNYV KÜLÖNLEGES KIADÁSA

Összefoglaló

A Szabadkai Városi Múzeum Szakkönyvtár a tudományos osztálya számára 2013 folyamán felvásárolta a *Vasárnapi Könyv* címet viselő, 1911. és 1944. között Budapesten megjelenő, magyar nyelvű képes hetilap négy kötetét. A vásárlásra felkínált kötetek közt volt az 1914. év második fele, két kötet az 1915. évből és az 1916. év második kötete. A lap felvásárolt füzetek az első világháború (ún. nagy háború) idejéhez kapcsolódnak, és egyebek mellett híreket és fényképeket közölnek az európai háborús eseményekről és a pusztításról.

Ebben az időszakban Árkay Kálmán jogász volt a lap szerkesztője, a kiadója pedig az Országos Közművelődési Tanács. Az újság alcíme a következő volt: *Hasznos tudnivalók, gyakorlati ismeretek*. A lap a társadalmi élet különböző területeiről közölt adatokat, számos ország földrajzi és történelmi tényeiről írt, földrajzi térképek, rajzok, bizonyos személyek és városok eredeti fényképei, valamint haditudósítások is szerepeltek oldalain. Ennélfogva még nagyobb a kiadvány dokumentációs értéke. Hazánkban kizárólag az újvidéki Szerb Matica Könyvtárban őriznek további négy háborús évfolyamot (1914–1918), valamint 1927–30-ból és 1939–44-ből való lapszámokat.

Papp Árpád¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 911.3:929 Cvijić J.

UDC 94(4)''1914/1918''

JOVAN CVIJIC SZUBJEKTÍV FELJEGYZÉSEI A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁN

SUBJECTIVE RECORDS OF JOVAN CVIJIC FROM THE PARIS PEACE CONFERENCE

Absztrakt: A tanulmány az első világháborút lezáró békekonzferencia délszláv küldöttségének tevékenységéből merít. A levéltári kutatások olyan korábban nem publikált kéziratot anyagot tártak fel, ami az anyag jellegéből fakadóan szerb nyelven sem jelent meg. A publikálásra kerülő visszaemlékezés szerzője Jovan Cvijić, aki Nikola Pašićról, a délszláv küldöttség első emberéről jegyzi le elmarasztaló véleményét. A kibontakozó kép alapján egyrészt betekintést nyerhetünk a békeküldöttség munkájába és az ott uralkodó viszonyokba, másrészt újraértékelhetjük az akkori politika és az őt kiszolgáló tudományosság viszonyát is.

Kulcsszavak: Jovan Cvijić, Nikola Pašić, az első világháborút lezáró békekonzferencia délszláv küldöttségének tevékenysége.

Abstract: The study is drawn from the activities of the South Slavic delegation at the peace conference following the end of World War I. During archival research, some unpublished manuscripts have been identified, which were not published – not even in Serbian, due to the nature of the material. The author of the memoir to be published is Jovan Cvijić, who expressed his condemning opinion about Nikola Pašić, leader of the South Slavic delegation. Based on the picture provided, on the one hand, we can get an insight into the work of and the prevailing interpersonal relationships within the peace delegation. On the other hand, we can reevaluate the relation between politics and science, which was in the service of politics it in that very moment.

Key words: Jovan Cvijić, Nikola Pašić, activity of the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes at the peace conference

¹ Dr. Papp Árpád, etnológus–antropológus, kurátor
Dr Arpad Pap, etnolog–antropolog, kustos
PhD Árpád Papp, ethnologist–anthropologist, curator

Jovan Cvijić (1865–1927) földrajz- és néprajztudós munkássága az első világháború kitörését megelőző időszakban is általánosan ismert, és elismert volt szakmai körökben, amihez elsősorban a karszti jelenségekről írt munkája, terepmunkái, szervezőkészsége járult hozzá. A korábbi, Balkán-félszigettel foglalkozó és azt leíró kortársaknál (Nopcsa Ferenc, Strausz Adolf vagy Kállai Benjámín) nagyobb terepen szerzett tapasztalattal rendelkezve foglalta össze az általa megfigyelt néprajzi, lélektani, földrajzi jelenségeket.² Az ily módon szerzett tapasztalatok alapján a majdani állam egyes részeitől mondhatta el, hogy azt személyesen is bejárta, ismerte.³ Jovan Cvijić 1914–1918 közötti tevékenységéről és személyéről elsősorban monográfia (Irgovčević, 1975), a francia nyelven megjelent, majd szerb nyelvre fordított forrásmunka felhasználásával nyerünk betekintést (Cvijić, 1987). A most bemutatásra kerülő részletek egyetlen rövid, de sok tekintetben sorsdöntő időszakra engednek betekintést.

Abból, hogy a szerző ekkor már nem csak elismert szaktekintély, nemzetközi híró néprajzkutató és földrajztudós volt, illetve hogy a feljegyzések jelentős részben összefoglaló jellegűek, arra következtethetünk, hogy azokat az auctor már egy későbbiekben kiadásra kerülő visszaemlékezésbe szánta. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy sem életében, sem születésének századik évfordulójára (Cvijić, 1965), sem halálának hatvanadik évfordulójára kiadott könyvben nem kaptak helyet (Cvijić, 1987). A feljegyzésekbe való betekintés után ezt korántsem tartom meglepőnek, hiszen a feljegyzések semmiképp sem válnak javára annak az általános képnek, ami a győztesek dicsfényét hivatott növelni. A Cvijić által leírtak – amellet, hogy a döntések emberi vonásait vetítik elénk – sok tekintetben nélkülözik a dicső pillanatokhoz kapcsolt képzeteket.

A Jovan Cvijić által vezetett néprajzi–történelmi szekció a tanácsadói szerepéből fakadóan a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot képviselő küldöttségnek és a belgrádi kormánynak volt alárendelve, ugyanakkor az ott helyet foglaló személyek helyismerete, képzettsége, kapcsolatrendszere révén a vitás területek hovatartozásának eldöntése ügyében is fontos szerepet töltött be. A vitás területek alatt elsősorban a korábban más ország fennhatósága alá tartozó, de geostratégiai vagy gazdasági szempontból kívánatos területeket kell értenünk, aminek jelentőségét a küldöttség katonai és gazdasági csoportja és vezetői változatos intenzitással és módszerrel nyomatékosítottak.⁴

Az 1919. január 24-én létrehozott néprajzi–történelmi szekció nem volt minden előzményt nélkülöző testülete a küldöttségnek. A szerb kormány 1914 augusztusában kéri fel

² A közölt feljegyzések először jelennek meg magyar nyelven. A dokumentum az újvidéki Matica srpska kéziratárában található MS M14511 jelzet alatt, kézzel írott dokumentumok, amit Cvijić felesége részben ártírt és letisztázott. A közlés elsődleges célja a tudós tevékenységének, mindennapi kötelességeinek és vívódásának minél pontosabb feltárása, a békekötés körülményeinek megértése.

³ Sajátos helyzet áll elő abban az esetben, ha a síksági részek – konkrétan a magyarok lakta területek – néprajzi ismereteit, terepi tapasztalatait vizsgáljuk: úgy vélhetjük, hogy korántsem ez volt a megfigyelés legfontosabb területe, ami érthető is, hisz a karszti jelenségek vizsgálatánál lényegesen egysíkúbb feladat volt a gazdagon termő búzaföldek és az ott élők vizsgálata.

⁴ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az Sz–H–Sz Királyság küldöttségének az érintett területi bizottságok és a központi területi bizottság illetékeseivel folytatott tárgyalásai során az önrendelkezés tényeit – a helyi népszavazások pecséttel ellátott dokumentumait – a tudományos érvekkel összhangban tárták fel.

először a tudósok egy csoportját, hogy a Bulgáriával szembeni kárpótlás kérdésében dolgozzák ki tervüket: ez nem csak politikai indíttatásból fakadó szükséglet volt, hanem meggyőződés is, miszerint a háború rövid ideig fog tartani, és hogy a következő európai kongresszusra mielőbb elkészüljenek a követeléseket alátámasztó bizonyító anyagok (Trgovčević, 1986, 28. o.).⁵ 1914. szeptember 16-án Vesnić újból szorgalmazza a szakértői bizottság felállítását és a bizottság munkájának elkezdését, valamint javaslatokat tesz annak személyi állományára is: ebben a javasolt öttagú csoportban Ljubomir Jovanović, Jovan Radonić és Stanoje Stanojević mellett megtisztelő helyen szerepel Jovan Cvijić neve is.⁶ Az adatgyűjtés tehát 1914 őszén kezdődött meg.

JOVAN CVIJIĆ DIPLOMÁCIAI ÉS SZAKMAI TEVÉKENYSÉGE 1914–1918 KÖZÖTT

1914 őszéig a *Jugoszlávok egysége* brossúráján dolgozik, aminek elsősorban politikai indítéka volt. A balkáni államok (Szerbia, Bulgária, Románia) az első világháború kitörésekor már komoly hangsúlyt fektettek államiságuk, területi igényeik külföldi népszerűsítésére, amit tekintélyes személyiségek hatalmi központokba történő delegálásával kívántak elérni. A brit fővárosba Cvijić 1915. február 22-én érkezik, ahol részt vállal a jugoszláv eszme népszerűsítésében, ám többhónapnyi londoni tartózkodása a saját megítélése szerint sikertelen volt: ebben az időben kerül aláírásra a londoni szerződés, ami Olaszország az antant oldalán történő belépésének feltételeit rögzíti (Dalmácia és részben Szlovénia majdani hovatartozásának kérdése), másrészt a néhány évvel korábban a második Balkán háború alatt Szerbiának ítélt Dél-Szerbia (Macedónia) jövőbeli státusának rendezése. Miután londoni tartózkodása idejére csak a Romániával majdan létrehozandó határok kérdésében hozott felemás eredményt könyvelhette el Cvijić sikerként, a saját kérésére hazarendelik. Utólagosan sem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy korábbi kapcsolatai és ismeretsége révén bizalmas körökben is megfordulhatott, így az általa elmarasztalt szerb külpolitikai tévovázás ellenére személy szerint fontos eredményeket könyvelhetett el: R.W. Seton-Watson, W. Steed, G. M. Trevelyan vagy A. Ewans barátsága olyan alapot teremtett, ami például nagyban hozzájárult a korábbi Mitteleuropa elképzelés felcseréléséhez egy új, lényegében a levegőben lógó ideológia, a New Europe elfogadásához és meghonosodásához. A felsorolt személyek a Cvijić által létrehozott „nyilvánossággal való kapcsolattartással megbízott testület” munkájában is részt vettek. Londonból véglegesen 1919. június 22-én távozik, amiről korábban a kormányt értesítette. Július 8-án Athénbe, július 18-án Pristinába érkezik, ahol felesége kórházat alapít (a Matica srpska archívumából [MSA], M14.511). Október 18-án Kosovska Mitrovicán keresztül Raskába megy. Még Mitrovicában éri az a távirat, amit a hadügyminiszter intéz hozzá,

⁵ Általánosságban megállapítható, hogy a Versailles-i békerendszer volt az első, amely a politikusok mellett a tudósok jelenlétét is feltétlként szabta meg annak ellenére, hogy a tudósok szerepe másodlagos volt, és a háttérbe szorult a tudományos megállapítások a döntések objektívitását voltak hivatottak alátámasztani.

⁶ Jovanović és Vesnić elképzelései a személyek tekintetében igen, a végső államforma kérdésében azonban nem egyeztek: amíg az első a délszláv államok élén látta Szerbiát, addig Vesnić a szerbek államának körvonalait szeretne volna mielőbb látni.

hogy kérésére menjen Szalonikibe. Október 26-án Prizren, Ljum Kula, Bićan, Vasjas, Piskopeja, Debar⁷, Ohrid, Bitolj érintésével megérkezik Szalonikibe. 1915. november 22-én elhagyja Szalonikit, mert belátja, hogy a szövetséges haderő nem készül offenzívára, december 2-án Neuchatelbe érkezik.⁸

1916 elején angliai ösztöndíjat szerez a szerb diákoknak. Az egyetemi oktatás mellett az árvák részére is segélyt szervez. Július 2-án Vidal de la Blach-on keresztül a párizsi Academie de Paris rektorhelyettese meghívja előadások tartására, amit 1917-ben fogad el. 1916. december 20-án hagyja el Neuchatelt és Párizsba utazik. Előtte barátai, kollégái a szerb nemzeti színekkel feldíszített csokrokkal búcsúztatják. Az 1917-es év Párizsban találja,⁹ ahol ettől kezdve öt szemeszert tart a Sorbonne egyetemen 1919 májusáig. Ebben az időszakban két szemeszteren keresztül is a Balkán-félsziget néprajzáról tart előadást. Még egy, a későbbi békekötést közvetetten befolyásoló esemény történik: 1918-ban francia nyelven jelenik meg a Balkán-félszigetről írt monografikus munkája, amit már nem csak hallgatói, de nagy valószínűséggel az átlagos olvasó is kézbe vehetett.

CVIJIC TEVÉKENYSÉGE A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁN

Jovan Cvijic a békekongresszus hivatalos kezdete előtt már Párizsban tartózkodott, ahol előadásokat tartott a Sorbonne-on. Itt értesült – komája révén – arról, hogy sokéves londoni tevékenység és a világháború első napjaiban kifejtett erőfeszítések után újfenn a kormány őt szánja egy formálódó szekció élére.¹⁰ Ezzel párhuzamosan a korábbi szakmai, illetve Londonban kialakított politikai kapcsolatai révén végezte agitációs tevékenységét. Charles Webstertől kapott levele már előrevetíti későbbi diplomáciai tevékenységét (a Srpska akademia nauka i umetnosti archívumából [SANUA], 13484-587):

⁷ 1915 nyarán és őszén Debar és Ljum Kula környékén végzett terepmunkájának elsősorban hadászati szempontból van jelentősége: az előre látható visszavonulás lehetőségeit az utak állapotának felmérésével készítette elő.

⁸ A politikusok iránti bizalmatlansága 1915-től kezdődően nőttön-nő, ami miatt 1915. december 15-én önkéntes emigrációba Neuchatelbe költözik, és egészen 1916. december 29-ig ott tartózkodik: ekkor foglalja össze addigi ismereteit a Balkán-félszigetről, és ekkor járul hozzá leghatásosabban a szerb kormány terveéhez.

⁹ 1917. január 15-én a Descartes amfiteátrumban délután 3 órakor megkezdte előadását, ami előtt Vidal de la Blach a franciákra jellemző könnyedséggel bemutatta a nagyszámú párizsi hallgatóságnak. Nem maradtak el a kollégák sem, akik számára megnyugtató érzés volt, hogy soraikban tudhatják, és forrón gratuláltak sikeres előadása után. Már néhány nappal korábban nagyméretű plakátok hirdették előadását. Június 29-én az Oktatási Minisztérium hivatalosan is a Párizsi Universitas professzorává nevezi ki, ahol az 1917–18-as években a Balkán-félsziget népeiről szóló előadására kéri fel.

¹⁰ „Párizs, 1918. december 31.

Tisztelt Komasszony és kedves Komám, nagy munkám miatt nem tudok eljutni Önökhöz, hogy felköszöntsem magukat az új év alkalmából, ezért tiszta szívemből kérem, hogy fogadják legszebb kívánságainkat.

Az imént érkezett Belgrádból egy leirat, ami szerint a minisztertanács részéről Önt határozták meg »a néprajzi határokkal, rövid történelmi áttekintéssel, külön tekintettel a revansizmus elleni harcra és a belső fennmaradásra és fejlődésre« bizottság első szakértőjének. Önnel egy csoportba lett sorolva Tihomir Đorđević, Lujo Vojinović, Belić, Radonić, Gazarić, Pavle Popović, Stanoje Stanojević, Volf Vuković, Županić és Boža Marković. Az Ön napidíja 150, a többieknek 100 frank. Ezt Önnek privátim jelzem a tájékoztatás érdekében. Hivatalosan a nagykövetség fogja értesíteni, addig ezt tekintse titoknak. Nincs mihez gratulálni Önnek, de gratulálok a közös ügyünknek és örülök annak, hogy nálunk mégis számítanak a legjobb embereinkre...“ (SANUA, 13484-587, Pavlović Stevo levele 1918. december 31.).

Hotel Majestic, Párizs

1919. január 2.

Kedves Cvijić professzor Úr,

visszaküldöm a két térképet, amit volt olyan kedves a rendelkezésemre bocsátani, és fogadja köszönetemet azért, hogy abban a kiváltságos helyzetben voltam, hogy használhattam azokat. Remélem, hogy rajzolóink hamarosan a rendelkezésünkre állnak, és elkészítik a másolatait, és azt a békeküldöttség katonai szekciójának rendelkezésére bocsáthatom. Időközben elkészítettem jegyzeteimet a munkánkhoz, és biztos vagyok benne, hogy azok hasznosak lesznek.

Remélem, hamarosan elküldhetem Önnek azt a kicsi nyomtatványt, amiről beszéltem, és amelyik a diplomáciatörténetet foglalja össze. Londonba kell valakit küldenem a másolatért, mivel a könyveim és tanulmányaim egy raktárban voltak tárolva az idő alatt, míg én a katonaságban tartózkodtam.

Nagy megelégedésemre szolgálna, ha a következő szombaton együtt ebédelhetnénk a Hotel Majesticben, vagy ha ez nem felelne meg Önnek, akkor egy Ön által megjelölt napon a következő héten. A telefonüzeneteket mindig eljuttatják hozzám.

Tisztelettel

Charles Webster

Kinevezése után – tehát mindenképpen 1919. január közepe, de valószínűbb, hogy a szekció hatékony megszervezése, február vége– után jegyzi le a politikai küldöttség munkájára vonatkozó észrevételeit, amelyek sem a küldöttség tagjaira, sem pedig annak első küldöttre, Nikola Pašićra nézve sem hízolgöek (MSA 14.511, I sz. dosszié):

I. Amint a kormány által kinevezést nyertem, eljött hozzám a küldöttségünk titkára, Jovanović úr és megkért, hogy vegyek részt egy beszélgetésen Pašić úrral. Jeleztem a titkár úrnak, hogy nem fogok elmenni, mert semmiféle személyes jellegű beszélgetésen nem akarok részt venni Pašićtyal.

Ez fél kettő körül volt délután. Kicsit később egymás után eljöttek hozzám Trumbić és Bošković, és megmagyarázták, hogy ez a küldöttség első gyűlése, és nem személyesen Pašić hívott meg. Nemsokára ezután a titkár, Jovanović úr is telefonált, hogy tévesen tájékoztattott, mert Pašić annyira határozatlanul beszél, hogy gyakran magához rendeli az embereket ahelyett, hogy a küldöttség gyűléseire hívná azokat.

Trumbić és Bošković uraknak jeleztem, hogy el fogok menni minden küldöttségi gyűlésre, ha hívnak, de Pašić hívásának csak akkor teszek eleget, ha ez elkerülhetetlen.

II. A nevezett első küldöttségi gyűlés után, amin meghatároztuk, hogy mi, mint területi kérdésekben illetékes bizottság, néprajzi határokat fogunk megadni, sokáig nem kaptam meghívást. A politikai küldöttség eltért ettől a határtól Baja és Baranya esetében azzal, hogy kizárta Baját a területi követeléseinkből.

A politikai küldöttség Bánátra vonatkozó jegyzéke vontatottan és lassan készült, és nem volt még a békekonferencia tárgyalóasztalán akkor, amikor a Bánátról történő

tárgyalás megkezdődött. Bennünket, a területi kérdésben illetékes bizottság tagjait, nem hívtak meg, kivéve amikor némelyikünket a Campbell Szálloda folyosóin csíptek el, és helyel-közzel tájékoztatást kértek dolgokról. Így jutott el hozzám egy-két órára a politikai küldöttség Bánáról készített jegyzéke (memoárja), amit sebbel-lobbal javítottam ki Radonić úrral, de hasonlóképpen juttottam hozzá a rijekai kérdés dokumentumaihoz és az adriai kérdésről megfogalmazott dokumentumokhoz. A Baranyáról, Bácskáról és Murántúlról írt dokumentumokat nem láthattam nyomdába adásuk előtt.

Pašićnak nem volt semmiféle elképzelése a mi kérdéseink egészéről, továbbá nem volt elképzelése a bennünket támogató nagyhatalmakról, és egyetlen külföldi küldöttségben sem volt egyetlen egy ismerőse sem. Nem volt fogalmam arról sem, hogy ennyire nem ismeri a küldöttségekben beszélt idegen nyelveket, és senkivel sem folytathat semmiféle beszélgetést még azon a szinten sem, ahogy ő a problémákat felismeri. Mindemellett a műszaki értelemben is teljes szervezetlenség mutatkozott: a ház és a benne folyó munka anarchikus volt. Ekkor kellett belátnom, hogy Pašićnak, aki soha életében nem végzett el rendesen semmit sem, sem mint mérnök sem mint politikus, a szervezés lényegéről sincs fogalma. Abban volt csak igen szorgalmas, hogy embereket nyerjen meg magának: ezen dolgozott egész nap. Azon kívül, hogy ebben a tevékenységében a küldöttség elnökének címe is rendelkezésére állt, nagyban segítette az a másfél milliós pénzalap, amit kormányunk a rendelkezésére bocsátott, és ami felett kizárólag ő rendelkezett. Bár itt helyben ez nehezebbnek bizonyult, mint amikor csupán pártbéli emberei között mozgolódott, várható volt, hogy néhány korrupciós ügye itt is kiderül. Jelentéktelen emberekkel vette körbe magát, azoknak magas beosztásokat biztosított, hűségesek voltak hozzá, és számíthatott diszkréciójukra.

A belgrádi kormány és talán még más tartományi kormányok is hívatlanul is küldték saját képviselőiket különféle testületekbe, aminek eredményeképpen a számuk igen megnőtt, gyakran a 25-öt is elérte, érdemi munkára azonban nem lehetett használni őket, mert nehezítették a munkát azzal is, hogy gyakran valódi közgyűlésre utaló hangulatot teremtettek. Pašić úr mint a küldöttség vezetője mindenképp arra törekedett, hogy ne sértsen meg senkit, és nem akart olyan képet kialakítani, hogy bárkit is elküldött volna a küldöttség valamelyik szekciójából. Az a szekció, amelyik engem választott elnökének, egészen a konferencia utolsó időszakáig nem kapott semmi utasítást arra vonatkozóan, hogy mi a feladata, de tanácsért sem fordultak hozzá. Tudomásomra jutott, hogy más szekciókban is ez történt, egészen a konferencia lezárását megelőző időszakig, amikor a küldöttség főnöke iratokat kezdett küldözgetni, amelyek a kormánytól érkeztek. Saját elképzelések és konkrét feladatok híján ebben az irányban is azt tartotta szem előtt Pašić, hogy ne sértsen meg senkit sem.

Számomra világossá vált, miben rejlik ügyessége, és mi a célja. A legfontosabb a saját személyi kultuszának fenntartása, a környezetében lévő emberek jóindulatának megnyerése azért, hogy ő maga is megtarthassa helyét. Képes és kénytelen volt észrevenni, hogy a küldöttség politikai vagy más szekcióiban is a hazafias és tudományos szándék azon van, hogy minél jobban végezhessük a feladatainkat. Már az is elég, hogy

ő a főnök, az eredményeket az ő számlájára fogják írni. Eközben arra különösen nagy gondot fordított, hogy minden egyes dokumentumot, még a legjelentéktelenebbet is a kézjeggyével lásson el, és hogy minden tőlünk tudomására jutott információt lejegyezzen, de nem azért, hogy azokat a más országok küldötteivel folytatott beszélgetések során használja, hanem azokról a kormánynak jelentést tegyen. A hazafiasság legapróbb jegyét sem tudtam felfedezni ennél az embernél. Korábban sohasem figyeltem meg egy ennyire a végletekig becsvágyó képmutatást, ami azért az emberi kapcsolatok terén bölcsnek mutatkozik, mert mindenkinek megtesz mindent, nem sért meg, és ezzel messzire jut el érzékeny és szegényes értelmiségünk körében. Ez a világunk, amely hajlamos a sértődésre, és nem tűri, hogy bírálják munkáját vagy képességeit, igen körmönfont, soha sem száll szembe a hatalommal, amely megkíméli érzékenységét, és a saját szükségleteit is kielégíti eközben. Az intelligens embereknek pontos képük van róla, de úgy tűnik, hogy tartaniuk kell az alkalmasaktól, akik nem átallják kielégíteni anyagi mohóságukat. Ebben rejlik Pašić úr rendszerének lényege, amin ő ügyessége révén kialakította ezt a korrupt rendszerét. Az egyszer kialakított rendszerhez híveket szerzett, akiknek érdeke, hogy a rezsim fennmaradjon, és hogy annak élén Pašić álljon, mint a rendszer legékesebb példája. Nem csak az ő pártjának emberei képezik a rendszer tagságát. Az utóbbi időben éppen más pártok embereinek kielégítésére törekedett, és gyorsan kiterjesztette rendszerét a horvátokra, de kiváltképp a szlovénokra, értelemszerűen nem mindenkire.

Ilyen állapotok uralkodtak akkor, amikor Párizsban elkezdődött a békekonferencia.

Én személy szerint a területi bizottság tagjaival kidolgoztam a bizottság munkarendjét, nem kérdezve senkit, és nem várva senkitől sem utasítást vagy jóváhagyást. Igaz, hogy eleinte egy másik áramlat is létezett, ami azt szorgalmazta, hogy mi politikai értelemben is tevékenykedjünk, és követeljük, a politikai küldöttség hívjon meg bennünket saját gyűléseire, hatással legyünk a politikai kérdések megoldására, ha azok ilyen formában előjönnek. Én ehhez nem járulhattam hozzá, mert a politikai küldöttség bizonyára elutasította volna kezdeményezésünket, mert mi csupán egy kis szekció vagyunk, amitől ők csak tájékoztatást kérhetnek néprajzi és történelmi kérdésekben. Valóságos háborút váltanánk ki ezzel, és ez nem csak a politikai bizottságra, hanem mindkét szekció munkájára rossz hatással lenne. Ez különösen akkor robbant ki, amikor a területi követelésekkel megbízott szekció tagjai elolvasták azokat a felületes és jelentéktelen jelentéseket, amiket a politikai bizottság fogalmazott meg Murántúl, Baranya és Bácska esetében. Igazi felháborodás volt ezek kapcsán. Módomban állt lecsillapítani a kedélyeket – és ebben a szekción többsége mellém állt –, hogy mi saját felelősségünkre, a politikai küldöttség megkérdése nélkül mielőbb kijavítjuk, és átdolgozzuk éppen az említett dokumentumokat, amivel ügyünket is a legjobban szolgáljuk majd. Ezt nagyon gyorsan megtettük, és ezek a memoárok, miként a több másik is, nagy hatással volt vitás kérdéseink kedvező megoldásában.

Tudományos elismertségemnek és hírnevemnek köszönhetően módom volt a külföldi küldöttségek tagjaival a legbizalmasabb viszonyt kialakítani, és hatáskörömet túllépve, a

külföldi missziók politikai küldöttei előtt érvelhettem a számunkra fontos vitás kérdések esetében. Kezdetben a területi hovatartozások kapcsán megfogalmazott vitás kérdések feletti döntések gyorsan sorjáztak. Bácska, kiváltképp Észak-Bácska kérdése a javunkra dőlt el azon információk alapján, amiket én szolgáltattam a területi kérdések eldöntésére hivatott külföldi missziótagok részére úgy, hogy erről jóformán semmit sem tudott a politikai küldöttségünk addig, amíg személyesen nem tájékoztattam őket erről egy gyűlésünk alkalmával.

Látván ugyanis azt, hogyan mennek a dolgok küldöttségünkben, hogy mindenki azt tesz, amit éppen akar, vagy éppen nem akar, én a saját szakállamra, felszólítás nélkül jártam el a politikai küldöttség gyűléseire akkor, ha úgy ítéltem meg, hogy arra szükség van.

Időközben, pontosabban rövid időn belül a politikai küldöttség tagjainak tudomására jutott ilyen irányú tevékenységem, amiért a küldöttség tagjainak többsége háláját fejezte ki érthető módon és hazafiságtól fűtve. Pašić úr, látván ezt, a rá jellemző módon legegélyebb erőltetett nyájassággal hívott meg ezekre a gyűlésekre, később titkára révén, általános dolgokat feltüntetve a meghívás okaként. Többször közölte velem, hogy a többi misszió tagjaitól tudomására jutott, hogy milyen nagy mértékben tekintenek hitelt érdemlőnek, és hogy milyen sokat fáradoztam az ügyünkért, majd megkért, hogy képviseljem egyik vagy másik követelésünket. Szokása szerint még hozzátette, hogy nekem köszönhetően dőlt el számos vitás területi kérdés a mi hasznunkra, és hogy ezek (azokra a szobákra mutatva, ahol a politikai küldöttségünk tartotta összejöveteleit) milyen keveset érnek. Másik alkalommal azt mondta, hogy tisztában van azzal, hogy nem támogatom néhány ügyét, de ő is ugyanolyan mértékben haragszik rám, amilyen mértékben én elítélem őt.

Minden olyan kijelentésemet, amit arra vonatkozóan tettem, hogy mit kellene neki személyesen vagy a küldöttség vezetőinek elvégezni, miképpen kellene képviselni érdekeinket a vitás kérdések eldöntése során, elfogadta, sőt sietősen végre is hajtotta, részletekbe menően.

Legszívesebben a bánáti kérdésről és az albánokról szeretett beszélni. Közölte, hogy a Bánság kérdését illetően beszélgetett Take Ionescuval, ami nekem azért hatott furcsán, mert T. I.-nak semmilyen hivatalos szerepe nem volt, és vele kapcsolatban a francia körökben kialakult véleményről is tudtam. Az Esad pasával kötött szerződésnek is túlzott jelentőséget tulajdonított.

A néprajzi–történelmi szekció munkájában a magyar statisztikai adatok pontatlansága több esetben is erős érvként lett felhasználva. Cvijić ennek kapcsán összefoglalja az eredményeket és teendőket egyaránt, de ezzel együtt az *A délszlávok elterjedésének északi határai* címet viselő összefoglalás vázát adja meg:

A magyar statisztikai adatok kritikája. Mindenki, még a külföldi küldöttek is ragaszkodnak hozzá, jöllehet tudják, hogy pontatlan.

Amíg az emlékeztetők (memoárok) kidolgozása folyt, én ezekről a kérdésekről beszélgettem több alkalommal is a francia és amerikai misszió küldötteivel. Láttam, hogy azon az állásponton vannak, hogy a Duna és a Dráva is megfelelő határok, és nem kell rajtuk keresztül területeket foglalni azért a kevés jugoszlávért a túlságon, annál inkább, mondják ők, mert sok magyar maradt Bácska és Bánát határain belül.

Amikor nyomtatásra és szétküldésre került a két memoár, azok jó benyomást és összhatást tettek. Ennek ellenére nem érezték magukat találva abban a kérdésben, hogy ennek hatására Baranya és a Múrán túli területek is hozzánk legyenek csatolva.

Látom, hogy a legnagyobb akadály az, hogy a Dunát különösen megfelelő határnak tekintették. Kivételes aprólékossággal tanulmányozva a térképeket, arra a megállapításra jutottam, hogy a Duna a legrosszabb határ, amit a Pannon-medencében meghatározhatunk.

Időközben mi valóban kedvező határookra tettünk szert Stiriában, de a dolgaink igen rosszul állnak a Celoveci-medencében a Karavanka hegységig, a politikai bizottság dolgozzon ki (mindannyian megjelentek Clemanceau úr előtt), hogy kiléphessünk Tardieu bizottsága elé, és kifejtessük szándékunkat az északi határokat illetően.

Ekkor kell meghatározni, hogy Trumbić és Žolger urak beszélnek a Celoveci-medencéről és a Múrán túli területekről, Vesnić a Bánságról és bolgár határról, én pedig Baranyáról (lásd a Tardieu-bizottság pracés verbál-ját).

Én elkészítettem és nyomtatásra jóváhagytam az északi határ etnográfiai térképét Bánáttól Pontafenig, néhány kiragadott példát, amelyek készek voltak, magam küldtem el a Tardieu-bizottság néhány tagjának.

Készítettem továbbá egy olyan egzemplárt is, amelyet később kinyomtatnak a meanderekről, amelyek Bácskát és Baranyát választják szét (az eredeti példány a Tardieu-bizottság rendelkezésére bocsátottam néhány napra tanulmányozás céljából).

Az ülés után a bizottság tagjai meggyőződtek arról, hogy a mi határaink tekintetében a Dunán és Múrán túlra kell hatolni. Hogy az egyik és másik esetben is a számunkra kedvező úton van a kérdés, arról akkor győződtem meg, amikor a másnapi bizottsági meghallgatásunkat követően igen korán megjelent a házamban Ogilvie úr, aki az angol misszió tagja és barátom, hogy Baranya és Múrántúl kérdésében a legjobb határokról beszéljessünk. Elmondta, hogy aznap dől el a határok kérdése.

Másnap, csütörtökön (1919. június 19-én, Lj. C.) Johnsonnál vacsoráztam, ahol kijelentette, hogy a Tardieu-bizottságon nagy tettet hajtottam végre a hazámért és neki személyesen is, mert ettől kezdve az igazság és a törvény útján oldhatják meg a dolgot.

Žolger megtudta, hogy a bizottság némely tagjaira mély benyomást tett az a néprajzi térkép, aminek hisznek, és ami szerint a Múrán túli szlovének kompakt tömböt képeznek. Ezt velem a Tardieu-bizottság francia tagjai közölték. Johnson még akkor közölte továbbá, hogy Baranya esetében a határnak a báni teraszt jelölték meg, de a megjelölt határtól északra még jelentős szerb oázis található Mohács környékén, valamint azt is, hogy a határ észak felé még mozdítható, ha arra ok mutatkozik. Arra kértem, hogy Mohácsot foglalja magában új határunk.

De Martonne mondta, hogy Lerond tábornok, a Tardieu-bizottság tagja van azon a határozott állásponton, hogy Baranya határa még északabbra, a Mecsekig húzódjon.

Én ezt tudomására hoztam azoknak a küldöttségi tagjainknak, akik érdeklődnek Baranya sorsát illetően, még Pešić tábornoknak is, hogy erről tárgyaljanak Lerond tábornokkal. Ez a tárgyalás nem jött létre. Még a fenti tárgyalás előtt folyamatosan érkeztek azok az adatsorok, amiket a belgrádi kormány küldött, és amelyek az új népszámlálási adatokat tartalmazták. A végösszeg tekintetében használtam fel azt a Tardieu-bizottság előtti felszólalásomban. Tudtam azonban, hogy a most végzett összeírások értéke a bizottság tagjainak szemében igen csekély értéket képviselnek. Arra viszont mégis jók, hogy még inkább gyanút ébresszenek a magyar statisztikával szemben. Nekem az volt a benyomásom, hogy a mi összeírásunk tisztességesen történt abban az esetben, ahogy azt a mai körülmények lehetővé tették.

A meghallgatás után a belgrádi kormány címére egyre több nyilatkozat érkezett baranyai magyar, de kiváltképp német lakosú településekről, hogy a szerbek, horvátok és szlovének államában óhajtának maradni. A politikai küldöttség kívánságára én ezeket a nyilatkozatokat és ezek összefoglalását is elvégeztem, amit ennek kapcsán a bizottságnak is el kellene küldeni. Minthogy később is érkeztek ilyen nyilatkozatok, ezeket Belić úrnak átépelésre továbbítottam.

Ezeknek a nyilatkozatoknak, megítélésem szerint, még kisebb a hitelük, mint az általunk végzett összeírásnak. Az természetes, hogy nem tekinthetők hitelt érdemlőnek azok a nyilatkozatok, amiket a katonaságunk által megszállt területen írnak alá. Annál is inkább, mert ezeket azonos forma alapján töltötték ki. Ezzel azt a benyomást tesszük, hogy azt egy központi szerv dolgozta ki, és hogy azt kiküldte a falvaknak aláírás céljából.

Kétségtelen, hogy a hatalmi szervek is zaklatásnak vannak kitéve, miként azok is, akik aláírják a nyilatkozatokat. Kétlem, hogy érdemes ilyen szinten a lelkiismeretet zaklatásnak kitenni. Lehet, hogy ez többet árt államunk tekintélyének és békéjének, mint az a kétes benyomás, amit a konferencia kimenetelére tesznek a nyilatkozatok (MSA, MS 14.511, VII sz. dosszié).

Tegnap, június 21-én Johnson úr nejevel kicsit késett a nálam rendezett vacsoráról, és ezért bocsánatot kért azzal a kellemes hírrel, hogy késésének oka a négyek tanácsának ülése, ahol a karintiai kérdés megoldása volt a tárgy, számunkra kedvező kimenetellel: az A zónában a mi okkupációnkat hagyták jóvá, a B zónában Ausztriáét.

Baja kérdése és a már megbeszélt határok kiszélesítése Baranyában (lejegyezve 1919. június 29-én). Átnéztem azokat a jegyzékeket, amelyeket a belgrádi minisztérium küldött hozzánk, és amelyekben számos német és kevesebb magyar lakosságú község hozzánk való csatlakozásának szándéka van rögzítve.

Ezeknek a jegyzékeknek közel sem lehet olyan értékük a külföldi küldöttek szemében, mint amit a kormány és Pašić úr nekik tulajdonít, hiszen ezek a jegyzékek ez

időben, a hadseregünk által megszállt területen a mi közigazgatásunk idején készültek. Mindemellett egy és azonos szempontok alapján lettek készítve: egyértelmű, hogy előre elkészített nyomtatványt tettek a községi elöljárók elé aláírásra.

Jóllehet nem mondhattam le annak a tervezetnek az elkészítésétől, amit küldöttségünk hivatalból továbbította konferenciárszére ezen jegyzékek összefoglalásaként, én ezekre a jegyzékekre nem hivatkoztam soha sem a beszélgetéseim során.

Miután Temperley úr tagja lett az angol küldöttségnek, és miután ő érti meg leginkább a mi helyzetünket, vele tárgyaltam annak ügyében, hogy az a baranyai terület tovább bővüljön, amiről a Tardieu bizottságával folytatott tárgyalás alkalmával beszéltünk, és ahol személyesen részt vettünk úgy, hogy a hozzánk tartozó részhez kapcsolódjon legalább a Mohácstól délre található szerb oázis. Temperley ehhez hozzájárult.

Néhány nappal ezelőtt érkezett meg Baja főispánja, Dolinka úr, akiről az a benyomásom támadt, hogy bizonyos küldöttekkel tárgyalhatna.

A dolog így áll. Szekciónk mindjárt működésének első napjaiban, januárban olyan néprajzi térképet juttatott el a politikai küldöttség részére, ami Baját is magába foglalta. A politikai küldöttségben Baja követelésének javaslatát elejtették. Miután egy ilyen határvonal-javaslatot továbbítottak a konferencia részére, én magam csak Szabadkáért küzdöttem. Ekkor érkezett meg Branko (sic!) Rajić, és a népességösszeírások alapján, amiket ő hozott el, a politikai küldöttség számára megfogalmazott egyetlen jegyzékkel kértük, hogy utólagosan követelje Baját is. Ez a követelés eredménytelen volt addig, amíg június végén megérkezett Dolinka úr. Ekkor a politikai küldöttség elküldte a jegyzéket.

Ezzel egy időben arra utasítottam Dolinka urat, hogy Johnson urat az amerikai és Temperley urat az angol küldöttség tagjait levél útján tájékoztassa, mutassa meg azon személyek listáját, akik a velünk való egyesülés érdekében írták alá nevüket. Temperley úr fogadta, és nekem azt válaszolta, hogy azok a kijelentések érdekelték, amiket egyébként azonnal visszaadott nekem. Johnson úr azt válaszolta, hogy nem tud elég jól németül, és jobb lenne, ha egy rövidebb memoárt állítok össze neki Bajáról, annál inkább, mert rá maradt az összes területi igény kérdésének megoldása, ugyanis az amerikai küldöttség területi kérdéssel megbízott tagja visszatér Amerikába.

Én Dolinka úr bemutatkozásának pillanatában arra biztattam, hogy készítsen egy rövid jegyzéket Bajáról, amit én átellenőriztem, és Petronijevićnek adtam az angol fordítás elvégzése miatt. Ezt a jegyzéket elküldtük Johnson úrnak (MSA, MS 14.511, IX sz. dosszié).

1919. július 11-én Cvijić újból összegzi az elmúlt két hét eseményeit. Ebben a küldöttségek érkezése és az általuk kinyilvánított szándék, hogy az új délszláv államhoz csatlakozzanak újabb reményt jelentett Cvijić számára, mint ahogy leírta (MSA, MS 14.511, XI sz. dosszié):

Csupa kellemes ember, képzettek, ismerik saját lakóhelyüket. Átérik a saját és a közösség egészének sorsát.

Későn érkeztek. Két feltétel megvalósulása esetén lennének ezek a küldöttségek hasznosak. Hogy ha időben lettek volna elküldve – legalább két hónapja –, amikor

bizonyos fontos helyi adatokkal szolgálhattak volna. Még fontosabb lett volna, ha diszkrétén, bizonyos időközönként megjelentek volna a négyek vagy ötök tanácsa előtt, mint a népakarat képviselői. De mindenképp, hogy kiálljanak a bizottság színe elé. Hogy a mi politikai küldötteink vezessék ki őket. Hogy legyen annyira szervezett a sajtóbizottságunk, hogy érkezésük és panaszaik helyet kapjanak a párizsi lapokban.

Ez a lépés elkésett ugyan, de tettem ilyeneket a politikai bizottság és Pašić irányába. Először is velük együtt feldolgoztuk a magukkal hozott jegyzékeiket, amiben helyenként a Párizsban tartózkodó Pupin is segített, amikor Szerbiából visszatérve Párizsban tartózkodott.

De dolgoztam a kérdésen egyedül is: amint megérkeztek a küldöttségek, tolmácsoltam nekik azt az üzenetet, amit a Tardieu féle bizottság egyes tagjaitól hallottam, ezek szerint a munkájuk befejeződött, és legfeljebb csak Bánát kérdésére és Baja városának státusára térhetnek vissza újból.

A július 11-ei bejegyzés további adatokkal is szolgál. A bejegyzés tanulsága szerint előző nap estéjén került sor a következő tárgyalásra:

Július 10-én este de Martonne úr jelentkezett, hogy „Nous avons á repousser une offensive italienne sur la Macédoine et la Vicille Serbia. Pouvez-vous passer á notre bureau demain matin de vous donner des precisions utiles. La chose est tres urgente.” Másnap délelőtt fél tíztől délig felváltva tárgyaltam de Martonne és Laroche urakkal, ez utóbbi directeur des affaires d' Europe a Quai d' Orsay-nál. Legelőbb a tényeket közölték velem. A kisebbségi ügyekkel megbízott bizottságban az olasz küldöttek (hárman is vannak) azt bizonygatják, hogy a macedónok valójában bolgárok, és hogy ugyanolyan autonómia illeti őket, mint a ruténeket Lengyelországban. Az irodalom alapján bizonyítják, hogy bolgárokról van szó, a néprajzi térképek, a diplomáciai jegyzékek, a nemzetközi csendőrség keretében ott állomásozó tisztek váltig azt állítják, hogy az ott lakók magukat bolgároknak nevezik. Ószerbiában az albánok vannak többségben, emellett a szerbek ott nyomást gyakorolnak és erőszakoskodnak, 15.000 embert gyilkoltak meg az utóbbi időben, köztük gyermekeket és asszonyokat, falvakat perzseltek fel.

Az elnöklő angolnak (akinek a nevére de Martonne nem emlékezett) és Leeper úrnak tűnt fel, hogy nekik valójában nincs arra felhatalmazásuk, hogy autonómia kérdésében döntéseket hozzanak a háború előtt fennálló államok esetében. A francia küldöttek (Laroche és de Martonne) segített az adatok hivatalossá tételében, kiváltképp a macedóniai bolgárok esetében. Az amerikai Coolidge, miután ők hajlanak mindenféle autonómia kikiáltására, hallgatott, de jóváhagyóan bólogatott az autonómia említésekor. A végső megoldás dátumát elodázták folyó hónap 15-ére, keddre.

Tölem az albánokra vonatkozó adatokat kérnek és a „szerb településekre” vonatkozókat (ebben a kérdésben, ami köztünk fog maradni), illetve a macedón lakosságra vonatkozókat. Áadták nekem azokat a statisztikai sorokat, amiket az olaszok nyújtottak be Macedónia és Ószerbia kapcsán, amit a török, osztrák és bolgár okkupáció

során készítettek azzal a szándékkal, hogy készítsem el a fent említett statisztikai sorok kritikai jegyzékét. Én minden adatot és az olaszoknak szánt választ átadtam de Martonne-nak, és beszélgettem is vele az adatok kapcsán. Belić úr megkért, hogy adjam át de Martonne-nak *La Macédoniène* c. könyvét, ami hiányzik neki. Ez az olasz offenzíva minden eredmény nélkül fog záródni, mert Szerbia határait és a terület berendezését azon határok között kell rendezni, amik között a háború előtt voltak, és nem lehet bántani azokat, miután érintetlenek maradtak a szövetségesek háború előtti határai. Ezzel együtt is a kisebbségi kérdésekkel megbízott bizottság tagjai nem maradhatnak azon benyomás alatt, hogy azok a területek bolgár többségűek, és hogy az albánokkal ennyire rosszul bánunk. Vannak ugyan esetek, de ezek balkáni szokások, és amint azt ez a háború bizonyította, nem csak balkáni. Továbbá az a legfontosabb, hogy az olaszok által elmondott bolgár érvek mellett a mi érveink is elhangozzanak és rögzítésre kerüljenek, kiváltképp a Népek Ligája számára (MSA, MS 14.511).

A bánati küldöttségek augusztus hónapban is folyamatosan érkeztek. Egyszerre kellett a küldöttség startégiai elképzeléseit és a küldöttség sorsfordító képességeiben bízó lakosság szemében kialakult lehetőségeknek eleget tenni úgy, hogy mindeközben a határkérdések lényegében több hónapja nem mozdultak az előzetesen megállapított pontokról. Cvijić naplójában:

Három fontosabb küldöttség érkezett: a Maros környékiek, akik Magyarországnak maradtak Szeged biztosítása okán. Itt három nagy szerb falu található: Szőreg, Deszk és Szentiván. Kliszurától vagy a Néra folyó vidékétől a Moldváig teljesen szerbek lakta vidék 10–12.000 lakossal, akik minden indoklás nélkül lettek Romániának ítélve. Végezetül a módosi, párdányi és szerbszentiváni szerbek küldöttsége, akik a Bánát középső részén országhatárainktól keletre maradtak annak ellenére, hogy a lakosság ott többnyire szerb. Ennek érdekében érkezett a küldöttség részeként Milutin Jakšić pap és Palic mérnök urak, hogy Temesvár érdekeit képviseljék.

Belić kérésére elrendeztem azt az anyagot, amit a küldöttek hozzánk eljuttattak, és ezek alapján kidolgoztuk azokat a memoárokat, amiket aztán a küldöttségünknek eljuttattunk a további lépések megtétele céljából. Kezdetben sokat segített nekünk Pupin úr is, aki Belgrádból indulva néhány napot itt tartózkodott.

Amíg korábban a baranyai küldöttek esetében magam szorgalmaztam, hogy a külföldi missziók elé járuljanak, addig a bánati küldöttek esetében a politikai bizottság érte el, hogy távollétemben (Brüsszelben tartózkodtam a szövetséges akadémiák konferenciáján) fogadja őket Tardieu és Aubert. Meghatároztam, hogy Belić kísérelje el őket Aubert elé, miután a küldöttség egyetlen tagja sem beszél franciául. Két-három nap múltán Aubert beszélgetésre hívott.

Kijelentette, hogy véleménye szerint a küldöttségek nem változtathatják meg a határokat. Nem mintha most a legjobbakk lennének. A mostani határ csupán solution de compromis. Alig állapodtak meg benne, mint azt ön tudja, a hónapokig tartó vita eredményeként. Egyetlen külföldi misszió sincs, amelyik ezt a kérdést újból napirendre

tűzné. Az egész bánati határ kérdése kerülne napirendre, ez pedig nem lenne szerencsés pillanat akkor, amikor a románok Pest irányába menetelnek.

Újból kifejtettem, hogy miért szükséges a határkérdés újratárgyalása Bánát esetében azon a három ponton és a népszavazás kérdésének felvetése Temesvár környékének esetében. Kértem, hogy mondja el személyes véleményét arról, hogy vajon a három terület esetében indoklásom jól megalapozott és igazolt-e. Mikor ezt elismerte – Temesvár környékének kivételével –, azt kérdeztem, hogy milyen módot javasol a módosítás kieszközlésére, melyek egyébként perdöntő fontosságúak a Romániával való kapcsolatunk minőségére nézve.

Úgy gondolja, hogy a románokkal kell kapcsolatba lépünk akkor, ha a kedvező pillanat elérkezik, és kellő hidegvért tudnak tanúsítani.

Én ezt elmondtam küldöttségünk elnökének, amit az is indokoltá tett, hogy azidőben vissza szerettem volna térni Szerbiába. A területi kérdések felett addigra már valóban napirendre tértek. Amit azokban módosítani lehetett, azt a politikai befolyás függvényében lehetett módosítani, ezzel együtt a politikai bizottság feladata is.

A továbbiakban felhívtam Aubert úr figyelmét a bácskai határ Bajára való kiterjesztésének szükségére. Azt válaszolta, hogy mindkét kérdést lezártak tekintik a bizottságok részéről. Megmutatta a térképen a meghatározott határt és azt, hogy Baja a számunkra elveszett, elsősorban azért, mert nem az első pillanattól kezdve követeltük. Nekem érdekemben állt, hogy tudomásomra jusson annak módja, hogy miképpen eszközölhetjük ki mégis a módosításokat.

Aubert úr véleménye az volt, hogy nyugaton igen nagy tömegben óhatatlanul fogjuk elveszíteni nemzettársainkat. Ezért a legjobb magánbeszélgetések útján meggyőzni a négyek tanácsának tagjait, majd csak ezután hivatalos jegyzékkel fordulni hozzájuk.

Ezt is közöltem küldöttségünk elnökével nyomatékosítva azzal, hogy Aubert határmódosításokra vonatkozó lehetséges javaslata teljességgel őszinte volt, amíg a bánati határra vonatkozó javaslatáról ugyanez nem mondható el, ha mindennemű érintettségét is figyelembe veszem, a bánati határ kérdésének ügyében kellene azonnal kapcsolatba lépünk a négyek tanácsával.

Minden nehézség oka abban rejlik, hogy küldöttségünk tagjai nehezen vagy sehogyan sem tudnak a Conseil de 4 közelébe férkőzni.

Bulgária kártérítésének kérdése számunkra dérisoire ügy, ahogy meg lett határozva. Nagy vonalakban felvázoltam Szerbia rettenetes veszteségeit, amit elsősorban a bolgár rablások útján kellett elszenvednie. Az a környék elnéptelenedett, ahol a bolgárok tartózkodtak. Ez egy nagyon érzékeny kérdés, ami beláthatatlan következményekkel járhat bel- és külpolitikai szempontból abban az esetben, ha azt nem a mi követeléseinknek megfelelően rendeződik.

Aubert úr tudtomra adta, hogy ezek a követelések teljesíthetőek abban az esetben, ha a politikai vezetőink bebocsátást kérnek a Conseil de 4 elé, és ott személyesen számolnának be a körülményekről és az eseményekről. Az volt a benyomásom, hogy vélehetően túlzásnak tekintik az általunk felhozott érveket.

Brüsszelből való visszatérésemkor az volt az érzésem, hogy küldöttségünk tagjai közül sokakat lázba hozott a macedón kérdés. Indulásom előtt az olaszok tanácsbéli támadása meghiúsult, egyedül az az óhaj volt életben – azt hiszem Leeper angol küldött hatására –, hogy küldöttségünk részére eljuttassák a macedóniai kisebbségek kapcsán megfogalmazott olasz javaslat szövegét. Visszatérésemkor küldöttségünk elnöke közölte velem, hogy csak egy olyan tervezet érkezett küldöttségünkhöz, ami a macedónok és albánok védelmét és a küldöttség válaszát tartalmazta. Közölte továbbá, hogy a küldöttség tagjai között többen voltak – és kétségtelenül a legtekintélyesebbekre kell gondolni –, akik a macedón kérdés tekintetében igazi felbujtóknak bizonyultak. Jóllehet a kérdés kapcsán folyamatosan figyelmesnek és ébernek kellett lenni és minden kijelentésre és mozgásra ügyelni, meg voltam győződve arról, hogy semmi baj nem történhet.

A felbujtók egyébként is olyan fényben tüntették fel a kérdést, hogy magam is agódni kezdtem, és augusztus 6-án délután meglátogattam az amerikai és angol küldöttség néhány tagját azért, hogy az esetleges új fejleményekről értesüléseket szerezzek. A Johnstontól szerzett értesüléseim meggyőztek arról, hogy ők nem tulajdonítanak semmiféle jelentőséget az olasz követeléseknek, és hogy küldöttségünknek véleményezés céljából továbbították, mivel egy ilyen javaslatnak egy bizonyos folyamaton keresztül kell esnie. Amikor azt közöltem vele, hogy a javaslat az államszervezetünk szétforgácsolására irányuló tett, kiváltképp az olaszok, bolgárok és albánok szövetkezésére irányuló kísérlet, megnyugtató, hogy tisztában vannak ezzel. Mi több, meggyőződésük, hogy az olaszok tetes de pont-ot keresnek politikai expozíciójuk érdekében a Balkánon, és hogy az amerikai küldöttség érdeke az, hogy ebben meggátolják nem csak az olaszokat, de bennünket is.

Ezzel jutottunk el az adriai kérdéshez. Sajnálataát fejezte ki a lassú haladás miatt. Trumbić tegnap (augusztus 5-én) már járt nála, és szóvá tette, hogy folytak tárgyalások bizonyos jugoszláv és olasz személyek között Londonban e kérdés kapcsán (erről nekem nem volt tudomásom), de ezt a gondolatát nem tudta befejezni, minthogy az amerikai misszió gyűlésére hívták. Közölte (miután amerikai oldalról ő látja át leginkább az adriai kérdést), hogy Amerika minden tekintetben mérsékli majd Olaszországnak az Adriai-tenger keleti partjára vonatkozó szuverenitási kísérletét csakúgy, mit ahogy az olaszok Rijekára vonatkozó követelését is elutasították a napokban. Ezzel együtt is bonyolult az adriai kérdés. A franciák álláspontja az utóbbi időben közeledett az olaszokéhoz, valószínűleg azért, hogy az utóbbi időben Olaszországban egyre inkább jelen lévő francia-ellenességet is némiképp mérsékelje. Amerikában Wilson helyzete is egyre inkább nehezzé válik, és amennyiben ennek nem lesznek messzemenő következményei, akkor is az olaszok helyzetét erősíti. Attól tart, hogy ha ez tovább folytatódik, akkor a helyzetünk egyre nehezebb lesz. Főképpen a konferencia végét fogja ez jellemezni, amikor minden kérdés terhezzé válik, mivel már több hónapja húzódik a döntés, és már mindenki arra vágyik, hogy befejeződjék a béketárgyalás.

Mindenképpen új államunk érdeke a belső kérdések rendezése, hogy ezáltal is mielőbb rendeződjön az adriai kérdés. Ha politikai bizottságunk maga mögött hagy

néhány rendezetlen kérdést, azt utólag is rendezni lehet. Ebben a kérdésben óhatatlanul is elvesznek bizonyos területek. Erről a beszélgetésről beszámoltam Trumbićnak és Pašićnak, aki megígérte, hogy beszámol róla a kormánynak (MSA, MS 14.511, XIV sz. dosszié).

A néprajzi–történelmi szekció megalakítására 1919. január végén kerül sor: elsődleges célja a majdani állam határai legitimitásának tudományos érvekkel való alátámasztása. Az érvelés során memoárok megírására kerül sor, amivel a néprajzi–történelmi szekció célja: „...1. hogy egy adag eszmét és okot rögzítsenek a küldöttség minden tagjánál; 2. hogy ismeretettel szolgáljanak azon nemzetközi szaktekintélyeknek, akik az ügyünket előrébb vihetik; 3. hogy a különösen sikeres memoárokat a békekonferencia elé tárják; 4. hogy általánosan dokumentáljanak” (MSA, MS 14.507). A szekcióba a történelem, a néprajz és a földrajz területéről érkező szakembereket hívtak meg. A szekció tulajdonképpeni munkája januártól szeptemberig tartott, amikor Jovan Cvijić és Aleksandar Belić elhagyja Párizst, hogy csupán Ferdo Šišić és Lujo Vojnović maradjanak Párizsban.

Annak ellenére, hogy a néprajzi–történelmi bizottság mint szakértői szekció a politikai küldöttség által átnyújtott memorandumok, dokumentumok érvrendszerének előkészítésében vett részt, sok esetben nem csak ennek a két tudományágnak módszerét vagy adatait használta munkájában, hanem igen sokszor a feltételezések egyébként igen sikamlós talajára tévedt. A dolgozatnak nem feladata ezeket a nehezen vagy egyáltalán nem bizonyítható argumentációkat erősíteni vagy cáfolni, éppen ezért ezúttal arra a sajátosságra kell felhívni a figyelmet, hogy minden egyes részkérdés sajátos megközelítést és érvelést követelt magának, amivel ugyancsak beleilleszkedett a békekonferencia mechanizmusába, ami több esetben – a magyar népesség esetében mindenképpen – a vártnál is súlyosabb következményekkel járt.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság küldöttségének és szekcióinak nem kizárólag az északi határok kialakítását kellett a maguk számára legkedvezőbbben megoldani, hanem számos más, még tárgyalások útján alakítható határ kérdését is. Megjegyzendő, hogy a határok kialakítása tárgyalás útján a szövetségesek oldalán állókkal volt lehetséges: ily módon – Bánát esetében a békekonferenciát követően végleges formájában a húszas évek közepén – a határok kérdése a szövetségesek irányába ha lehet, még bonyolultabb kérdéssé nőtt ki magát (az olaszok a londoni, a románok a bukaresti egyezményre hivatkoztak), a macedón–görög határ nem változott, a bolgár, ausztriai és magyar határ kérdését pedig a szembenálló felekkel kísérelték meg rendezni úgy, hogy hosszas hónapok előkészítő munkájával igyekeztek kész tények elé állítani a lényegesen később meghívott kapitulálók képviselőit.

IRODALOM

- Cvijić, J. (1987). *Sabrana dela. Govori i članci. Knj. 3 (tom I)*. Beograd: SANU – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cvijić, J. (1965). *Autobiografija i drugi spisi*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Krizman, B. & Hrabak, B. (ur.) (1960). *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*. Beograd: Kultura.
- A Matica srpska arhívumából, Istorijско-etnografska sekcija, M14.507.
- A Matica srpska arhívumából, Sa konferencije mira, M14.511.
- A Srpska akademija nauka i umetnosti arhívumából, Zaostavština Jovana Cvijića, F13484.
- Trgovčević, Lj. (1986). *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Narodna Knjiga – Srpska književna zadruga.

Arpad Pap

SUBJEKTIVNE BELEŠKE JOVANA CVIJIĆA SA MIROVNE KONFERENCIJE U PARIZU

Rezime

Studija crpi podatke iz aktivnosti južnoslovenske delegacije na mirovnoj konferenciji koja je zaključila Prvi svetski rat. Arhivska istraživanja su identifikovala neke ranije neobjavljene rukopise, koji nisu objavljeni ni na srpskom jeziku zbog prirode materijala. Autor ovih memoara je Jovan Cvijić, koji je izrazio svoje nepovoljno mišljenje o Nikoli Pašiću, vođi južnoslovenske delegacije. Na osnovu dobijene slike, s jedne strane, možemo steći uvid u rad mirovne delegacije i međuljudske odnose koji su vladali u njoj, dok s druge strane možemo revalorizovati odnos između politike i nauke koja joj je služila u tom trenutku.

Olga K. Ninkov¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: olga.k.ninkov@gmail.com

UDC 76.071.1:929 Balázs Á.

UDC 069(497.113 Subotica):7.01

SVESKA CRTEŽA ARPADA G. BALÁŽA (1927–1932)

NOTEBOOK OF ÁRPÁD G. BALÁZS WITH HIS DRAWINGS (1927–1932)

Apstrakt: U tekstu dajemo kratki prikaz jednog od predmeta iz zaostavštine grafičara Arpada G. Balaža (1887–1981), koji se nalazi u umetničkoj zbirci subotičkog Gradskog muzeja: sveske crteža pod inventarnim brojem U–1266. Sveska je zanimljiva kako iz aspekta proučavanja biografije i umetničkog opusa, tehnike i procesa rada autora, tako i iz aspekta etnološkog i istorijskog dokumenta, putopisnih crteža, veduta i pejzaža vezanih za Zdence, Ilok, Nemačku Palanku (Bačku Palanku), Bač i Bukin. Skice sa štranda na Paliću, iz zubarske čekaonice i portreti članova porodice su prilog porodičnoj istoriji i spadaju u red autobiografskih beležaka. Crteži u svesci su nastali u najplodnijem, zreлом periodu ovog istaknutog grafičara, od 1927. do 1932. godine.

Ključne reči: sveska crteža, Arpad G. Balaž, Zdenci, Ilok, Nemačka Palanka, Bač, Bukin, Palić

Abstract: This paper presents a notebook of drawings made by graphic Árpád G. Balázs. The notebook is kept in the art collection of the Municipal Museum of Subotica with the inventory number of U–1266. The notebook is interesting not only from the point of view of studying the biography and artistic oeuvre, technique and work processes of its author, but also from the point of view of travel drawings, vedute, and landscapes related to Zdence, Ilok, Nemačka Palanka (Bačka Palanka), Bač and Bukin. The sketches made at the beach in Palić, at the dentist's waiting room, and portraits of family members present contribution to family history and autobiographical notes. The drawings in the notebook were drawn in the most fertile, mature period of this prominent graphic, from 1927 to 1932.

Key words: notebook of drawings, Árpád G. Balázs, Zdenci, Ilok, Nemačka Palanka, Bač, Bukin, Palić.

¹ Olga K. Ninkov, istoričarka umetnosti, muzejska savetnica

Ninkov K. Olga, művészettörténész, múzeumi tanácsos

Olga K. Ninkov, art historian, museum counsellor

Primljeno: 14. februar 2014.

Prihvaćeno: 17. mart 2014.

KRATKO O AUTORU

Grafičar Arpad G. Balaž (*Balázs G. Árpád*) rođen je Felsetekešu (*Felsőtökés / Vyšný Klátov*, Slovačka) 1. XI 1887. godine, a umro je u Segedinu (*Szeged*) 9. IX 1981. godine.² U Budisavu, kraj Novog Sada se doselio u detinjstvu, zbog premeštaja oca koji je bio učitelj. Ovde završava osnovnu, u Novom Sadu građansku, a u Baji i u Kiškunfeleđhazi (*Kiskunfélegyháza*), učiteljsku školu 1907. godine. Radi kao prosvetni radnik u Temerinu od 1907. godine i u Bačkom Petrovom Selu od 1912. godine. Studira na Umetničkoj akademiji u Pragu (1920–1924), gde dospeva zahvaljujući karitativnoj akciji građana Bečeja. Uz profesora Augusta Bremsa (*Brömse*) savladava grafičke tehnike, pa i monotipiju, čiji će biti istaknuti predstavnik u Jugoslaviji. Za vreme studija ne gubi vezu sa Bačkom – 1922. godine izrađuje nacrt za naslovnu stranu zbirke pesama Pala Lovasa *Tisza mentén*, 1923. godine portretiše Janoša Detrea, publicistu u Subotici. U više navrata samostalno izlaže u Bečeju (1920, 1921, 1924), Kanjiži (1921), Košicama (1921), Subotici (1922) i na kolektivnim izložbama *Udruženja vojvodanskih likovnih umetnika* širom Vojvodine, u Subotici, Bačkoj Topoli, Kuli, Apatinu, Vrbasu i Bečkereku. U rukovodstvu ovog udruženja zauzima čelno mesto. Drugi vid Balaževog nastupa za vreme studija tekao je u okviru grupe praških studenata sa prostora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Izlaže u novembru 1921. godine u *Rudolfinum*, na izložbi jugoslovenskih studenata Praške akademije i na istom mestu i samostalno 1925. godine. Pre povratka sa studija putuje u Drezden, Beč i Minhen, gde, između ostalog, upoznaje pokret *Nove objektivnosti* (*Neue Sachlichkeit*), koji karakteriše interesovanje za socijalna pitanja. Po završetku studija se vraća u Suboticu, gde dobija posao ilustratora i karikaturiste u dnevnom listu *Báčmeđei Naplo* (*Bácsmegyei Napló*), čija se redakcija nalazila u zgradi gde je danas smešten subotički Gradski muzej. Sa porodicom se nastanjuje na Paliću kraj Subotice i definitivno se posvećuje društveno angažovanoj grafici. Njegova grafička mapa *Rad* (*Le Travail*), štampana u Subotici 1926. godine, prva je socijalna mapa u Srbiji (Četković, 1991, str. 232). Drugu mapu, *Dani nedelje* (1929), sa kompozicijama za svaki dan u nedelji, na izložbi u Umetničkom paviljonu na Kalemegdanu, u Beogradu (1929), kritičar *Nove literature* Pavle Bihalji ocenjuje kao početak novog realizma (Bihalji, 1930). Ova mapa izlazi u godini kada se u Zagrebu osniva grupa *Zemlja*, prva jugoslovenska grupa socijalnog opredeljenja, što znači da je Balaž u Subotici i Beogradu odigrao pionirsku ulogu na polju negovanja angažovane, socijalne umetnosti. Njegova treća grafička mapa, *Osam ilustracija Adijevih pesama* (1930), sadrži osam litografija koje spadaju u vrhunac njegovog stvaralaštva (Baranji, 1987; Ninkov K., 2010). U periodu od 1927–1941. godine živi između Beograda i Subotice, ravnopravno učestvujući na izložbama u oba grada. Atelje mu se nalazi u Beogradu na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Početak njegove burne izlagačke delatnosti označen je 1929. godine. Samostalno izlaže u Beogradu (1929, 1930, 1931, 1932, 1937), Novom Sadu (1929, 1931, 1936, 1938), Subotici (1931, 1934, 1935, 1936, 1939), Bečeju (1935), Senti (1935), Somboru (1935), Zagrebu (1933), Skoplju (1934), Ljubljani (1935), Sarajevu (1938). U Beogradu izlaže 1931. godine sa Mihailom Petrovim i Vladimirom Filakovićem, u Novom Sadu sa Franom Menegelom-Dinčićem, 1936. godine u Subotici sa Andrašom Handom (*Hangya*

² O Balažu su do sada pisane dve monografije: istoričara književnosti Imrea Borija (Bori, 1980) i istorčarke umetnosti Ane Baranji (Baranji, 1987). Većina biografskih podataka u našem tekstu se temelji na podacima iz monografije A. Baranji, koja je skrenula pažnju na činjenicu da Balaž u svojoj autobiografiji ne navodi uvek tačne podatke (Balázs, 1969).

András), u Beogradu 1937. godine sa Petrom Lubardom. Kao jedan od retkih majstora monotipije zastupljen je na *II jugoslovenskoj prolećnoj* i *III jesenjoj izložbi slikarskih i vajarskih radova* (1930), kao i na mnogim drugim kolektivnim izložbama. Od 1931–1936. godine izlaže sa grupom *Oblik* u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu i Sofiji. Todor Manojlović ga povodom izložbe *Oblik* u Umetničkom paviljonu (1932) karakteriše kao „poznatog i omiljenog grafičara, pozvanog slikara radnika, predgradskog naroda i siromaha... Umetnik od retke tehničke veštine – majstor u svima rodovima grafike – on je i idejno, i sadržajno, i po svom umetničkom ukusu na visini“ (Manojlović, 1932). Kao jedan od utemeljitelja jugoslovenske grafike, učestvuje na Prvoj jugoslovenskoj grafičkoj izložbi, održanoj u Beogradu (1934), gde sa Pavlom Vasićem i Đorđem Popovićem pripada mlađoj grupi umetnika koja se zalaže za savremeni likovni izraz. Po mišljenju Rastka Petrovića, na ovoj izložbi Balaž je jedini ekspresionista među izlagačima. U međuvremenu razvija značajnu ilustratorsku delatnost: od 1927. ilustruje jugoslovenski orijentisan, desničarski dnevni list *Vreme*, a od 1937. godine *Dežije vreme*. *Beogradske opštinske novine* donose na naslovnoj strani njegova dela sa motivima grada (1933–1941), a u tom tematskom nizu nastaju i grafičke mape *Jatagan mala* (1932, 1934), u kojima obrađuje najsiromašniji deo Beograda. Istoimeno delo Ivana Radovića nastalo je 1928. godine.

Balaževe ilustracije za zbirke pesama Zoltana Čuke (*Csuka Zoltán*)³ i Deneša Sirakija (*Szirák Dénes*)⁴, kao i tekstova Kornela Sentelekija (*Szenteleky Kornél*), objavljenih u časopisu *Kalangya* sredinom tridesetih godina, predstavljaju istaknute primere oblikovanja knjige i negovanja žanra ilustracije u međuratnom periodu u Vojvodini. Nakon izbivanja Drugog svetskog rata, vraća se u Suboticu, a 1942. godine odlazi u Nađvarad (*Nagyvárad / Oradea*), te radi kao profesor gimnazije u Salonti (*Nagyszalonta*), nakon čega živi u Segedinu (1947–1957). Po povratku u Jugoslaviju stanuje u Horgošu, zatim u Subotici. Umetnička snaga njegovog stvaralaštva uzmiče, najviše zbog zdravstvenih tegoba, ali i nadalje stvara, te izlaže u Subotici (Gradska izložbena sala, 1958, Gradska biblioteka, 1959, Likovni susret, 1964, 1972, Gradski muzej, 1976) u Novom Sadu (Galerija Matice srpske, 1962, Udruženje likovnih umetnika Vojvodine, 1975), u Sivcu (1974), u segedinskom Muzeju Ferenc Mora (*Móra Ferenc Múzeum*, 1971). Priređuju mu više retrospektivnih izložbi u Subotici (Gradska izložbena sala, 1957, 1961) i Novom Sadu (Galerija savremene umetnosti, 1970). Za dugogodišnji značajan rad dobija Oktobarsku nagradu grada Subotice (1966), Orden sa zlatnim vencem u Beogradu (1969) i Forumovu nagradu u Novom Sadu (1976).

Njegova dela se nalaze u subotičkom Gradskom muzeju, te u gradskim muzejima Sente, Starog Bečaja i Beograda, u subotičkoj Gradskoj biblioteci i Zavičajnoj galeriji dr Vinko Perčić, u Novom Sadu u Galeriji Matice srpske i Muzeju savremene umetnosti Vojvodine, u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, u zbirci Kabineta grafike HAZU u Zagrebu, u Segedinu u Šomodijevoj biblioteci (*Somogyi-Könyvtár*) i Muzeju Ferenc Mora, te u Budimpešti, u Petefijevom muzeju za književnost (*Petőfi Irodalmi Múzeum*).

³ Zbirka pesama *Mindent legyűrő fiatalság* objavljena je 1931. godine u izdanju novosadske Uranije.

⁴ Zbirka pesama *Minden új a nap alatt* pojavila se 1936. godine u izdanju subotičke Minerve.

SVESKA CRTEŽA, SKICENBLOK

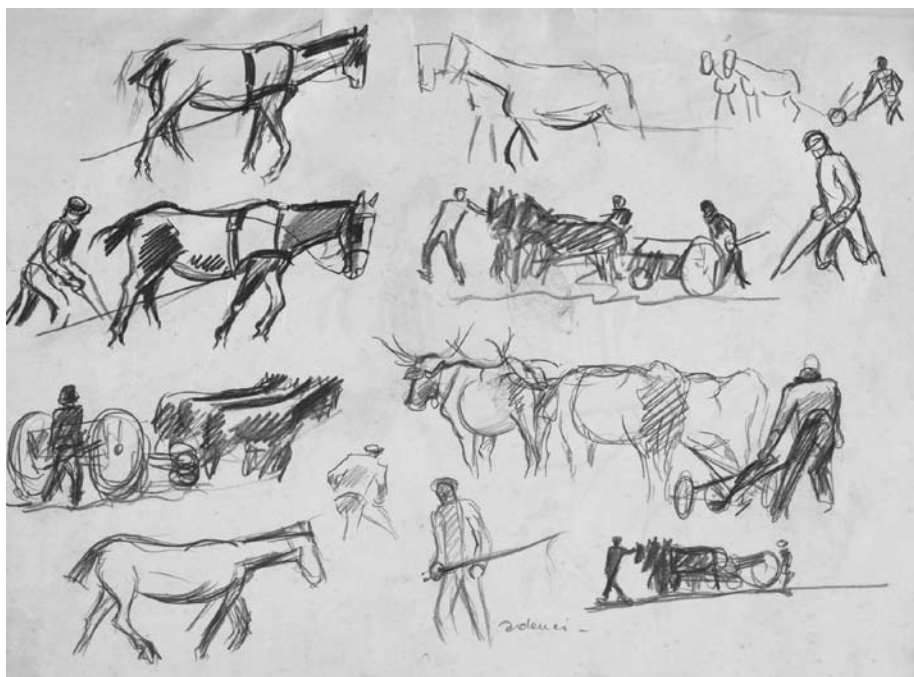
Sveska crteža Arpada G. Balaža je u fond umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja dospela kao poklon porodice umetnikovog sina, Geze Balaža, povodom Balaževe retrospektivne izložbe u Gradskom muzeju, 1987. godine.⁵ Autor posthumne izložbe je bila kustos subotičkog Gradskog muzeja, istoričarka umetnosti Ana Baranji. Izložba je prikazana u gradskim muzejima u Subotici (1987), Somboru (1988) i Senti (1988), te u galeriji Kulturnog centra u Beogradu (1988) i Muzeju Ferenc Mora u Segedinu (1989). Tokom priprema za izložbu i neposredno nakon nje, fond umetničkog odeljenja se obogatio brojnim delima autora, među njima i ovom sveskom tvrdog poveza, veličine 40 x 31 cm, zavedenom pod inventarskim brojem U-1266. Svaka njena požutela strana, kojih ima ukupno sedamdeset i četiri, poseduje crteže. Postoji i određeni broj istrgnutih ili delimično isečenih strana koje su verovatno imale više skica ili teksta. Najveći broj crteža je nastao olovkom ili ugljem, a postoji i nekoliko primera u kombinovanoj tehnici sa grafitnim olovkama u boji. Na osnovu zapisanih datuma može se utvrditi da je sveska popunjavana od 1927. do 1932. godine, a na osnovu navedenih naziva saznajemo destinacije Balaževih putovanja u tom periodu: Zdenci, Ilok, Nemačka Palanka (danas deo Bačke Palanke), Bač. Podaci vezani za datum i mesto nastanka crteža, uvećavaju celokupnu vrednost ovog muzejskog predmeta i mogu doprineti preciznijem sagledavanju biografije i opusa autora. Sveska je priložak umetnikovim delima u javnim zbirkama, ali je istovremeno jedinstveno svedočanstvo o metodama njegovog rada i procesu stvaranja. Po pitanju žanra „putopsinih crteža“ ona spada u retke primerke muzejske zbirke, a kao predmet pripada malobrojnoj grupi sličnih svezaka od kojih smo do sada u muzejskom zborniku prikazali onu koja sadrži crteže Geze Čata (Ninkov K., 2009). Balaževa sveska je izvrstan primer univerzalnih putnih skica sa umetničkim, istorijskim i etnografskim aspektima.

Crteže odlikuje neposrednost i dinamika, što potvrđuje klasicističku Vinkelmanovu tvrdnju: „za skicu je potrebna vatra, a za izradu hladnokrvnost“. Jasno je da je Balaževa olovka neprestano radila (neki umetnici tu aktivnost zamenjuju fotografijom), što je bila karakteristika ovog umetnika, jednog od najboljih grafičara sa naših prostora tog vremena. Dok njegove najbolje grafike iz međuratnog perioda integrišu kubo-ekspresionizam i elemente futurizma, kao i nove umetničke tendencije, najuspešniji crteži u ovoj svesci odražavaju neposrednost, lirski duh i realističko modelovanje forme oblim linijama.

SLAVONIJA – ZDENCI 1927–1928.

Listajući svesku crteža Arpada G. Balaža, saznajemo da je autor u periodu od 1927. do 1928. godine boravio u slavonskom mestu Zdenci. Na trinaest strana nalazimo mnoštvo skica brdovitog pejzaža i figura u tipičnim pozama: stado na ispaši i pastira, svinje, guske, seljake koji oru volovima i konjima. Pažnja crtača je ovde najviše bila usmerena na pokrete ljudi i životinja prilikom oranja, što često možemo videti transponovano u njegovim grafikama iz tog vremena. Kao da se

⁵ Delovodni broj dokumenta izjave o poklonu: 01–512/1., 31. 12. 1987.

Slike 1 i 2. Zdenci, 1927–1928.

njegov doživljaj sa putovanja po Slavoniji prethodne godine (1926), opisan u autobiografiji *Lutajuća paleta* (*Bolyongó paletta*), nastavio u ovim crtežima: „Neka unutarnja zapovest me je usmeravala da ne oslikam sjaj i pompu nego rad i pogrbljenog čoveka. Ovo tada još nije bilo svesno približavanje narodu, već mali plamen koji je u narednim godinama sve jasnije osvetljavao put u potrazi za temama“ (Balázs, 1969, str. 21). Na ovaj način stićemo uvid u način i mesto izvora inspiracije Arpada G. Balaža za već pomenute grafike štampane u mapi *Rad* (*Le Travail*), nastale 1926. godine. Iz teksta autobiografije saznajemo da je motive za grafike u ovoj mapi zabeležio na imanju dr Grgina u Moslavini, u Slavoniji, gde je više meseci boravio kao gost. „Tu sam se našao sa Borom Petrovićem, inženjerom poljoprivrede, upravnikom poljoprivrednog dobra, sa kojim sam se sprijateljio za vreme studija u Pragu. Moj prijatelj inženjer mi je ljubazno pritekao u pomoć i uredio atelje u jednoj školi u pustari, gde sam nedeljama mogao nesmetano raditi. Kasnije, kada sam se upoznao sa vlasnikom imanja, pozvan sam u posetu moslavinskom dvorcu. Dobio sam smeštaj u raskošno uređenoj sobi. Svaki dan me je opsluživao batler. Servirana su mi izvrsna jela i pića, a batler mi je skrenuo pažnju na krcato opremljenu barsku škrinju. Međutim, bogata korpa izobilja me nije toliko privukla kao predeo i figure radnih ljudi na poljima“ (Balázs, 1969, str. 20–21). U umetničkoj zbirci Gradskog muzeja se nalaze grafike ove mape pod inventarskim brojevima od 1175 do 1182, a neke od njih su publikovane i u katalogu retrospektivne izložbe (Baranji, 1987). Ove linoreze koji prikazuju oranje, setvu, okopavanje, žetvu, risaruše, sakupljanje sena, utovar, berbu vinograda, kupanje konja, seču šume, Balaž je svojevremeno izlagao na samostalnoj izložbi od 31. oktobra do 16. novembra 1926. godine u Subotici, sa blizu osamdeset dela inspirisanih životom proletera (Slike 1 i 2).

ILOK, BAČKA PALANKA, BUKIN 1932.

U nastavku sveske nailazimo na crteže nastale u leto 1932. godine kraj Dunava, u Iloku i Nemačkoj Palanci. Neke od ovde nastalih prikaza ribarenja, kao i mnoge druge detalje, prepoznajemo u kasnijim delima autora u tehnikama monotipije i uljanih slika. Razlika u odnosu na ranije popunjene stranice sveske je stepen izrađenosti crteža. Dok na prethodnim listovima vidimo više skica samo sa nekoliko poteza skoncentrisanih na manje, pojedinačne motive bazirane na figuri čoveka i/ili životinje, često u pokretu, među novim crtežima ima i kompleksnijih prizora koji funkcionišu kao celine. Dok je u Slavoniji crtao isključivo figure koje po prirodi karaktera menjaju poziciju, u Iloku i Palanci je nastalo više pejzaža i prikaza ulica, sa jedva prisutnom figurom čoveka (Slika 3). Ovi crteži odišu smirenošću i produbljenim iskazom, a kao takvi nose u sebi i umetničku invenciju, te se pojavljuju stilizovane partije crteža. Dolazi do pojave osmišljenih kompozicija i ritma koji prevazilazi pusto beleženje viđenog prizora (Slika 4). Autor kod ovih radova počinje umesto olovke da koristi ugalj, ali i dalje povremeno zapisuje određene boje, npr. „zeleni, plavičasti, kadmijumska...u povečanje toplo-žuta“. U grupu meditativnih crteža se uklapaju oni nastali u franjevačkom samostanu u Iloku, na kojima vidimo i redovnika Danijela Novaka kako čita, kao i crtež koji svedoči o tome da je Balaž bio prisutan na horskoj probi franjevac u Nemačkoj Palanci (Slika 9).

Slika 3. Ilok, 1932.

Vedute i pejazi Iloka su nastajali u naselju ili sa palanačke obale Dunava – što je bila česta vizura i drugih likovnih stvaralaca. Kao analogne primere navodimo dela publikovana u katalogu Muzeja grada Iloka *Motivi starog Iloka – Ilok u kartografiji i likovnom stvaralaštvu do 1940. godine* (Černi i Batorović, 2003) ili dela Ferenc Ajzenhuta (Eisenhut Ferenc: 1857–1903), slikara rodnom iz Nemačke Palanke: crtež na osnovu kojeg je štampana novinska reprodukcija o parnoj skeli na Dunavu, između Palanke i Iloka 1880. godine,⁶ akvarel Šarengrad (1881) i uljanu sliku *Ilok – villa*

⁶ *Vasárnapi Újság*, XXVII/15., Budapest, 1880. április 11., 240. Elektronski dokument: <http://epa.oszk.hu/00000/00030/01362/pdf/01362.pdf>

Krstbajer (1896) iz zbirke muzeja u Pečuju (Kovačev Ninkov, 2007, str. 154, 164, 228–229).⁷ Arpad G. Balaž je očito bio inspirisan lepotom pejzaža, ulicama Iloka i pogledom na Ilok od strane Dunava – crta Šarengrad sa obrisima tvrđave kojoj se vraća više puta u svojim skicama, kao i određene scene iz života meštana – ribara, pralja i sa štranda na Dunavu, itd. (Slike 6 i 7).

Slika 4. Ilok, 1932.

⁷ *Ilok – villa Krstbajer*, 1896, ulje na platnu, 24 x 33 cm, Muzej *Janus Panonijus* Pečuj, inventarski broj 68256. Akvarel i uljana slika su publikovane u monografiji o Ferencu Ajzenhutu. Slika sa vilom Krstbajer je bila izložena na izložbi čiji autor je bio pisac ovog teksta u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu, 2007. godine.

Slika 5. MutterGotteMedl, 1932.

Slike 6 i 7. Ribari i Šarengrad, 1932.

Slika 8. Na palubi parne skele *Napred*, 1932.

Slika 9. Nemačka Palanka, 1932.

Slika 10. Na palićkom štrandu i u zubarskoj čekaonici, 1932.

Autor posebnu pažnju obraća na narodnu i građansku nošnju ovdašnjeg stanovništva, kao i na putnike parne skele između Palanke i Iloka. Skicirajući figure i prizore u pristaništu i na palubi parne skele *Napred*, ovekovečava gospodu u tipičnoj međuratnoj građanskoj nošnji i kormilara. Odlazi i na kirbaj u Bukin, gde između ostalog skicira prodavca limunade. U Bukinu je skoncentrisan na raznoliku narodnu nošnju, te sa posebnom brigom skicira nošnju devojke „MutterGotteMedl – Márialány“, kao deo običaja katoličkog življa posvećenog Bogorodici (Slike 5 i 8). Pošto koristi samo crnu grafitnu olovku, precizno zapisuje boje detalja nošnje: „na čelu beli venac, sa zelenim lišćem, u njemu plavo i crveno cveće, staklene zvezdice sa srebrnim nitima. Na gornjem delu ruke crvene, plave i ružičaste vrpce. Oko vrata beli biseri sa crnom baršunastom trakom. Pojas plavoružičast. Suknja intenzivno plisirana, bela. Bele čarape, lakovane cipele sa 3 špangne, iz ruke visi brojanica.” Ovakve skice i tekstualne beleške će mu poslužiti pri izradi grafika, najčešće monotipija koje poseduju jaki kolorit, za prikaz likova u narodnoj nošnji. Od tih radova se u zbirci subotičkog Gradskog muzeja nalazi više primeraka, među njima delovi ciklusa iz 1936: *Šokica, Oproštaj, Muškarac u narodnoj nošnji* (Baranji, 1987, str. 80; Ninkov K., 2013, str. 144).

PALIĆ I POR TRETI

Pri kraju sveske se nalazi nekoliko listova sa više manjih skica figura u tipičnim pozama sa štranda u Palanci i na Paliću, te u zubarskoj čekaonici i na pijaci (Slika 10). Crteži koji prikazuju ženske i muške figure u kupaćim kostitima, sa suncobranom ili bez njega, a sa natpisom Palić, govore nam kako je prilikom boravka u svom domu na Paliću, odlazio na štrand noseći sa sobom svesku. U njoj se nalazi i nekoliko veoma uspešnih portreta umetnikovih sinova – Tibora Balaža (Palić, 1920 – Segedin, 1998) i Geze Balaža (Subotica, 1924 – Subotica, 1976), kao i njegove majke, Jozefine Lukačik. Portreti su, po svemu sudeći, nastali oko 1930. godine u porodičnom okruženju i predstavljaju prilog porodičnoj istoriji umetnika. Crteži predstavljaju portretisane u sedećem položaju na stolici, ili bolesnog Tibora u krevetu. Dok o umetnikovoj majci postoji više portreta u umetničkoj zbirci Gradskog muzeja, izvedenih u raznim tehnikama, portreti njegove dece spadaju u retke sačuvane primere. Nacrtani su inventivno, sa samo nekoliko jačih konturnih linija, bez šrafiranja. Pored navedenih se u svesci nalazi i nekoliko ženskih portreta – na jednom listu nalazimo *Portret Irenke*, nastao oko 1932. godine – od koji je samo jedan dopojasni ženski portret iz profila izrađen u boji, u kombinaciji crvene i plave. On je nastao u Palanci, a u pozadini se vidi Dunav i tvrđava u Iloku, a ispod, u sredini na nemačkom piše: *Versuch*. Nemački jezik se inače javlja na više mesta u svesci – Palanku i okolinu karakteriše višenacionalni sastav stanovništva – zajedno sa mađarskim ili srpskim jezikom. Portreti ove sveske su publikovani u katalogu *Lica veremena – portreti umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici* (Ninkov K., 2013, str. 142–143). Među primerima crtačke delatnosti ovog značajnog grafičara, koji je poznat i po svojim autoportretima, u svesci se nalaze dva pejzaža u koje je autor uneo svoj lik: jednom kako sedi i crta, a drugi put, kako se oprašta od Dunava. Pored ovog poslednjeg je dopisao: „Isten veled szép Duna talán sosem látlak újra. Palánkai tartózkodásom emlékére.” (prevod: Zbogom lepi Dunave, možda

te nikada više neću videti. Za uspomenu na moj boravak u Palanci). Figura Arpada G. Balaža stoji u prvom planu crteža, držeći štap i mašući šeširom, glavom okrenut ka Dunavu i njegovoj iločkoj obali (Slika 11).

Slika 11. Oproštaj autora od Dunava, 1932.

LITERATURA

- Balázs G., Á. (1969). *Bolyongó paletta*. Szabadka: Életjel.
- Baranyi, A. (1987). *Balázs G. Árpád*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.
- Bihalji, P. (januar 1930): Povodom slikarske izložbe A. G. Baláža. *Nova literatura*, 1, 27–29.
- Bori, I. (1980). *Balázs G. Árpád*. Novi Sad: Forum.
- Černi, R., i Batorović, M. (2003). *Motivi starog Iloka – Ilok u kartografiji i likovnom stvaralaštvu do 1940. godine*. Ilok: Poglavarstvo grada Iloka.
- Četković, V. (1991). *Socijalna umetnost u Srbiji između dva rata*. Novi Sad: Akademija umetnosti.
- Kovačev Ninkov, O. (2007). *Život i delo Franca Ajzenhuta – Eisenhut Ferenc élete és művészete – Kunst und Leben von Franz Eisenhut*. Gradski muzej Subotica – Szabadkai Városi Múzeum.
- Manojlović, T. (1932). Izložba „Oblika”. *Srpski književni glasnik*, 6, 464–467.
- Ninkov K., O. (2009). Sveska crteža Geze Čata. *Museion*, 8, 159–174.
- Ninkov K., O. (2010). Aktivističke paralele: kuboekspresionizam, futurizam i konstruktivizam u delu Arpada G. Baláža i Miloša Babića. *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 6, 57–75.
- Ninkov K., O. (2013). *Lica veremena – portreti umetničke zbrčke Gradskog muzeja u Subotici / Az idő arcai – a szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei*. Gradski muzej Subotica – Szabadkai Városi Múzeum.

Ninkov K. Olga

BALÁZS G. ÁRPÁD RAJZFÜZETE (1927–1932)

Összefoglaló

A munkában bemutatásra kerül Balázs G. Árpád grafikusművész rajzfüzete, aki a prágai akadémián tanult (1920–1924) August Brömse osztályában. A kemény kötésű, 40x31 cm méretű, hetvennégy oldalas füzetet a Szabadkai Városi Múzeum képzőművészeti gyűjteményében őrzik U–1266 leltári szám alatt. A füzet a művész fia, Balázs Géza családjának az ajándékként került a múzeumba, az 1987-ben a Városi Múzeumban szervezett retrospektív kiállítás alkalmával. A rajzok ceruzával, szénnel vagy zsír-paszttel készültek a szlavóniai Zdenciben (1927–1928), Újlakon, Palánkán, Dunabökenyben és Bácsón (1932), valamint Palicson, ahová a családjával együtt költözött a tanulmányai befejezése után. Tartalmát tekintve a füzetben megtalálhatóak állatok és emberi alakok vázlatai tipikus testhelyzetekben a zdenci mezőgazdasági birtokon, újlaki és palánkai népviseletben,

a palicsi strandon; tájképek és városképek Palánkáról és Újlakról a várral; zsánerképek a dunai kompon és a kikötőben, a dunabökenyi búcsúban, ferencesek közt Újlakon, Palánkán és Bácsón; portrék. A művész az itt készült vázlatai és kidolgozottabb rajzai némelyikét előképként használta fel a későbbi monotípiáihoz és egyéb alkotásaihoz. A tanulmány szerzője a füzetéről szóló első írását az utazás a művészetben tárgykörében publikálta magyar nyelven a szabadkai *Üzenet* folyóiratban 2001-ben.

Ljubica Vuković Dulić¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: ljubvukovic@gmail.com

UDC 75(=163.42)(497.113)''19''

NAIVNO SLIKARSTVO BUNJEVAKA – U KONTEKSTU NAIVNE UMJETNOSTI 20. STOLJEĆA

CONTRIBUTION TO THE OVERVIEW OF BUNJEVAC NAÏVE PAINTING IN THE LIGHT OF 20TH CENTURY NAÏVE ART

Sažetak: Rad sagledava naivne likovne izraze u okolini Subotice (Tavankut, Đurđin, Žednik, Bikovo) te ih nastoji pozicionirati u korpusu naivnoga slikarstva nekadašnjega jugoslavenskoga prostora u drugoj polovici 20. stoljeća. Tekst se temelji na sagledavanju konteksta nastanka i razvitka ovoga stvaralaštva, prikazu, elementarnoj analizi radova te isticanju doprinosa pojedinih autora i pojedinih njihovih radova iz aspekta značenja likovnoga djela. Sagledavanjem većega broja radova ovih samoukih slikarica uočava se oscilacija u kvaliteti, što je i inače jedna od karakteristika samoukoga stvaralaštva, te se u radu osvrćem na dio onih radova koji se svojim likovnim vrijednostima ističu u odnosu na druge.

Ključne riječi: naivno slikarstvo, Tavankut, samouke slikarice, slamarke, Bunjevke

Abstract: The paper gives an overview of naïve fine art in the surroundings of Subotica (Tavankut, Đurđin, Žednik, Bikovo) and then tries to position it within the overall context of former Yugoslav naïve painting in the second half of the 20th century. The study is based on the overview of the emergence and development of this kind of artistic creation, which is followed by the presentation and brief analysis of the works. At the same time we intent to highlight the contribution of some authors and of certain paintings to the fine arts as a whole. By analysing numerous works of these self-taught women painters, we can witness alternating artistic quality, which is again typical of the works of self-instructed artists. For this reason, I restricted myself to studying those paintings, which stand out from the others in their artistic value.

Key words: naïve painting, Tavankut, self-taught women painters, women straw painters, Bunjevac women

¹ Ljubica Vuković Dulić, povjesničarka umjetnosti, kustosica
Vuković Dulić Ljubica, művészettörténész, kurátor
Ljubica Vuković Dulić, art historian, curator

UVOD

Kada se govori o naivnoj umjetnosti subotičke regije, nezaobilazan segment predstavlja slikarstvo koje se veže za žene iz nekoliko sela: Tavankut, Đurđin, Mala Bosna i Bikovo, u kojima živi hrvatsko stanovništvo, bunjevačkoga podrijetla. Riječ je o samoukim slikaricama i njihovu stvaralaštvu specifičnog stila i određene tematike, koje se u javnosti pojavljuju 1962. godine, odnosno u ono vrijeme kada na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru dolazi do ekspanzije naivnoga stvaralaštva. Danas je ovaj segment naivnog stvaralaštva sačuvan samo u fragmentima. Manji se broj radova može naći u muzejskim zbirkama (Muzej naivne i marginalne umjetnosti u Jagodini, Gradski muzej Subotica, Zavičajna galerija dr. Vinko Perčić u Subotici), zatim u zbirkama Hrvatskoga kulturno-prosvjetnoga društva *Matija Gubec* u Tavankutu, Hrvatskoga kulturnoga centra *Bunjevačko kolo* iz Subotice, dok se ipak najveći broj radova nalazi u privatnom vlasništvu. Na temelju ove fragmentarno sačuvane cjeline radova pojedinih slikarica i slamariki naivki te na temelju sagledavanja naivnoga stvaralaštva užega i širega zemljopisnoga okruženja, naivno slikarstvo ovoga bunjevačkoga kruga možemo odrediti kao ono koje je određeno specifičnim regionalnim i tematskim okvirima te koje sadržava likovne karakteristike stilski odredive kao naivne.

Naivna se umjetnost razvija od kraja 19. stoljeća,² a svijest o njezinoj specifičnosti, njezino tzv. otkrivanje, nastaje u drugoj polovici 1920-ih. Na području Vojvodine, u Bačkoj Topoli, samouki slikar Péter Nagyapáti Kukac (Bačka Topola, 1908. – 1944.) slika u to vrijeme u maniri koja se danas vrednuje u okvirima naivnoga slikarstva (Ninkov K., 2008, str. 11). U Hrvatskoj Krsto Hegedušić, predstavnik grupe *Zemlja*, koju je povezivao socijalni i umjetnički program, otkriva 1930. godine radove Ivana Generalića, rodonačelnika škole naive u Hlebinama (Crnković, 2009, str. 152). Istodobno je, u sličnim društveno-ekonomskim prilikama otkriveno i djelo Janka Brašića, rodonačelnika oparičke škole u Šumadiji (Bošković i Maširević, 1977, str. 65), dok se među slovačkim stanovništvom u Kovačici (Banat, Vojvodina) razvijao slikarski stil prožet folklornim motivima (Bošković i Maširević, 1977, str. 179). Nakon Drugoga svjetskoga rata, od druge polovice pedesetih godina, dolazi do ekspanzije naivnoga stvaralaštva na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru, ali i u srednjoj Europi. Šezdesetih, a osobito sedamdesetih godina, pojavljuju se mnogobrojni novi slikari i kipari, širi se krug oko vodećih škola, ponajprije hlebinske i oparičke, a pojavljuju se i daroviti individualisti poput Emerika Feješa, Ivana Rabuzina, Matije Skurjenija.

Osnivanje specijaliziranih galerijsko-muzejskih ustanova naivne umjetnosti u vezi je s njezinom pojavom i širenjem. Uočava se kako se takve institucije osnivaju upravo u sredinama u kojima se pojavio veći broj naivnih umjetnika. Tako je 1952. godine utemeljena u Zagrebu Seljačka umjetnička galerija, koja od 1956. godine nosi naziv Galerija primitivne umjetnosti, a naziv Hrvatski muzej naivne umjetnosti od 1994. (Crnković, 2009, str. 56). Godine 1955. utemeljena je galerija u Kovačici, Galerija samoukih likovnih umetnika u Svetozarevu (danas Jagodina) otvorena je 1960. (Dimitrijević, 1979, str. 26, 29), a u Hlebinama 1968. Sve to predstavlja početke institucionaliziranja naivnoga stvaralaštva, čija je posljedica umnažanje kritičkih osvrta na te teme,

² Slikarstvo Henrija Rousseaua (1844. – 1910.), rodonačelnika naive (Crnković, 2009, str. 14).

izdavanje publikacija i organiziranje izložaba, osobito od druge polovice šezdesetih godina.³

Vrijeme razvitka fenomena naive na prostoru nekadašnje Jugoslavije podudara se s vremenom poslijeratnoga socijalizma, čija je jedna od tendencija u kulturi i umjetnosti bilo postavljanje umjetničkoga stvaralaštva kao općeljudskoga stvaralačkoga načela (Šuvaković, 2008, str. 178), odnosno načela prema kojemu se svatko ima pravo umjetnički izraziti; to je zapravo tendencija istovjetna onoj iz 1930-ih, “kada su protagonisti *Zemlje*, podržavajući stvaralaštvo samoukih,⁴ željeli pokazati kako nadarenost nije povezana s određenim društvenim slojem ili klasom, niti je povlastica. Bila je to izravna posljedica sve veće demokratizacije podjednako društvenih odnosa i umjetničkog stvaralaštva” (Crnković, 2009, str. 131). Neki od jugoslavenskih likovnih kritičara, kao što su Oto Bihalji Merin, Dimitrije Bašičević, Radoslav Putar i Boris Keleman, zauzimali su se za ravnopravnu ulogu naivne umjetnosti u suvremenom društvu, kulturi i umjetnosti (Šuvaković, 2008, str. 178), kao alternative modernim i apstraktnim likovnim izrazima,⁵ koji se istodobno razvijaju na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U okviru tih shvaćanja amateri, samouki i naivni, podržavani su kao legitimni stvaratelji.

RAZVOJNI TIJEK LIKOVNOGA STVARALAŠTVA SAMOUKIH SLIKARICA – BUNJEVAKA

Poslijeratna subotička likovna scena obilježena je radom Tečaja figuralnoga crtanja, koji je okupljao sve zainteresirane za umjetnost,⁶ čiji je rad ostavio trag u formiranju likovne scene Subotice. “Zainteresirani za umjetnost” bili su npr. učenici subotičke gimnazije, koji će poslije iz redova Tečaj krenuti na beogradsku likovnu akademiju, ali bilo je “zainteresiranih” i iz krugova radnika i službenika (Ninkov K., 2012, str. 18). Na izložbama u Subotici od kraja 1948. pojavljuju se profesionalni likovni umjetnici,⁷ a istodobno s njima na izložbama svoje radove prikazuju i samouki, koji su slikarstvo usavršavali na Tečaju figuralnoga crtanja, a sudjelovali su poslije i u radu i izložbama Likovne sekcije pri Savezu kulturno-prosvjetnih društava. Heterogen sastav na izložbama odražavao je težnju da se obuhvati cjelokupno likovno stvaralaštvo Subotice (Ninkov K., 2012, str. 40). Tako je uglavnom do 1954. godine, kada s formiranjem Kluba slikara radnika

³ O naivi pišu Oto Bihalji Merin (1963.), Vladimir Maleković od 1964. piše likovne kritike i prikaze izložaba u zagrebačkom *Vjesniku*, Grgo Gamulin (1965.), Boris Keleman (1969.) i dr.

⁴ Godine 1931. u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu na III. izložbi Udruženja umjetnika *Zemlju* – akademskih slikara, kipara i arhitekata – bila su izložena i djela Ivana Generalića i Franje Mraza, seljaka slikara iz Hlebina (Maleković, 1987, str. 416).

⁵ Promjena političkoga kursa u Jugoslaviji od 1950., odnosno postupno okretanje prema Zapadu i zapadnim kulturnim i umjetničkim modelima, uvjetovat će i pojavu novih izražajnih likovnih oblika kod jugoslavenskih autora: tako se uz socijalistički realizam u umjetnosti pojavljuju i moderni oblici, poput lirske apstrakcije, enformela i sl. (Šuvaković, 2008, str. 171–175).

⁶ Na Tečaju figuralnoga crtanja, utemeljenom potkraj 1945., prvi je voditelj bio András Hangya (Ninkov K., 2012, str. 16).

⁷ To su, na primjer, Đorđe Bošan, Mihajlo Dejanović, Ana Bešlić, Gábor Almási, Sándor Ivanyos i Stevan Jenovac (Ninkov K., 2012, str. 38).

pri Radničkom sveučilištu dolazi do odvojenoga rada amatera i profesionalnih slikara (Duranci, 1970, str. 20). Nekoliko članova spomenutoga Kluba slikara radnika, a među njima likovni pedagozi Stipan Šabić i Ivan Jandrić,⁸ izlaze u okolicu Subotice tragajući za motivima te iz toga razloga u Tavankutu 17. rujna 1961. godine utemeljuju Grupu šestorice (Žigmanov, 1997, str. 6).

Utemeljenje *Grupe šestorice* u Tavankutu imalo je dalekosežne posljedice i za stvaralaštvo slikarica o kojima se govori u ovom radu. Naime, djelatnost *Grupe* privlači pozornost lokalnoga stanovništva te do tih slikara stižu informacije kako i u Tavankutu i okolnim selima ima žena koje slikaju. Naco Zelić, u dokumentarnom filmu Rajka Ljubića *Cilika Dulić, naivna slikarica*, snimljenom u Subotici 2006. godine, govori kako je Dobro Stevanov, tada veterinar u Tavankutu, napomenuo članovima *Grupe* kako na obližnjem salašu poznaje ženu, Ciliku Dulić, koja slika po zidovima. S druge strane, za strast Marge Stipić prema slikanju znao je Ivan Jandrić, likovni pedagog u tavankutskoj osnovnoj školi. Članovi *Grupe šestorice* pozvali su Ciliku Dulić i Margu Stipić 1962. da im se priključe u slikanju, a posredovanjem tavankutskoga učitelja Ivana Prčića Gospodara pridružila im se i Ana Milodanović iz Staroga Žednika, koja je izrađivala predmete od slame (Žigmanov, 1997, str. 6). U koloniji su dobivale i materijal za rad te su ga nosile kući, gdje su radile u slobodno vrijeme (Zelić, 2000, str. 70). Tako su bili postavljeni temelji za poticanje razvitka naive u Tavankutu.

Prva izložba na kojoj su svoje radove izlagale ove samouke slikarice bila je *Izložba slikara amatera u Tavankutu*, održana od 10. do 17. ožujka 1962. godine u Domu kulture (Klarski, 1962, str. 3; Duranci, 2003, str. 19). Pojavljujući se na izložbi, one su, od tada pod okriljem tavankutskoga Kulturno-umjetničkoga društva *Matija Gubec*,⁹ kročile na područje izlagačke djelatnosti. Stipan Šabić, Marko Vuković i Naco Zelić, uviđajući potencijal ovih slikarica i slamarki, u idućih deset godina intenzivno rade na animiranju, promoviranju i organiziranju izložaba. Prema riječima Nace Zelića: "Slikarice nisu sudjelovale u organiziranju izložbi. To je bio naš posao, prvenstveno Stipana Šabića i mene, a pomagali su kasnije i Marko Vuković, Ivan Tikvicki Pudar, Pere Skenderović. Najčešće sam se ja dogovarao telefonski i dopisivao."¹⁰ U razdoblju od 1962. pa do 1966. naivne su slikarice i slamarke izlagale zajedno s drugim polaznicima tavankutske Likovne sekcije KUD-a *Matija Gubec*, koji nisu stvarali u naivnoj maniri.¹¹ Nakon otvorenja izložbe *Amateri i naivci Tavankuta* u Domu vojske, održane u Subotici od 14. do 22. veljače 1965. godine, Bela Duranci, povjesničar umjetnosti, u časopisu *Rukovet* piše: "Obzirom na interesovanje posetilaca izložba je mogla poneti samo naziv 'naivci', jer su kreacije sestara Milodanović iz Žednika svakako predstavljale atrakciju prvoga reda... Amateri, na ovoj izložbi našli su se u situaciji koja jasno pokazuje da bi njihov odvojeni istup pred publiku koristio i naivcima i njima samima" (Duranci, 1965, str. 72). Uskoro se to i dogodilo: prvi su put samostalno, bez drugih članova Likovne sekcije i izvan svoje sredine, od 1. do 10. travnja 1966., na izložbi *Naivci iz Subotice* u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu, izlagale Cilika Dulić, Marga

⁸ Ivan Jandrić, poslije priznati primijenjeni umjetnik keramičar, u to je vrijeme radio kao likovni pedagog u OŠ *Matija Gubec* u Tavankutu, a Stipan Šabić, također likovni pedagog, tada je bio ravnatelj te škole.

⁹ Od tada se *Grupa šestorice*, zbog povećanog broja zainteresiranih za rad u kolektivu, reorganizira u Likovnu sekciju pri tavankutskom Kulturno-umjetničkom društvu *Matija Gubec* (Zelić, 2000, str. 74).

¹⁰ Iz pisma Nace Zelića autorici ovoga teksta 27. siječnja 2013.

¹¹ Stipan Šabić, Ivan Jandrić, Lajčo Luvig, Žarko Rafajlović, Stevan Pfeifer, Marko Vuković, Marija Beneš i dr. (Zelić, 2000, str. 197).

Stipić te slamarke Ana Milodanović, Đula Milodanović, Teza Milodanović, Kata Rogić i Mara Ivković-Ivandečić (Zelić, 2000, str. 197).¹² Iste su se godine održale još tri izložbe,¹³ u travnju i srpnju *Naivni – Bunjevke iz Subotice te Tražimo najljepši suvenir* u zagrebačkoj Galeriji LIKUM (Subotičke novine, 22. april 1966, str. 5), a u listopadu u subotičkom Gradskom muzeju *Naivna umetnost tavankutskih žena*, koja je bila postavljena u povodu Prvog skupa povjesničara umjetnosti Jugoslavije (Duranci, 2003, str. 22). Vezano uz tu subotičku izložbu, Naco Zelić je napomenuo: „Nakon ove izložbe uslijedile su inicijative da se to stvaralaštvo prikaže i u drugim ustanovama, pa su održane izložbe *Žene slikarice iz Tavankuta* u Galeriji likovnih umjetnosti u Osijeku (25. svibnja – 6. lipnja 1967.), u Domu sindikata u Dubrovniku (17. – 30. lipnja 1967.), a u Zagrebu i Sisku bunjevačke su slikarice 1967. izlagale na četiri izložbe skupa s članovima Društva naivnih umjetnika Hrvatske. Oko ovih posljednjih najviše se angažirao povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Vladimir Maleković“.¹⁴

Od druge polovice šezdesetih godina širi se krug slikarica koje stvaraju u ovoj maniri. Na izložbama naivki i slamarki od 1969. godine pojavljuju se i nova imena.¹⁵ To je razdoblje najvažnijega i najintenzivnijega razvitka bunjevačkoga naivnoga slikarstva, koje će trajati idućih desetak godina, točnije do 1972. godine. Tada nastaju radovi koji će na izložbama privući pozornost publike, ali i povjesničara umjetnosti, koji se u pojedinim svojim tekstovima osvrću na ovo stvaralaštvo.¹⁶ Neki su od tada nastalih radova nakon izložaba ostali u javnim ili privatnim zbirkama kao otkupljeni ili darovani. Tako npr. nakon izložbe *Samouke slikarice iz Tavankuta* u Galeriji samoukih likovnih umjetnika u Svetozarevu (danas Jagodina) u njihovoj zbirci ostaju tri slike Cilike Dulić te dvije slike Marge Stipić (Kojić, 1985, 65–98); slika Cilike Dulić *Kod mrca* (1967.) nakon izložbe *Pučko stvaralaštvo hrvatske žene* u Knjižnici „Vladimir Nazor“ u Zagrebu ostaje u posjedu te ustanove (Šram, 2001, str. 2), slika *Prelo* (1967.) otkupljena je za privatnu zbirku nakon izložbe održane u rujnu 1967. u Zagrebu,¹⁷ a novosadski list *Dnevnik* bilježi informaciju kako je slika Ane Milodanović *Žetva* (1965.) poklonjena Josipu Brozu Titu u povodu njegova 75. Rođendana (Dnevnik, 25. maj 1967, str. 1). Do danas, međutim, nije poznato gdje se nalaze neke od slika,¹⁸ ponajprije one nastale tijekom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, koje tih godina izlagane te koje su nam danas poznate samo na temelju fotografija. Moguće je da su, poput prije navedenih primjera, nakon nekih izložaba prodane ili darovane.

¹² Cilika Dulić-Kasiba (Subotica, 1932.), Marga Stipić (Tavankut, 1913. – Subotica, 2007.), Ana Milodanović (Žednik, 1926. – Subotica, 2011.), Đula Milodanović (Žednik, 1938.), Teza Milodanović (Žednik, 1936. – Žednik, 1998.), Kata Rogić (Đurđin, 1913. – Đurđin, 1993.) i Mara Ivković-Ivandečić (Đurđin, 1919. – Đurđin, 2010.)

¹³ Naco Zelić u publikaciji *Protiv zaborava – Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo „Matija Gubec“ Tavankut (1946. – 1996.)* na strani 197. navodi detaljan popis izložaba.

¹⁴ Naco Zelić u pismu autorici ovoga teksta 27. siječnja 2013. Popis izložaba vidi: Zelić, 2000, 197.

¹⁵ Jela Cvijanov (Subotica, 1938.), Matija Dulić (Đurđin, 1912. – Đurđin, 2003.) Nina Poljaković (Đurđin, 1918. – Subotica, 2006.), Teza Vilov (Bikovo, 1908. – Bikovo, 1990.), Roza Lipaić (Subotica, 1925. – Subotica, 2006.)

¹⁶ Bela Duranci, Vladimir Maleković, Boris Kelemen.

¹⁷ Prema podacima koje je autorici teksta dostavio vlasnik slike.

¹⁸ Npr. *Krave* (1963.) i *Vitrenjača* Marge Stipić, *Sova na dermu* (1963.) Ane Milodanović, *Oranje* (1968.) Teze Milodanović i dr.

Nakon 1972. godine slijedi razdoblje obilježeno manje intenzivnom izložbenom djelatnošću.¹⁹ Na to je vjerojatno utjecao zastoj u radu Likovne sekcije pri Kulturno-umjetničkom društvu "Matija Gubec", kao posljedica događaja vezanih uz Hrvatsko proljeće (Zelić, 2009; Bara i Žigmanov, 2009, str. 48–50), odnosno političkih previranja kojima su bili izloženi pojedini članovi ovog društva koji su okupljali, animirali i promovirali u javnosti stvaralaštvo bunjevačkih naivki.²⁰ Takva se društvena klima odrazila na daljnji razvojni tijek ovoga stvaralaštva, vjerojatno zato što je nedostajao poticaj ljudi okupljenih oko spomenutoga KUD-a. Idućih će godina ove slikarice nastaviti slikati, no smanjenim intenzitetom, a njihovo će stvaralaštvo ubuduće rijetko izlaziti izvan lokalnih okvira.

Nekoliko izložaba održanih u narednome razdoblju svjedoči o tome kako naivno slikarstvo Bunjevaka ipak označava određene domete u povijesti zavičajnoga slikarstva, ali i u povijesti naivne umjetnosti na području nekadašnje Jugoslavije. Izložba XXIII. *Annala Izvorna umjetnost danas – situacija i perspektive*, održana u Poreču 1983., imala je za cilj selekcijom izlagača osvjedočiti „da u našoj suvremenoj izvornoj umjetnosti još ima stvaralaca koji su u stanju ponovno stvoriti, u slici ili kipu, svoj svijet koji je poetski angažiran u našoj stvarnosti“ (Maleković, 1983). Činjenica da je Cilika Dulić jedna od odabranih autora te da izlaže slike *Kartaš*²¹ i *Rado smo se uselili na naš salaš* (Bašić Palković, 2006, str. 15) svjedoči o tome da su njezini radovi ispunili kriterije selektora. Jednako tako na izložbi *Likovno stvaralaštvo u Subotici od 1945. do 1970. godine*, otvorenoj 9. listopada 1970. u Gradskom muzeju u Subotici, koja je „prvi pokušaj da sveobuhvatnije prikaže jedan period likovnih zbivanja u gradu“ (Duranci, 1970, str. 70), uz druge slikare i kipare, profesionalne i samouke, izlažu i Jela Cvijanov, Cilika Dulić Kasiba, Marija Ivković-Ivandečić te tri sestre Ana, Teza i Đula Milodanović. Njihovo je stvaralaštvo, dakle, prepoznato kao pojava koja je ostavila trag u povijesti subotičke likovne scene. Radovi Cilike Dulić i Ane Milodanović pojavljuju se također na izložbi *Likovno stvaralaštvo u Subotici od 1944. do 1984.* od 18. studenoga do 31. prosinca 1984. godine u galeriji Likovni susret u Subotici, koja je bila istog karaktera kao i prethodno navedena (Duranci, 1984). Slikarice naivke Cilika Dulić Kasiba, Roza Lipaić i Nina Poljaković još će poslije izlagati na izložbama Likovne sekcije Hrvatskoga kulturnoga centra *Bunjevačko kolo* u Subotici i Likovne kolonije Bunarić.²²

Iz skupine slikarica naivki o kojima se govorilo danas još slika Cilika Dulić Kasiba. Čini se kako je ona slikarica s kojom se fenomen naive među Bunjevka pojavio te ona s kojom on postupno i nestaje. Kad se sagleda stvaralaštvo Cilike Dulić iz vremena nakon 1990-ih,²³ uočavaju se promjene, ponajprije tematske. Pojavljuju se sada teme u kojima se očituje spoj tradicijskoga i

¹⁹ U odnosu na 1967. godinu, kada su bunjevačke slikarice i slamarke izlagale na osam izložaba, 1970. na jedanaest izložaba, 1971. na devet, 1972. na šest, 1973. izlažu tek na dvije izložbe, 1974. nisu izlagale ni jednom. Tek 1975. izlažu na III. susretu naivnih umjetnika Vojvodine u Novom Bečeju (Zelić, 2000, str. 197–205).

²⁰ Kao aktivnim sudionicima društvenoga života Hrvata u Subotici i okolici, Naci Zeliću, Stipanu Šabiću, Petru Skenderoviću i Ivanu Tikvićkomu bile su ograničene mogućnosti rada u Društvu (Zelić, 2000, str. 33) te na njihovim radnim mjestima (Zelić, 2009, str. 43–45).

²¹ Danas se nalazi u zbirci Zavičajne galerije „Dr. Vinko Perčić“ u Subotici.

²² Katalog izložbe *Likovni odjel HKC „Bunjevačko kolo“ – Likovna kolonija Bunarić 2001. – 2004.* održane 11. 11. 2005. u velikoj dvorani HKC „Bunjevačko kolo“ u Subotici.

²³ Vrijeme je to kada se uključuje u rad Likovne sekcije pri HKC „Bunjevačko kolo“ u Subotici.

suvremenoga,²⁴ ali i suvremene teme.²⁵ No teme kojima se vraća kroz cjelokupni stvaralački vijek jesu one vezane za tradicijski način života zajednice iz koje potječe.²⁶

Bunjevačke slikarice naivke nemaju svoje sljedbenike, a suvremeno stvaralaštvo Cilike Dulić zatvara razvojni tijek ovoga segmenta naivnoga slikarstva. Razlog tomu zasigurno jest izmijenjena filozofija življenja te drukčija kulturna i društvena klima. To je razlog koji je zasigurno poveo Ciliku Dulić da načini iskorake i prema suvremenim temama. Ipak, poetska razina koju je ova slikarica postizala u okviru svojega stvaralaštva šezdesetih i sedamdesetih godina u kasnijim radovima nije dosegnuta.

NEKE KARAKTERISTIKE BUNJEVAČKOG NAIVNOG LIKOVNOG KRUGA

Pod pojmom naivno stvaralaštvo razumije se ono „iz sfere samouke figurativne likovnosti, gdje su evidentno prisutni individualni stil i poetika“ (Crnković, 2009, str. 113). Ono je predmet proučavanja povijesti umjetnosti zbog svojih likovnih sadržaja, no jednako tako može biti predmetom istraživanja i drugih društvenih disciplina, jer često prikazuje motive iz tradicijskoga, ekonomskoga, društvenoga i kulturnoga života. Oni koji stvaraju u naivnoj maniri najčešće su samouki slikari ili kipari iz ruralnih sredina koji autentično znaju prikazati određene tematske prizore. Tako i naivno stvaralaštvo Bunjevaka nastaje na području nekoliko sela nadomak Subotice (Tavankut, Đurđin, Žednik, Bikovo). Pojavljuje se u vremenu kada postupno nestaje tradicionalni načina življenja, u kojem su narodna umjetnost i folklorni običaji bili duboko ukorijenjeni, te se kao posljedica toga idealizirani tradicionalni način življenja i netaknuti zavičajni pejzaž prikazuju likovnim sredstvima.

Ovo stvaralaštvo obilježava od sredine 1960-ih više autorica, samoukih slikarica i slamarki.²⁷ U literaturi koja tematizira naivnu umjetnost nalazimo kako ih pojedini autori nazivaju „žene iz Tavankuta koje se pored tradicionalne narodne rukotvorine pletenja slamom, vezane za ovaj kraj, bave i slikanjem“ (Bošković i Maširević, 1977, str. 195) ili kao „Bunjevke iz sela Tavankut“ (Dimitrijević, 1979, str. 30). Zajednička formalna obilježja ove skupine radova slikarica i slamarki jesu motivi iz seoskoga života, stilizacija oblika, ali i postojanje individualnih pristupa slici. Smatram da je radove autorica iz ove skupine moguće objediniti formulacijom *bunjevački naivni likovni krug*, jer iako njihovo pojedinačno stvaralaštvo posjeduje i svoje individualne karakteristike, ipak sadržavaju zajedničke

²⁴ Na slici *Bunarić* (1998.) neki su od likova prikazani u tradicijskoj odjeći, no uz njih su i likovi suvremeno odjeveni te s rekvizitima poput kamere na slici *Bunarić* (2004.).

²⁵ Jedna od prvih takvih tema pojavljuje se u njezinu slikarstvu još 1963. (slika *Nadvožnjak*), zatim 1972. (*Članovi sekcije na grčkom moru*), no u ovom razdoblju suvremene teme slika češće (*Fidelinka* iz 2001., *Palić* iz 2002., *Prid mijanom na Makovoj sedmici* iz 2006. i sl.).

²⁶ *Tortari* (1990.), *Disnotor* (1981., 2008.), *Dolazak rad snaše* (2004.)...

²⁷ Žene koje pletu predmete od slame te koje, priključivši se tavankutskoj koloniji, započinju izrađivati slike od slame. Izvoriste tehnike slamarki naivki jest narodna tehnika pletenja i izrade predmeta od slame, no ovom tehnikom izražena vlastita istina, osobnost i poetika rezultirala je nastankom autentičnih djela. Prvu sliku od slame *Voda i sunce*, poslije evidentiranu pod imenima *Rit* ili *Močvara*, izradila je Ana Milodanović 1962. godine. Slika se danas čuva u zbirci slika od slame Hrvatskoga kulturno-prosvjetnoga društva „Matija Gubec“ u Tavankutu.

elemente koji ih dominantno određuju. Jedan je od njih ambijent u kojem stvaraju. Određuje ih i ikonološka kohezija, odnosno činjenica da se njihovo sveukupno stvaralaštvo zadržava u okvirima lokalnih tema, koje odražavaju društvene norme i etičke vrijednosti ove zajednice. Bunjevački običaji, radovi u polju, zavičajni krajolik, narodna vjerovanja, tradicijsko odijevanje neki su od motiva kojima su zaokupljene ove slikarice i slamarke. Njihova interpretacija zavičaja predstavlja potrebu da sačuvaju sjećanje na narodnu tradiciju i životne obrasce bunjevačkih Hrvata te da se prenesu na slike upravo u ono vrijeme kada postupno jenjava tradicijski način življenja.²⁸ Skupinu tih slikarica i slamarki određuje i zajedničko predstavljanje na izložbama od početka šezdesetih godina. Jedna od osobitosti bunjevačke naive jest i to što je rezultat stvaralaštva isključivo ženske populacije, poput naivnoga slikarstva Rumunjki iz Uzдина (Vojvodina) (Bošković i Maširević, 1977, str. 190). Osim zajedničkih elemenata koje stvaralaštvo tih žena objedinjava u jednu skupinu, pojedine su autorice tijekom vremena, slikajući najčešće temperom i uljem na lezonitu i platnu te pletući od slame određene motive i aplicirajući ih na podlogu, izgradile osobni stil i poetiku.

MOTIV KAO RAZLIKOVNI ELEMENT

Za početke javnoga likovnoga djelovanja ovih slikarica veže se uloga likovnoga pedagoga Stipana Šabića i Nace Zelića, koji su ih uvodili u svijet likovnoga stvaralaštva na način da su im pružali potporu u radu, organizirali im susrete i izložbe, ali i davali im određene upute. Kada govori o svojim slikarskim počecima, Cilika Dulić ističe pomoć Stipana Šabića, koji ju je poučavao, bez tendencije da želi utjecati na njezine slike, te ju je poticao da slika ono što doživljava (Dulić, 2012, str. 33). Slična izjava Marge Stipiće zabilježena je u osječkom listu *Glas Slavonije* 1967.: “Volila bi da mi kažu koja boja ide uz koju, ali to niko neće... kažu mi da slikam kako znam... slikam starinske običaje kojih se sjećam iz djetinjstva... kako se mak tuče u stupici, starca u narodnoj nošnji, onako kako su se prija oblačili kad su išli na rad u polje...” (Frajlić, 1967, str. 8). Sve to potvrđuje činjenicu da je dominantni stav kruga ljudi koji su podržavali rad ovih slikarica i slamarki bio ne intervenirati, nego ih pustiti da se razvijaju prema svojim sklonostima i vještinama (Žigmanov, 1997, str. 7). Kad se sagledavaju njihovi radovi kao odraz pojedinačnih sklonosti, uočava se kako su oni kao cjelina vezani isključivo za zavičaj, iako se kod pojedinih autorica uočava favoriziranje određenih motiva i tema.

Sagledavajući ovaj korpus radova uočavamo da se ističu tri osnovne tematske skupine:

- Momenti vezani za tradicijski način života, svakodnevicu, rad u polju, narativne prikaze određenih običajnih rituala smještenih u nekadašnje enterijere i eksterijere, modele ponašanja, način odijevanja u određenim prigodama i sl. mogu se smatrati omiljenima, odnosno oni su najčešće prikazane teme. Među slikaricama i slamarkama koje bilježe ove momente, prema broju radova i njihovoj kvaliteti, ističe se Cilika Dulić-Kasiba. Teme kao što su *Rakijare* (1970.) (Slika 1), *Badnje veče*

²⁸ Njihove slike danas uistinu mogu biti izvor podataka o određenim segmentima tradicijskoga načina života, običaja, modela ponašanja u zajednici, kojih više u tom obliku nema. *Rakijare*, *Kraljice*, *Vučenje panja*, *Tortari*, *Uskočkinja* slike su Cilike Dulić koje bilježe sjećanja na te običaje.

(1971.) (Slika 2), *Poklade* (1969.), *Pucanje kokica* (1968.), *Sabrana* (1969.) i dr. bilježe običajne momente i poseban ugođaj trenutka koji odiše vedrinom i zadovoljstvom, a katkad melankolijom i pomirenošću sa sudbinom. Prikazane scene najčešće imaju veći broj likova, a svaki ima svoju ulogu kojom nadopunjava narativnu slojevitost cjeline. Stvaralaštvo Nine Ane Poljaković danas sagledavamo na temelju maloga broja sačuvanih radova te na temelju fotografija radova za koje danas ne znamo gdje se nalaze niti jesu li sačuvani. Slike *Soba* (1974.) (Slika 3), *Bunjevke* (1973.), *Dijevka prid ambetušom* (oko 1973.), *Šlingovanje* (oko 1973.) (Slika 4) *Radovi oko salaša* (1972.) te *Seoska ulica* (Slika 5) Marge Stipić obiluju motivima jarkih boja te brižljivo dočaranim detaljima interijera i narodnih nošnja. Sličnim temama, ekspresivnim koloritom i zanimljivim kompozicijskim rješenjima odlikuju se radovi Matije Dulić *U naninim krilu* (oko 1970.) (Slika 6), radovi Marge Stipić Krunjenje kukuruza, *Dida prid kućom* (1969.) te Roze Lipaić *Vitrenjača* (Slika 7). Rad Mare Ivković-Ivandečić *Bačo u opaklji* (1990.) jedan je od primjera na tu temu, ali izrađen u tehnici slame.

- Opijenost zavičajnim pejzažom te sklonost njemu kao motivu, proteže se kroz cjelokupno likovno stvaralaštvo ovih slikarica. Pejzaž s prikazom ljudi, životinja ili bez njih, jest pejzaž kojega se one rado sjećaju, koji su na osobit način doživjele te koji katkad i idealiziraju. Slika od slame *Rit* (1962.) Ane Milodanović bilježi idiličan isječak zavičajnoga okoliša, čijoj lirskoj, vedroj noti pridonose i nježne nijanse oker boje te prelamanje svjetlosti koje slama kao materijal uvjetuje. Pejzažni prikaz Matije Dulić *Đurđinski do* (oko 1970.), s urednim nizom zasađenih polja iznad kojih se niže jednako tako uredan niz salaša, *Kanal* (oko 1970.) rad iste autorice te slika od slame *Duga* (1968.) (Slika 8) Teze Milodanović, koju danas poznajemo samo na temelju fotografije, predstavljaju idiličnu predodžbu zavičajnoga okoliša, s istaknutim i naglašenim detaljima kojima su autorice bile na osobit način nadahnute. Nasuprot tomu, *Oluja* (oko 1970.) Matije Dulić te *Oluja* (1966.) (Slika 9) Ane Milodanović, kao i *Amapa (Požar)* (1967.) Teze Milodanović predstavljaju segment pejzažnoga zavičajnoga slikarstva bunjevačkoga kruga koji bilježi dramatične momente i stradanje od elementarnih prirodnih nepogoda, što je česta tema samoukih slikara općenito (Bošković i Maširević, 1977, str. 66).
- Radovi na kojima prepoznamo notu fantastike i simbolike, kako u razradi teme, pojedinih detalja, tako i u koloritu, te na kojima uočavamo nerealne pojavne oblike, jesu slike: *Četiri vile* (Slika 10) Marge Stipić, *Bunarić* (2001.) i *Na krilima svojih snova* (1998.) Roze Lipaić Pećerić. Iste nerealne elemente prepoznamo i na radu od slame Ane Milodanović *Sova* (1963.) (Slika 11), kojega se sjećamo samo na temelju fotografije.

Sažimajući gore navedeno, ne možemo kazati kako je stvaralaštvo pojedinih autorica tematski vezano isključivo za jednu određenu tematsku oblast. Naprotiv, sve su one ponajprije bile, svaka na svoj osobit način, kroničarke narodnoga života i zavičajnoga pejzaža, a grupiranje njihova stvaralaštva na temelju motiva predstavlja samo jedan od načina na koji se može sagledavati naivno slikarstvo bunjevačkoga kruga iz okolice Subotice.

ZAKLJUČAK

Pojava naivnoga slikarstva bunjevačkoga kruga u okolici Subotice u nekoliko je navrata zabilježena u literaturi koja predstavlja pregled razvitka naivne umjetnosti na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru. Tako su imena nekih od spomenutih bunjevačkih slikarica tek šturo zabilježena u leksikonskoj natuknici koja nosi naziv *Subotička grupa*,²⁹ Kosta Dimitrijević spominje ih kao "Bunjevke iz sela Tavankut" (Dimitrijević, 1979, str. 30), a djela Cilike Dulić i Marge Stipić zabilježena su kao dio zbirke Muzeja naivne umjetnosti u Jagodini (Kojić, 1985, str. 69, 70, 89). Likovna djela bunjevačkih naivki, nastala od 1962. godine do danas, prema tehnici izvedbe dijele se na dvije skupine: ona nastala u slikarskoj tehnici ulja i tempere te ona nastala u tehnici slame. Na temelju zajedničkih karakteristika, koje se prije svega odnose na jedan društveno-kulturni krug u kojem nastaju i izbor tema koje predočavaju, smatram kako ih se može imenovati bunjevačkim naivnim likovnim krugom. Tematski se isključivo oslanjaju na zavičaj, bilo da na svoj osobni način bilježe momente iz narodnog života, zavičajnog pejzaža ili narodnih vjerovanja. Pri definiranju ovoga korpusa naivne umjetnosti ne prilazim iz aspekta autora, nego ponajprije iz aspekta karakteristike pojedinačnoga djela. Smatram kako se definiranje može izvršiti sagledavanjem samo određenih djela, jer se ne može kazati kako svaki rad nastao od strane navedenih slikarica i slamarki ima obilježja naivne umjetnosti. One u svojim opusima, naime, imaju i radove koji se mogu svrstati pod kategoriju narodne umjetnosti,³⁰ ali i među stvaralaštvo amatera. Zbog toga sam u ovom radu istaknula neke od radova bunjevačkih slikarica i slamarki koji se mogu svrstati u segment naivnoga likovnoga stvaralaštva. Najintenzivnije stvaralačko razdoblje ovih naivki jesu šezdesete i početak sedamdesetih godina 20. st., no neki od zanimljivih radova nastaju i poslije. Iako u ovoj maniri u svojoj osamdesetoj godini još stvara Cilika Dulić, danas se naivno slikarstvo među bunjevačkim slikaricama u Vojvodini može smatrati povijesnom kategorijom.

²⁹ U *Enciklopediji likovnih umjetnosti*, IV. dio, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1966., str. 691.

³⁰ Narodna (pučka, predajna, tradicijska) likovna umjetnost podrazumijeva izvorno stvaralaštvo seoskih sredina kao oblikovni izraz zajednice kada na tradiciji umjetničkoga naslijeđa narodni stvaralac ponavlja oblike, eventualno mijenja-jući pojedinosti, zadovoljavajući pri tome realne potrebe i estetska shvaćanja svoje sredine (Radauš-Ribarić, 2005, str. 31).

Slika 1. Cilika Dulić Kasiba, *Rakijare*, 1970., privatno vlasništvo.

Slika 2. Cilika Dulić Kasiba, *Badnje večer*, 1971., Gradski muzej Subotica.

Slika 3. Nina Poljaković, *Soba*, 1974., na nepoznatom mjestu.

Slika 4. Nina Poljaković, *Šlingovanje*, oko 1973., na nepoznatom mjestu.

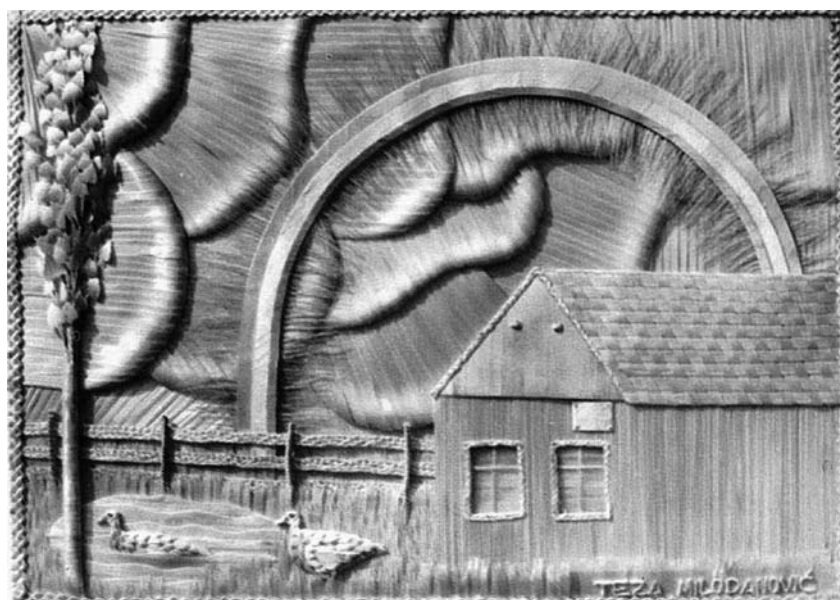
Slika 5. Marga Stipić, *Seoska ulica*, oko 1966., privatno vlasništvo.

Slika 6. Matija Dulić, *U naninom krilu*, oko 1970., župa sv. Josipa radnika, Đurđin.

Slika 7. Roza Lipaić Pećerić, *Vitrenjača*, 1999., zbirka HKC „Bunjevačko kolo“ Subotica.

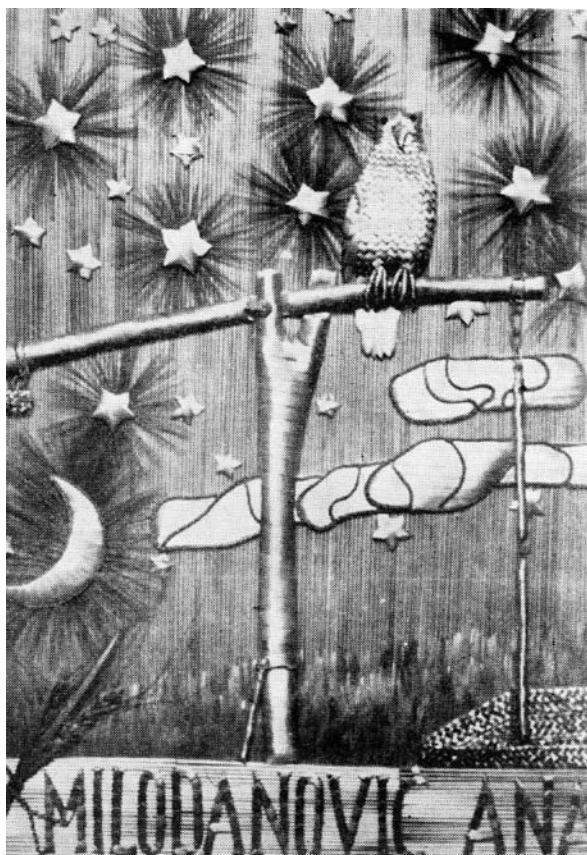
Slika 8. Teza Milodanović, *Duga*, 1968., na nepoznatom mjestu.

Slika 9. Ana Milodanović, *Oluja*, 1966., zbirka HKPD „Matija Gubec“ Tavankut.

Slika 10. Marga Stipić, *Četiri vile*, Gradski muzej Subotica.

Slika 11. Ana Milodanović, *Sora*, 1963., na nepoznatom mjestu.

LITERATURA

- Bašić Palković, D. (10. listopada 2006.). Voljela bih da sam mogla slikati više. *Hrvatska riječ*, str. 14–17.
- Bara, M. i Žigmanov, T. (2009). *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti – osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
- Bihalji-Merin, O. (1963). *Umetnost naivnih u Jugoslaviji*. Zagreb.
- Bihalji-Merin, O. (1972). *Naivni umjetnici svijeta*. Zagreb: Mladost.
- Bošković, M. i Maširević, M. (1977). *Samouki likovni umjetnici u Srbiji*. Torino: Eksenaziarte.
- Crnković, V. (2009). *Marginalije ili razotkrivanje nevidljivog*. Zagreb: Hrvatski muzej naivne umetnosti.
- Dimitrijević, K. (1979). *Naiva u Jugoslaviji – mali leksikon slikara i vajara*. Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Dulić, I. (30. studenog 2012.). Prvakinja hrvatske naive u Vojvodini. *Hrvatska riječ*, str. 33.
- Duranci, B. (1965). Kronika. *Rukovet*, vol.1–2, 72.
- Duranci, B. (1970). *Likovno stvaralaštvo / Képzőművészeti alkotások, Subotica 1945 – 1970*. Gradski muzej Subotica.
- Duranci, B. (1984). *Likovno stvaralaštvo / Képzőművészeti alkotások, Subotica 1944–1984*. Subotica: Likovni susret.
- Duranci, B. (2003). *Kreativnost slamarki*. U: J. Skenderović (ured.), Krhka ljepota, trajna vrijednost (str. 19–25). Subotica: HKPD „Matija Gubec“ Tavankut i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“.
- Frajlčić, V. (28. svibnja 1967.). Govorili su da se igram kao dijete. *Glas Slavonije*, str. 5.
- Gamulin, G. (1965). Prema teoriji naivne umjetnosti. *Kolo*, br. 5.
- Gamulin, G. (1987). *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*. (Svezak prvi). Zagreb: ITRO Naprijed.
- Keleman, B. (1969). *Naivno slikarstvo Jugoslavije*. Galerija grada Zagreba.
- Kojić, Lj. (1985). *Zbirka. V: Музеј наивне уметности Светозарево 1969–1985*. Светозарево: Музеј наивне уметности.
- Klarski, J. (23. mart 1962). Uspela izložba u Tavankutu. *Subotičke novine*, str. 3.
- Krstić, N. (2007). *Naivna i marginalna umetnost Srbije*. Jagodina: Muzej naivne umetnosti.
- Maleković, V. (1983). *Izborna umjetnost u Jugoslaviji danas / Situacija i perspektive*. Poreč: Istarska sabornica.
- Maleković, V. (1987). *Naivna umjetnost*. U: Ž. Domljan (ured.), Likovna enciklopedija Jugoslavije, K-Ren (415–416). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Ninkov K., O. (2008). *Otkrivanje Nadapati Kukac Petera*. U: Náray Éva (ured.), Nagyapáti Kukac Péter – Nadapati Kukac Peter (11–25). Bačka Topola: Lavik 92 – Timp; Budapest: Timp Kiadó Lavik 92.
- Ninkov K., O. (2012). *Prilog sagledavanju slikarstva i vajarstva za vreme agitprop kulture – Kurs figuralnog crtanja u Subotici*. U: Kurs figuralnog crtanja u Subotici – likovno stvaralaštvo za vreme agitprop kulture (4–58). Gradski muzej Subotica.
- Poklon Vojvodine drugu Titu. (25. maj 1967). *Dnevnik*, str. 1.
- Radauš-Ribarić, J. (2005). *Narodna umjetnost*. U: Hrvatska likovna enciklopedija 5

- (Mosl-Prib) (str. 31–33). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Vjesnik d.d.
- Šram, O. (2001). *Cilika Dulić Kasiba – retrospektivna izložba 1961. – 2001*. Subotica: Organizacijski odbor Dužijance 2001.
- Šuvaković, M. (2008). *Umetnost XX veka u Vojvodini. Kontradikcije i hibridnosti umetnosti XX veka u Vojvodini*. U: Miško Šuvaković i Dragomir Ugren ur., evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini (21–350). Novi Sad: Muzej savremene umetnosti.
- Tavankutska likovna grupa izlaže u Zagrebu. (22. april 1966). *Subotičke novine*, str. 5.
- Вучковић, Брана. (3. октобар 1967): Дичије игре Марге Стинић. *Политика*, стр. 4.
- Zelić, N. (2000). *Protiv zaborava – Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo „Matija Gubec“ Tavankut 1946. – 1996*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, Udruga vojvođanskih i podunavskih Hrvata.
- Zelić, N. (2009). *Hrvatsko proljeće i bački Hrvati*. Subotica: Matica hrvatska ogranak Subotica.
- Žigmanov, T. (1. veljače 1997.). Stipan Šabić, slikar i likovni pedagog u mirovini: Slikarstvo je samotranjanje i samonalaženje. *Žig*, br. 63, 6–7.

Vuković Dulić, Ljubica

ADALÉK A BUNYEVÁC NAIV FESTÉSZET ÁTTEKINTÉSÉHEZ A 20. SZÁZADI NAIV MŰVÉSZET TÜKRÉBEN

Összefoglaló

A munka áttekintést ad Szabadka környékének (Tavankút, Györgyén, Nagyfény, Békova) naiv képzőművészetéről, és megpróbálja azt beilleszteni a 20. század második felének egykori jugoszláv naiv festészetébe. Az alkotásmód kialakulásának és fejlődésének áttekintése, a művek bemutatása és alapvető elemzése szolgált a munka alapjául, illetve kiemelttem egyes alkotók és bizonyos alkotásaik képzőművészeti hozzájárulását. Az autodidakta festőnők számos alkotását megvizsgálva váltakozó minőséggel találkozhatunk, ami egyébként is jellemzője az autodidakta alkotásnak, így a munkámban azokra a művekre szorítottam, melyek képzőművészeti értéke kiemelkedik a többi alkotás közül.

Korhecz Papp Zsuzsanna¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC 77.041.5(497.113 Subotica)

UDC 75.071.1:929 Kovásznai K. I.

A SZABADKAI POLGÁRMESTEREK PORTRÉINAK RESTAURÁLÁSA

RESTORATION OF THE PORTRAITS OF THE MAYORS OF SUBOTICA

Absztrakt: E tanulmány négy, Kovács Kovásznai István (1864–1914 után) pesti festőművész által 1899-ben festett portré restaurálásáról szól. A festmények korábbi polgármestereket ábrázolnak: Kuluncsics Istvánt, Lénárd Mátét, Mukits Jánost és Pertits Mihályt. Az eredetileg nagyobb méretű, vakkeretre feszített vászon hordozójú olajfestményeket indokolatlanul megcsonkították és kartonra kasírozták. A képek besötétedtek, a hordozó több helyen felhólyagosodott. Restaurálásuk folyamán az esztétikai helyreállításuk történt meg, másodlagos formájukon nem változtattunk. A közönség a portrékat 2010–11-ben láthatta a Szabadkai Városi Múzeum *Az idő arcai* című kiállításán.

Kulcsszavak: Kovásznai Kovács István, polgármesterek, portrék, restaurálás, kasírozás

Abstract: This paper is about the restoration of four portraits painted in 1899 by István Kovács Kovásznai (1864–after 1914), a painter from Budapest. The paintings were ordered for the town of Subotica by its mayor, Lázár Mamuzsich himself, in order to be displayed in the old Town Hall. They show former mayors: István Kuluncsics, Máté Lénárd, János Mukits and Mihály Pertits. After pulling down the building in 1908, the paintings became part of the collection of the Public Library and Museum Society; they were preserved in the Municipal Library until 1976, when they were moved to the Municipal Museum. For no apparent reason, the oil paintings on canvas were removed from their blind frames; their originally larger format was reduced significantly and they were matted on cardboard. The paintings darkened and their carrier blistered in several places. During their restoration, they were repaired aesthetically, while their secondary format was not changed. The paintings were framed in restored decorative frames of black colour, dating from the early 20th century, which had been sorted out previously from the museum's art collection. The portraits were displayed at the exhibition *Faces of Time* of the Municipal Museum of Subotica in 2010/11.

Key words: István Kovásznai Kovács, mayors, portraits, restoration, matting

¹ Korhecz Papp Zsuzsanna, főrestaurátor
Žužana Korhec Pap, viši restaurator
Zsuzsanna Korhecz Papp, chief restorer

Az *Idő arcai* című időszaki kiállítás, mely a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményéből adott válogatást, 2010 májusában, a múzeumok éjszakáján nyílt meg, és egy évig látogathatta az érdeklődő közönség. A reprezentatív tárlat kurátora Ninkov K. Olga, intézményünk művészettörténésze volt. A mintegy 200 műalkotást felvonultató kiállítás szinte mindegyik festménye átesett valamilyen szintű „frissítésen”. A Kovásznai-féle polgármester portrék restaurálására 2010 első hónapjaiban került sor.

Kovács István a mai Románia területén található Szilágyosomlyón született, tanulmányait Budapesten majd Münchenben végezte, Kassán rajztanárként dolgozott, utóbb Zilahra telepedett. Az 1890-es években életképekkel jelentkezik a kiállításokon (Éber, 1936, 588. o.). A déli végeken 1899-ben hallunk róla először, amikor az év áprilisában Mamuzsich Lázár (1847–1916) polgármester a szabadkai közgyűlés jóváhagyásával négy korábbi elődjének arcképét rendelte meg a város nevében Kovásznai Kovács Istvántól, egy-egy képről 80 forintnyi összegben megállapodva (Ninkov K., 2013, 72. o.). Mamuzsich a saját, fekete díszmagyarban megjelenített portróját magánúton rendelte meg a művésztől. Ugyanabban az évben Palics-fürdőről készített festményeket, melyek közül hatot a városnak kínált föl megvételre 250 forintért. A Mamuzsich Lázár ellen folytatott sajtóper miatt a polgármester végül a saját részére vette meg e tájképeket (Magyar, 2001, 71. o.). 1901-ben rokon meghívásra Nagybecskereken tartózkodott, ahol felajánlotta a városnak és Pancsova vezetőségének is az uralkodópár portréinak megfestését, mely lehetőséggel az utóbbiak, valamint Torontálalmás vezetői is éltek (Németh, 1993). A megyeszékhelyen feltételezhetően más portrémegrendelésnek is eleget tett, ezek közül az Ormai házaspárt ábrázoló páros arckép ismert (Németh, 2009). Később a fővárosi intézmények részére több reprezentatív arcképet is elkészített, de az élet- és tájképfestészettel sem hagyott fel, tudósítások szólnak a kiállításokon való részvételéről. A *Zsákolók* című 1913-ban készült nagyméretű (155x231 cm) vásznát a zentai Városi Múzeum őrzi (Ninkov K., 2012/b, 45. o.).

A Mamuzsich Lázár polgármestert ábrázoló portrét Liuba Kornél gimnáziumi rajztanár által Bíró Károly polgármester rendelésére 1918-ban készült arckép helyettesíti. A Kovásznai által készített Mamuzsich portré feltételezhetően leszármazottak tulajdonában maradt. Gyűjteményünkben az alábbi négy derékkép található Kovásznai Kovács Istvántól, melyek eredeti mérete 110x70 cm lehetett:

1. Kuluncsits István, 97x59 cm, bekarcolt töredékes jelzet a hátoldalon „K.Ková(cs) 899“, lelt. sz.: U 613;
2. Lénárd Máté, 98x59,5 cm, bekarcolt töredékes jelzet a hátoldalon „K.Kov(ács)“, lelt. sz.: U 539;
3. Mukits János, 99x59 cm, lelt. sz.: U 538;
4. Pertits Mihály, 89x59,5 cm, lelt. sz.: U 537.

A Kuluncsits Istvánt (1797 körül–1873, polgármester 1847–1849 között) ábrázoló portré kivételével az arcképeket a szerző fényképekről készíthette, a még élő polgármesterek (Pertits és Mamuzsics) modellt is ülhettek a művészek. Háromnak a megfogalmazása egyforma: zöldesbarna (természetes umbra) színű háttér előtt félprofilban állnak, a Máté Lénárd (1816–1895, polgármester 1867–1872 között) háttére zöldes árnyalatú. Három alak jobbról balra fordul, a fentié balról jobbra. Pertits Mihály (1840 körül–1906, polgármester 1884-ban) fekete öltönyt és mellényt visel fehér inggel és csokorra kötött fekete nyakkendőt. Mukits János (1814–1887, polgármester 1872–1884

között) zsinóros gombolású fekete attilában látható, hozzá illő nyakig gombolható fekete zsinórozott mellénnyel, és fehér inget hord fekete csokorra kötött nyakkendővel. Lénárd Máté viselete a leghagyományosabb, ő is fekete zsinórozott attilában áll, melyet míves kidolgozású pitykék díszítenek. Mellénye is be van gombolva, látható zsebórájának aranylánca. Nyakára arany selyemrojtokkal díszített fekete selyemsálát tekert, amiből csak fehér inggallérja látszik ki. Pertits Mihály portréja talán egy korábbi arckép alapján készült, a hajdani polgármester középkorú férfiként jelenik meg rajta. Aranyzsinórozású kék díszmagyarban látható, vállán panyókára vetett szőrmeszegélyes mentével. Kócsagtollas süvege lemaradt a képről, de ez nem is csoda, hisz a festmények rendkívül visszafogott eszköztárral élnek ahhoz viszonyítva, hogy térdképeként határozhatók meg. Mindez arányban áll az értük kifizetett összeggel (Gajdos, 1995). Kezek sem láthatóak egyikén sem, ez is arra utal, hogy ábrázoltjaik valószínűleg nem ültek modellt a művésznek. A 19. században természetesen más-más ára volt az arcképnek, a térdképnek, ahol elvileg a kezek is megjelennek és az egész alakos portrénak. A sima szürkésbarna színű háttér a klasszicizmus és biedermeier idején terjedt el, az egyszerű, nem hivatalos polgári arcképek velejárója.

A festmények, melyeknek feltételezhetően megfelelő reprezentatív díszkeretük is volt, a régi városháza nyilvános helyiségeiben, talán a tanácsteremben kaphattak helyet a történelmi arcképcsarnokban Mária Terézia (1880), Ferenc József (1861), Deák Ferenc (1861), Széchenyi István (1861), Kossuth Lajos (1904) és II. Rákóczi Ferenc (1907) mellett. Az utolsó polgármesteri portrét Bíró Károlyról Oláh Sándor festette a 20. század első évtizedeiben. Az új városháza tanácstermébe is betervezték a polgármesterek portéinak szánt számárhátíves formájú helyet, azonban megvalósulásukra nem került sor. A régi városháza épületének lebontásával a Kovásznai által festett arcképek sorsa összefonódott a Közkönyvtár és Múzeum Egylet gyűjteményével. Egyes feltételezések szerint az új városháza polgármesteri tárgyalójának falán függhettek a polgármesterek arcképei (Ninkov K., 2012/a, 102. o.). Az első világháború után a könyvtár működésbe lépésével az egykori Nemzeti Kaszinó épületében őrizték őket.

A képek átalakítására akkor kerülhetett sor, amikor a múzeum művészeti gyűjteményébe kerültek 1976-ban a Szabadkai Városi Könyvtárból (Ninkov K., 2013, 184. o.). Valószínűleg tárolási okok miatt kasírozották rá kartonokra. Ez lehetett a díszkereteik kiselejtezésének indokolatlan oka is. Mivel a vászonhordozójú képeket korábban teljes egészében és helyszűke miatt részben ma is polcokon, egymásnak támasztva tároljuk a múzeumunk művészeti raktárában, ezért praktikusnak tűnhetett a mechanikus sérülések elkerülése érdekében alátámasztani. A hátoldalon lévő ceruzával feljegyzett adat („Franzer, molim vas okolo samo mala zlatna rama. Hitno molim! Pozdrav Bela”) arra enged következtetni, hogy a kasírozást Francer István szabadkai képerketező mester végezte el Duranci Béla művészettörténész (1959–1975 között volt munkaviszonyban a múzeumban) utasítására, de lehetséges, hogy még a könyvtárban került erre sor. A festmények hordozóját (gyári szövésű és alapozású lenvászon) leválasztotta vakkeretükről, és ismeretlen ragasztóval ráragasztotta a hosszúkás formátumú, 3 mm vastag kartonra. A feleslegessé vált festett felületet a hátoldalon visszahajtva leragasztotta. Ennek köszönhetően őrződött meg két kép hátoldalán a festő töredékes jelzete.

Nem cél a korábbi szakemberek téves döntéseit felülbírálni, de ezekben az esetekben teljesen indokolatlanul csonkítottak meg műalkotásokat, és sajnos ez nem is az egyedüli eset (Korhecz

Papp, 2012, 104. o.). Általában a díszkeretek élték át a legnagyobb károsodást. Gyűjteményünk szinte mindegyik 19. századi krétamasszával díszített keretét szétválasztották a hozzájuk tartozó festménytől, polgári csökevénynek tartva aranyozott felületüket. Egy részüket kiselejtezték, nagy károkat okozva ezzel a gyűjteménynek, mellyel pótolhatatlan értékek veszttek el, s további költségek merülnek fel ennek okán a képek jövőbeli bemutatása során, hiszen egy klasszikus műalkotást nem lehet csak úgy kiakasztani a falra.

Nem egyedi eset a vászonképek kartonra vagy falemezre történő kasírozása, más nagyobb múzeumok gyűjteményében is találkozhatunk ilyen megoldással, mely csak akkor hatásos, ha a vászonfestmény alapozása és pigmentrétege kifogástalan állapotban van, s ha a kasírozást is nagy szakértelemmel, jól lepréselve végzik el, s természetesen, ha nem csonkítják meg önkényesen a műalkotásokat. Viszont, ha a kép felülete felkagylósodott vagy pereg, akkor e megoldás csak hátráltatja a későbbi konzerválási munkákat, mert a leválasztás alkalmával újabb nehézségek léphetnek fel.

A mi portréink esetében a csonkítás volt a legnagyobb hiba, és sajnos a préselés sem volt tökéletes, ezért jelentkeztek azok a rendellenességek, melyek elhárításánál a festett felületet kellett megsérteni. Idővel a festmények kasírozása – ragasztása több helyen meggyengült, s elengedte a vásznat, ami felhólyagosodott. Ezeken a helyeken PVAc alapú vizes diszperziót fecskendeztem be a hólyagok és a karton közé, s préselés segítségével megszüntettem a hordozó deformálódásait. A képeket oxidálódott lakkréteg és szennyeződésréteg fedte, melynek „brüsszeli” oldószerkeverékkel történő leoldása, valamint a kép felületének dammár lakkal való levédése után eredeti fényükben láthatta a közönség a néhai polgármesterek portréit. A tűszúrások helyein rekonstruáltam az alapozást és a pigmentréteget is. Restaurálásuk folyamán csak az esztétikai helyreállításuk történt meg, másodlagos formájukon nem változtattunk. A portrék a képzőművészeti gyűjtemény részét képező, korábban kiselejtezett, a 20. század első felében, szinte egységes kivitelezésben készült fekete színű krétamasszás, rátétes díszkereteket kaptak. A közönség a portrékat 2010–11-ben láthatta a Szabadkai Városi Múzeum *Az idő arcai* című kiállításán.

Átvételi állapot, súrlófényes megvilágítás.

A restaurált kép (Kuluncsits István).

Átvételi állapot, súrlófényes megvilágítás

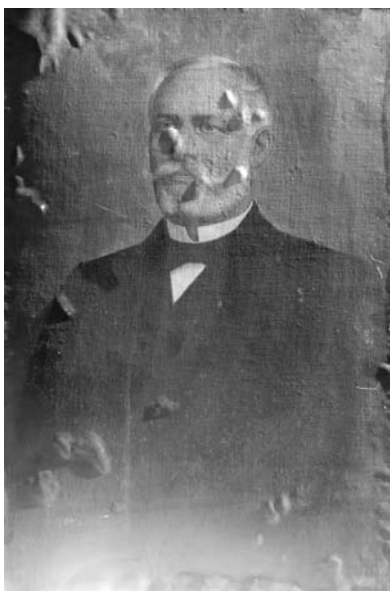
A restaurált kép (Lénárd Máté)

Átvételi állapot, súrlófényes megvilágítás

A restaurált kép (Mukits János)

Átvételi állapot, súrlófényes megvilágítás

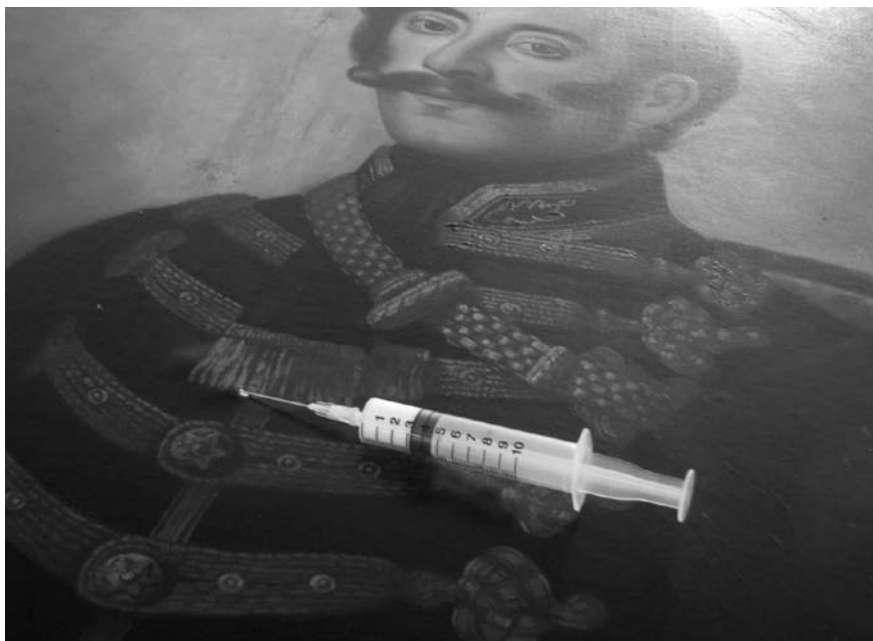
A restaurált kép (Pertits Mihály)

A portré hátoldala

A hátoldali töredékes jelzet

Injektálás

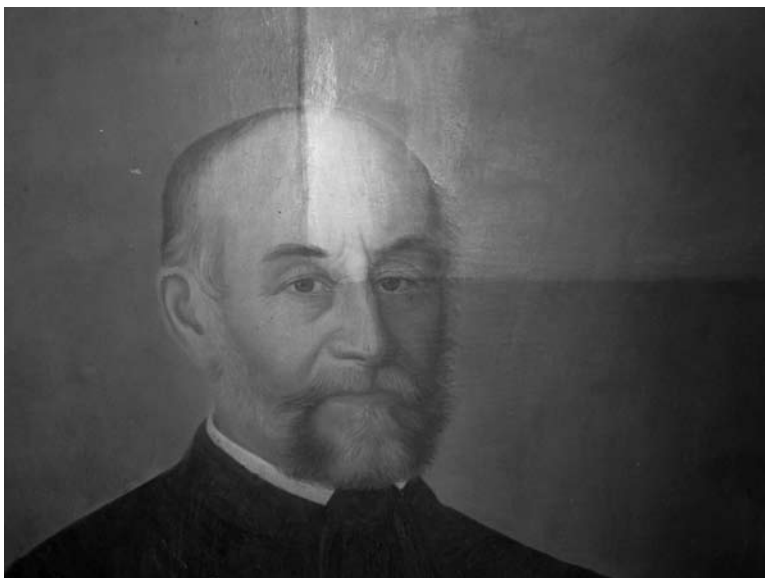
A hólyagok visszavasalása

Préselés

Tisztítópróba

Tisztítópróba

Tisztítópróba

Tisztítópróba

IRODALOM

- Éber, L. (1936). *Művészeti Lexikon*. Budapest: Győző Andor kiadása.
- Gajdos, T. (1995). *Szabadka képzőművészete*. Szabadka: Életjel.
- Korhecz Papp, Zs. (2012). Schmitt József portréinak restaurálása. *Museion*, 11, 102–122.
- Magyar, L. (2001). *Továtűnő évszázadok*. Szabadka: Életjel.
- Németh, F. (1993. augusztus 7.). Egy magyar festő bánáti portyázásáról. Kovásznai Kováts István bánáti vonatkozásai. *Magyar Szó*, 12.
- Németh, F. (2009). *A polgárság pompázó színei* (kat.). Zrenjanin: Narodni muzej.
- Ninkov K., O. (2012/a). Adalék a szabadkai Városháza építési időszakának művészeti programja tanulmányozásához. *Gradska kuća Subotica – Városháza Szabadkán 1912–2012*. Subotica – Szabadka: Međupštinski zavod za zaštitu spomenika kulture – Községközi Műemlékvédelmi Intézet.
- Ninkov K., O. (2012/b). Adalék egy elfelejtett festő bácskai és bánáti vonatkozásaihoz. Kovásznai Kovács István (1864-1914 után). *Hejyismereti Almanach* VII. Zenta: Dudás Gyula Múzeum.
- Ninkov K., O. (2013). Lica vremena. Portreti umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici / *Az idő arcai. A szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei*. Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum.

Žužana Korhec Pap

RESTAURACIJA PORTRETA GRADONAČELNIKA SUBOTICE

Rezime

Rad opisuje restauraciju četiri portreta iz 1899. godine, čiji je autor peštanski slikar Ištvan Kovač Kovanai (1864 – posle 1914). Slike je naručio subotički gradonačelnik Lazar Mamužić u ime grada, za staru Gradsku kuću. Portreti prikazuju nekadašnje gradonačelnike: Stevana Kulunčića, Mateja Lenarda, Ivana Mukića i Mihajla Prčića. Nakon devastacije Gradske kuće 1908. godine slike su stigle u zbirku Bibliotečko-muzejskog društva. Gradska biblioteka ih čuva do 1976. godine kada ih preuzima Gradski muzej. Iz nepoznatih razloga su slike, rađene u tehnici ulje na platnu, tada skinute sa prvobitnih blind ramova, originalni format im je znatno smanjen i kaširane su na karton. Slike su potamnele i njihov nosilac je mestimično nabubrio. U toku restauracije urađena je samo estetska rekonstrukcija. Originalni format nije vraćen. Slike su uramljene u restaurirane ukrasne ramove crne boje, sa početka 20. veka, koji su ranije bili selektovani iz zbirke. Portreti su prikazani na izložbi *Lica vremena* 2010–11. godine.

Gazsó Hargita¹

Szabadkai Városi Múzeum Kihelyezett Részlege

Tito Marsall u. 60

24 000 Topolya, Szerbia

e-mail: hargitagazso@gmail.com

HOGYAN ILLUSZTRÁLJUNK KÉPESLAPOT?

Múzeumpedagógiai foglalkozás alsós gyermekekkel

2012 szeptembere remek alkalomnak mutatkozott arra, hogy megünnepeljük a Topolyai Múzeum fennállásának tizedik évfordulóját a városnapi kiállítás megnyitóján. A kiállítás témájával pedig egy olyan alkotót választottam, aki községünk szülöttje, de látogatóink számára kevésbé ismert: az 1912-ben, Bácskossuthfalván született Hangya András festőt és illusztrátort, aki éppen 2012-ben ünnepelte volna a századik születésnapját. Ninkov K. Olga művészettörténészt kértem föl arra, hogy készítse el a *Hangya András 100* című kiállítást. Az elkészült városnapi tárlat egy olyan retrospektív áttekintése volt a művész munkásságának, ahol megmutakoztak különböző alkotói időszakai, műfajai a kiállított olajfestményeken, rajzokon, pasztelleken, könyvillusztrációkon és levélképeken keresztül. Ez utóbbi kifejezés, a levélkép, számomra addig ismeretlen volt, míg a kiállítás szervezésekor nem találkoztam vele: Hangya András levélképei olyan kézzel írott levelek, képeslapok szereteteinek, amelyeket – a levél témájával összhangban – illusztrált is. Ezek az illusztrációk nagyon eredetiek, sokat hozzászólnak a levél tartalmához, humorosak és rendkívüli rajz tehetségről tanúskodnak. Ninkov K. Olga ötlete volt, hogy a tárlathoz kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozásoknak a levélkép legyen a témája.

Összehívtam egy fiatalokból álló csapatot, hogy közösen találjuk ki, milyen ötletekre alapozzon és hogyan épüljön föl ez a játszóház. A csapattagok között volt Velimir Andrejević, az újvidéki Művészeti Akadémia végzett grafikusa, Szent Lilla, ugyanezen akadémia grafikai szakának hallgatója, Pató Angéla ifjúsági képző és jómagam. Először is azt tanulmányoztuk át, hogy mi legyen a játszóház fő célkitűzése, miért hozzuk azt létre, mit akarunk ott megtaníttatni a gyermekekkel. Tudjuk, hogy manapság a gyermekek már mind ritkábban írnak levelet, képeslapot, a személyesség ezen terét mind inkább fölválta az e-mail és az internetes közösségi oldalakra fölírt rövid üzenetek. Bár még tanítják alsóban a levél- és képeslapírást a tanítók, a gyermekek nem használják a kapcsolatfönntartásnak ezen válfaját. Azt a célt tűztük ki, hogy tanítsuk meg őket ismét képeslapot írni, annál is inkább, mivel ezeket kézzel, házilag is el lehet készíteni, illusztrálni, írni rá, fejlesztve a vizuális kultúrájukat és a kreatív írásukat.

Áttekinttettem a fiatalokkal, hogy milyen anyagokkal rendelkezik a múzeum, amelyekkel el lehet majd készíttetni a képeslapokat. Vastagabb kartonpapírokat válogattunk, melyeknek az egyik

¹ Gazsó Hargita, múzeumpedagógus, kurátor

Hargita Gažo, muzejski pedagog, kustos

Gazsó Hargita, museum educator, curator

fele halványszürkés árnyalatú és egy kicsit érdekesebb volt, mint a másik fele, erre jól lehetett rajzolni, míg a másik fele tiszta fehér színű és sima felületű volt, amelyre a levelet írtuk. Technikaként a színes ceruzákat választottuk, mert ezzel már jól tudnak rajzolni az alsósok. Egy tanítónőnek kikértem a véleményét, hogy hányadikosoknak ajánlaná a képeslapkészítést. Azt mondta, hogy negyedikeseket hívjunk meg, mert nekik már jól megy az írás, éppen most tanulják a képeslap- és levélírás technikáját, és illusztrálni is szépen tudnak.

Ezzel a képeslapkészítéssel arra is föl szeretnénk hívni a gyermekek figyelmét, hogy környezetünkben rengeteg kincs van: olyan településen élünk, Topolyán, ahol a mai napig is őrzik a lakosok a hagyományait, gyönyörű turisztikai látványosságaink vannak, amelyek mellett sokszor könnyen elsétálunk, mert nem is ismerjük múltját, nem sejtjük értékét. Ezért összeírtunk a fiatalokkal 25 olyan fontos topolyai és környéki turisztikai helyet, hagyományt, amelyről a gyermekek képeslapja fog szólni. A negyedikesek majd húznak ezekből a témákból, így mindenkinek más helyet, hagyományt kell földolgoznia, azaz úgy kell megírnia azt a képeslapot, mintha ott volna annál a turisztikai látványoságnál, ő is művelné azt a hagyományt, és az ott szerzett élményt írja le egy olyan személynek, aki utána valóban meg is fogja kapni ezt a képeslapot. Egy táblázatban közlöm ezt a 25 lehetőséget:

Fagylaltozok a szökőkút mellett.	Autóbuszt várok az autóbusz-állomáson.
Körhintázok a vásárban.	Néptáncot tanulok.
Meglátogatom a tájházat.	A tó melletti erdőben sátorozok.
Horgászok a tóban.	A szántóföldről érkező traktorokat figyelem.
Kiállítást nézek a múzeumban.	A pravoszláv templom mellett sétálok.
Bábelőadást nézek a színházban.	Futok a stadionban.
Nézegetem a vonatokat a vasútállomáson.	A katolikus templom melletti padon ülök.
Kerékpározok a Fő utcán.	A könyvtárban regényt kölcsönzök ki.
Labdarúgómeccset nézek a stadionban.	Gyümölcsöt veszek a piacon.
Sétálok a parkban.	Körbejárom a szélmalmot.
Simogatom a lovakat Zobnaticán.	Édességet vásárolok a vásárban.
Úszok a tóban.	Meglátogatom a kovács- és bognárműhelyt.
Az iskolám előtt várakozok.	

Sajnos Topolyán jelenleg nem lehet képeslapokat venni, így ez a műhelymunka fölhívás volt arra is, hogy ami nincs, azt nem kell elfeledni, hanem el kell készíteni saját kezűleg, és ápolni kell a hagyományt. A gyermekek is lehetnek a kulturális turizmus terjesztői: egy jó ötlettel a világ nagyon sok tájára elküldhetik a kézzel készült képeslapjaikat a szép Topolyáról.

Négy topolyai negyedikes osztályt hívtam meg a műhelymunkára: két szerb és két magyar anyanyelvű osztályt. Egy műhelyfoglalkozás, azaz alkalom, egy osztálynak szólt. A szerb múzeumpedagógiai foglalkozást Velimir Andrejević grafikus, míg a magyart Szent Lilla egyetemi grafikushallgató tartotta. A foglalkozásvezetőknek a műhelymunka megkezdése előtt pár nappal

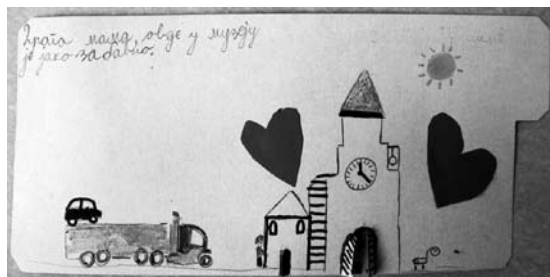
tárlatvezetést tartottam, katalógust és lepurellót kaptak, hogy áttekinthessék Hangya András munkásságát; de az, hogy ők hogyan fognak tárlatot vezetni a gyermekeknek, rájuk volt bízva. A képeslapkészítő foglalkozás azonban egységes volt, melynek a fázisait közösen határoztuk meg a fiatalokkal pár nappal a műhelymunka kezdete előtt.

A *Hangya András 100* című kiállításnak 2012. szeptember 10-én volt a megnyitója, és ezzel egyben a múzeum tizedik születésnapját is megünnepeztük, az eseményt tortával tettük még ünnepélyesebbé. A megnyitó utáni héten, a városnap forgatag keretében kezdődtek a műhelyfoglalkozások a negyedikeseknek. 90 perces volt egy múzeumpedagógiai foglalkozás, mely magába foglalta a kastélyról, továbbá a múzeum születésnapjáról szóló rövid bevezetőt, a tárlatvezetést, majd a képeslapkészítést. A negyedikeseknek a tárlatvezetésen külön megmutattuk Hangya András levélképeit, beszélgettünk azokról, majd a foglalkozásvezető a kiállítás egyik terében kialakított múzeumi műhelybe leültette a gyermekeket, és elmondta, hogy ők is hasonló képeslapokat fognak készíteni, melyeknek az lesz az újdonsága, hogy jómaguk fogják azt illusztrálni. Az üdvözlőlapok jellemzőit is ismertette a vezető, beszélt arról, hogyan kell kinéznie a lapnak. Majd húztak a gyermekek a 25 téma közül. Megbeszélték, hogy pontosan mi is a kiválasztott hely, voltak-e már ott, aki még nem, cserélhetett olyan gyermekkel, aki már járt annál a turisztikai látványosságnál. A gyermekek vonalzóval meghúzták a képeslap általános kinézetéhez szükséges vonalakat, megcímezték azokat szeretteiknek, barátaiknak, majd rövid levelet írtak a képeslapra erről a témáról, mintha ők is ott lennének éppen, és megfogalmazzák az élményüket, érzelmeiket a hely, a hagyomány kapcsán.

A levél megírása után kezdődhetett a másik oldal illusztrálása színes ceruzával ugyanerre a témára. Több gyermek egészen kreatívan kezelte ezt a témát, és ollóval a képeslap szélén képeslaptartót vágott, ha pedig turisztikai látványosságként kulturális intézményt kellett lerajzolnia, annak nyitott ajtót vágott ki, szimbolizálva azt, hogy szeretettel várja a látogatókat ezen intézmény. A képeslap elkészítése után a gyermekek a kiállítás múzeumpedagógiai részén elhelyezett csipeszekre aggatták föl a kész munkákat névvel, osztállyal és iskolával ellátva, és ezek a kiállítás végéig szerepeltek a tárlaton. Sok látogató a kiállítás ezen részén időzött a legtöbbet: megnézték – Hangya András után szabadon –, hogyan gondolkoznak a gyermekek, hogyan és mit örökítenek meg Topolyáról és környékéről a negyedikesek. A tárlat zárása után a gyermekek külön borítékba kapták meg a képeslapjukat az osztályukban. Minden boríték hátoldalára azt volt írva, hogy a feladót a Topolyai Múzeum.

Ezek a múzeumpedagógiai órák mindannyiunk számára tanulságosak voltak, ugyanis beigazolódtott, szeretnek a gyermekek foglalkozni Topolyával, ismerik is azt valamennyire, amiről pedig nem hallottak még, arra kíváncsiak. Nekünk, felnőtteknek a dolgunk, hogy minél jobban megismertessük velük a helyi értékeket, hogy ne máshol keressék azokat, hanem a helyit ismerve és annak hírért terjesztve ismerjék meg a más kultúrákét is, mert aki a sajátját ismeri, könnyebben és nyitottabban fog közeledni a másik ember kultúrájához is.

Hargita Gažo

KAKO ILUSTRUJEMO RAZGLEDNICE?
Muzejsko-pedagoška radionica za učenike nižih razreda

Rezime

Muzej u Bačkoj Topoli je organizovao izložbu povodom stogodišnjice rođenja slikara iz Stare Moravice, Andraša Hande. Kao prateći program likovne izložbe pod naslovom *Andraš Handa 100*, organizovali smo muzejsko-pedagošku radionicu za učenike četvrtog razreda osnovne škole. Predmet radionice bile su slike-pisma Andraša Hande. To su u stvari ilustrovana pisma, razglednice. Deca su trebala da pripreme razglednice na sličan način, i to na temu znamenitosti iz Bačke Topole i njene okoline, predstavljajući odabranu lokaciju pisanjem i ilustrovanjem jedne razglednice svojim najmilijima. Gotovi radovi su bili prikazni u muzejsko-pedagoškom delu izložbe do njenog zatvaranja, a zatim su vraćeni autorima.

Hargita Gazsó

HOW TO ILLUSTRATE PICTURE POSTCARDS?
Museum-educational workshop for pupils of lower grades

Summary

The Museum in Bačka Topola organized an exhibition celebrating the centenary of the birth of András Hangya, who was a painter from Stara Moravica. As an additional program of the art exhibition titled *Hangya András 100*, we organized a museum-educational workshop for pupils attending the fourth grade of elementary school. The subject of the workshop was András Hangya's picture-letters. These are in fact illustrated letters, postcards. The children were supposed to prepare cards in a similar way, the topic being the sights of Bačka Topola and its surroundings. The task was to represent the sights of their choice by writing and illustrating a postcard to their beloved ones. Completed works were shown in the museum-educational part of the exhibition until its closing and were then returned to their authors.

1. MAJ 2012 – 28. ФЕВРУАР 2014

2012. MÁJUS – 2014. FEBRUÁR 28.

1. SVIBANJ 2012 – 28. VELJAČE 2014.

1 MAY 2012 – 28 FEBRUARY 2014

ИЗ РАДА МУЗЕЈА

A MÚZEUM
TEVÉKENYSÉGEIBŐL

IZ RADA MUZEJA

THE MUSEUM'S ACTIVITIES

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ / KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DELATNOST / EXIBITIONS

Priče ljudskih lobanja

Otvoreno od 18. 5. 2012. do 15. 3. 2013.

Autor izložbe: Neda Dimovski

Gostovanja:

Aleksandrovac (7. 4. 2013 – 29. 4. 2013)

Pančevo (18. 5. 2013 – 12. 6. 2013)

Bačka Topola (4. 10. 2013 – 28. 10. 2013)

Történetek az emberi koponyáról

Megtekinthető volt 2012. 5. 18. és 2013. 3. 15.

között. A kiállítás szerzője: Neda Dimovski

Vándorkiállítás:

Aleksandrovac (2013. 4. 7. – 2013. 4. 29.)

Pancsova (2013. 5. 8. – 2013. 6. 12.)

Topolya (2013. 10. 4. – 2013. 10. 28.)

Secesija u subotičkim riznicama

Otvoreno od 19. 5. 2012. do 30. 4. 2014.

Autori izložbe: Olga K. Ninkov i

Ljubica Vuković Dulić

Szeccesszió a szabadkai kincstárakban

Megtekinthető volt 2012. 5. 19. és 2014. 4. 30.

között.

A kiállítás szerzői: Olga K. Ninkov és

Ljubica Vuković Dulić

Budimski slikar Sebastijan Štetter (1699–1758)

Otvoreno od 28. 9. 2012. do 28. 12. 2012.

Autor izložbe: Žužana Korhec Papp

Gostovanja:

Segedin (25. 1. 2013 – 25. 3. 2013)

Baja (27. 3. 2013 – 24. 6. 2013)

Kaloča (27. 6. 2013 – 13. 11. 2013)

Budimpešta (15. 11. 2013 – 15. 1. 2014)

Štetter Sebestyén (1699-1758) budai festő

Megtekinthető volt 2012. 9. 28. és 2012. 12. 28.

között. A kiállítás szerzője: Korhec Papp Zsuzsanna

Vándorkiállítás:

Szeged (2013. 1. 25. – 2013. 3. 25.)

Baja (2013. 3. 27. – 2013. 6. 24.)

Kalocsa (2013. 6. 27. – 2013. 11. 13.)

Budapest (2013. 11. 15. – 2014. 1. 15.)

Edit Izrael (1951–2011)

Otvoreno od 13. 10. 2012. do 3. 11. 2012.

Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Izrael Edit (1951–2011)

Megtekinthető volt 2012. 10. 13. és 2012. 11. 3. között.

A kiállítás szerzője: Olga K. Ninkov

Vukovi jubileji – 225. godišnjica rođenja i

165. godišnjica pobjede njegove reforme

Otvoreno od 6. 11. 2012. do 16. 8. 2013.

Autor izložbe: Nevenka Bašić Palković

Gostovanja:

Bajmok (8. 11. 2013. – 5. 12. 2013.)

Vuk jubileumi – születésének 225. és

az általa megvalósított reformok 165. évfordulója

Megtekinthető volt 2012. 11. 6. és 2013. 8. 16. között.

A kiállítás szerzője: Nevenka Bašić Palković

Vándorkiállítás:

Bajmok (2013. 11. 8. – 2013. 12. 5.)

Sećanje na László Szekereša

Otvoreno od 14. 2. 2013. do 26. 3. 2013.

Autor izložbe: Neda Dimovski i Peter Ric

Bačka Topola (4. 10. 2013 – 28. 10. 2013)

Emlékezés Szekeres Lászlóra

Megtekinthető volt 2013. 2. 14. és 2013. 3. 26. között.

A kiállítás szerzője: Neda Dimovski és Ricz Péter

Vándorkiállítás:

Topolya (2013. 10. 4. – 2013. 10. 28.)

Sve je samo reklama. Segmenti iz istorije reklame

u Vojvodini do 1941. godine

Otvoreno od 16. 4. 2013. do 15. 6. 2013.

Autori izložbe: Ljubica Otić, Veselinka Marković i Mirko Grlica

Gostovanja:

Osijek (8. 7. 2013 – 28. 8. 2013)

Pula (6. 9. 2013 – 28. 12. 2013)

Zrenjanin (4. 2. 2014 – 24. 3. 2014)

Minden csak reklám - Részletek a reklámok

történetéből Vajdaságban 1941-ig

Megtekinthető volt 2013. 4. 16. és 2013. 6. 15.

között. A kiállítás szerzői: Ljubica Otić, Veselinka Marković és Mirko Grlica

Vándorkiállítás:

Eszék (2013. 7. 8. – 2013. 8. 28.)

Pula (2013. 9. 6. – 2013. 12. 28.)

Nagybecskerek (2014. 2. 4. – 2014. 3. 24.)

Putevi i kulture – Kulturne vrednosti Kiškunbalaškog i Severnobačkog okruga

Otvoreno od 17. 5. 2013. do 27. 12. 2013.

Autori izložbe: Olga K. Ninkov, Ljubica

Vuković Dulić, Žužana Korhec Pap, Judit Rafai,

Arpad Pap, Mirko Grlica i Peter Ric

Gostovanja:

Tavankut (19. 7. 2013 – 20. 7. 2013)

Kelebija (21. 7. 2013 – 22. 7. 2013)

Bačka Topola (29. 10. 2013 – 5. 11. 2013)

Palić (20. 11. 2013 – 29. 11. 2013.)

Stara Moravica (30. 11. 2013 – 5. 12. 2013)

Utak és kultúrák – A Kiskunhalasi járás

és az Észak-bácskai körzet kulturális értékei

Megtekinthető volt 2013. 5. 17. és 2013. 12. 27.

között. A kiállítás szerzői: Olga K. Ninkov, Ljubica

Vuković Dulić, Korhec Papp Zsuzsanna,

Raffai Judit,

Papp Árpád, Mirko Grlica és Ricz Péter.

Vándorkiállítás:

Tavankút (2013. 7. 19. – 2013. 7. 20.)

Kelebia (2013. 7. 21. – 2013. 7. 22.)

Topolya (2013. 10. 29. – 2013. 11. 5.)

Palics (2013. 11. 20. – 2013. 11. 29.)

Bácskossuthfalva (2013. 11. 30. – 2013. 12. 5.)

Pod tornjem

Otvoreno od 3. 9. 2013. do 12. 11. 2013.

Autor izložbe: Arpad Pap

Gostovanje:

Novi Sad (28. 1. 2014 – 14. 2. 2014)

A torony alatt

Megtekinthető volt 2013. 9. 3. és 2013. 11. 12.

között. A kiállítás szerzője: Papp Árpád

Vándorkiállítás:

Újvidék (2014. 1. 28. – 2014. 14. 2.)

Likovni tragovi Ivana Tikićkog

Otvoreno od 18. 12. 2013. do 15. 3. 2014.

Autor izložbe: Ljubica Vuković Dulić

Ivan Tikericki képzőművészeti kéznyoma

Megtekinthető volt 2013. 12. 18. és 2014. 3. 15.
között. A kiállítás szerzője: Ljubica Vuković Dulic
Matijas Haniš kasnobarokni putujući slikar
Otvoreno od 24. 1. 2014. do 20. 5. 2014.
Autor izložbe: Žužana Korhec Pap

Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő

Megtekinthető volt 2014. 1. 24. és 2014. 5. 20.
között. A kiállítás szerzője: Korhec Papp Zsuzsanna

Grad biciklista –

Istorijski, etnološki i umetnički aspekti bicikle u Subotici
Gostovanja:

Beograd (8. 8. 2012 – 10. 9. 2012)
Zrenjanin (16. 10. 2012 – 30. 11. 2012)
Kikinda (4. 12. 2012 – 15. 1. 2013)
Bačka Topola (16. 5. 2013 – 10. 6. 2013)

*A biciklisek városa – A kerékpár történeti, néprajzi és
művészeti aspektusai Szabadkán*
Vándorkiállítás:

Belgrád (2012. 8. 8. – 2012. 9. 10.)
Nagybecskerek (2012. 10. 16. – 2012. 11. 30.)
Nagykikinda (2012. 12. 4. – 2013. 1. 15.)
Topolya (2013. 5. 16. – 2013. 6. 10.)

Vekovi keramike od neolita do srednjeg veka

Gostovanja:
Bačka Topola (19. 5. 2012 – 30. 7. 2012)
Senta (17. 5. 2013 – 29. 7. 2013)

A kerámia évszázadai a kezdetektől a középkorig

Vándorkiállítás:
Topolya (2012. 5. 19. – 2012. 7. 30.)
Zenta (2013. 5. 17. – 2013. 7. 29.)

Suvenirnica – Emléktárgy-bolt

Raznovrsnost

Otvoreno od 22. 5. 2012. do 20. 7. 2012.
Autor izložbe: Florijan Horvat

Sokféleség

Megtekinthető volt 2012. 5. 22. és 2012. 7. 20. között
A kiállítás szerzője: Horváth Flórián

Krune od slame – Jozefina Skenderović, slamarka
HKPD Matija Gubec, Tavankut
Otvoreno od 27. 7. 2012. do 27. 8. 2012.
Autor izložbe: Ljubica Vuković Dulić

Szalmakoronák – Jozefina Skenderović,
szalmatárgy-készítő
Matije Gubec Horvát Művelődési és Oktatási
Egyesület
Megtekinhető volt 2012. 7. 27. és 2012. 8. 27.
között.
A kiállítás szerzője: Ljubica Vuković Dulić

*Andeli i jaganjci – kakve su bile subotičke
božićne jelke u godinama između 1859. i 1975.*
Otvoreno od 20. 12. 2012. do 30. 1. 2013.
Autor izložbe: Judit Raffai

*Angyalok és bárányok, avagy milyenek voltak
a szabadekai karácsonyfák az 1859 és 1975
közötti években*
Megtekinhető volt 2012. 12. 20. és 2013. 01. 30.
között
A kiállítás szerzője: Raffai Judit

Voda koja život znači
Otvoreno od 1. 2. 2013. do 27. 4. 2013.
Autor izložbe: Istvan Hulo

Az életető víz
Megtekinhető volt 2013. 2. 1. és 2013. 4. 27.
között
A kiállítás szerzője: Hulló István

*Sasvim belo – narodne rukotvorine Valerije Šebek,
pletena čipka i beli vez*
Otvoreno od 8. 5. 2013. do 26. 8. 2013.
Autor izložbe: Judit Raffai

*Csupa fehé – Sebők Valéria népi iparművész
hímzései és fonott csipkéi*
Megtekinhető volt 2013. 5. 8. és 2013. 8. 26.
között
A kiállítás szerzője: Raffai Judit

Ruke i slama
ART ETNOS, Slamarsko udruženje RIS, Subotica
Otvoreno od 17. 7. 2013. do 30. 8. 2013.
Autor izložbe: Ljubica Vuković Dulić

Kezek és szalma

ART ETNOS, RIS Szalmakészítők Egyesülete,
Szabadka

Megtekinthető volt 2013. 7. 17. és 2013. 8. 30.
között

A kiállítás szerzője: Ljubica Vuković Dulić

Zgrade i motivi

Otvoreno od 31. 8. 2013. do 26. 9. 2013.

Autor izložbe: Mikloš Hever

Gostovanje:

Budimpešta (4. 12. 2013 – 14. 1. 2014)

Épületek és motívumok

Megtekinthető volt 2013. 8. 31. és 2013. 9. 26.

között. A kiállítás szerzője: Hevér Miklós

Vándorkiállítás:

Budapest (2013. 12. 4. – 2014. 1. 14.)

Subotički balkoni od grožđa

Otvoreno od 27. 12. 2013. do 16. 1. 2013.

Autor fotografija: Jugoslav Ivić

Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Szabadkai vaserképek

Megtekinthető volt 2013. 12. 27. és 2014. 1. 16.

között

A fényképek szerzője: Jugoslav Ivić

A kiállítás szerzője: Olga K. Ninkov

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett Részleg Topolyán

Andraš Handa 100

Otvoreno od 10. 9. 2012. do 3. 10. 2012.

Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Postavljena stalna književna izložba iz zaostavštine
pisca i etnografa Ferenca Tota, književnice Eržebet
Juhás i pesnika Ferenca Fehera; maj 2013.

Hangy András 100

Megtekinthető volt 2012. 9. 10. és 2012. 10. 3.

között

A kiállítás szerzője: Olga K. Ninkov

Elkészült az állandó kiállítás a Topolyához kötődő
Tóth Ferenc író és néprajzkutató, Juhász Erzsébet
író és Fehér Ferenc költő hagyatékából, 2013.
májusa.

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ / VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK GOSTUJUĆE IZLOŽBE / GUEST EXHIBITIONS

Sent Ištvan – austrougarski ratni brod
Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula
10. 5. 2012 – 9. 6. 2012.

Pravednici Srbije
Jevrejska opština Subotica
21. 6. 2012 – 10. 8. 2012.

Hrvatsko arheološko nasleđe
Arheološki muzej, Zagreb
Autor izložbe: Sanjin Mihelić
9. 11. 2012 – 29. 11. 2012.

Čudesni svet secesije
Austrijski kulturni forum, Beograd
Autor izložbe: Peter Šubert
30. 1. 2013 – 6. 3. 2013.

Interaktivna izložba *Lekcije Marije Kiri*
Francuski institut, Beograd i osnovna škola Ištvan Kizur
22. 3. 2013. – 28. 3. 2013.

Bogovi, preci i šamani
Autor izložbe: dr Gabor Vardaš
14. 3. 2013 – 30. 4. 2013.

Szent István, az Osztrák-Magyar Monarchia csatabajója
Isztriai Történeti és Tengeri Múzeum, Pula
2012. 5. 10. – 2012. 6. 9.

Igazak Szerbiában
Szabadkai Zsidó Hitközség
2012. 6. 21. – 2012. 8. 10.

Horvát régészeti örökség
Régészeti Múzeum, Zágráb
A kiállítás szerzője: Sanjin Mihelić
2012. 11. 9. – 2012. 11. 29.

A szecesszió csodálatos világa
Osztrák Kulturális Fórum, Belgrád
A kiállítás szerzője: Peter Schubert
2013. 1. 30. – 2013. 3. 6.

Interaktív kiállítás: *Marie Curie*
Belgrádi Francia Intézet és a "Kizur István"
általános iskola
2013. 3. 22. – 2013. 3. 28.

Istenek, ősök, sámánok
A kiállítás szerzője: dr. Vargyas Gábor
2013. 3. 14. – 2013. 4. 30.

Suvenirnica Emléktárgy-bolt

Doba grbova

Autor izložbe: Zoltan Kakonji.

29. 8. 2012 – 29. 9. 2012.

100 godina Gradske kuće

Društvo kolekcionara Subotica

29. 11. 2012 – 10. 12. 2012.

Izložba povodom Međunarodnog dana borbe
protiv rasne diskriminacije

21. 3. 2013 – 15. 4. 2013.

Subotica moj grad

PU Naša radost

10. 10. 2013 – 4. 11. 2013.

Izložba polaznika radionice *EmArt*

6. 11. 2013 – 20. 12. 2013.

Čudesni svet origamija

Mađarski origami kružok.

17. 1. 2014 – 1. 2. 2014.

A címerek kora

A kiállítás szerzője: Kákonyi Zoltán

2012. 8. 29. – 2012. 9. 29.

100 éves a szabadkai Városháza

Szabadkai Gyűjtők Egyesülete

2012. 11. 29. – 2012. 12. 10.

Nemzetközi nap a rasszista diszkrimináció
megszüntetésére

2013. 3. 21. – 2013. 4. 15.

Szabadka az én városom

IEI Naša radost

2013. 10. 10. – 2013. 11. 4.

Az *EmArt* Műhely növendékeinek kiállítása

2013. 11. 6. – 2013. 12. 30.

Az origami csodálatos világa

Magyar origami kör

2014. 1. 17. – 2014. 2. 1.

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА / MÚZEUMPEDAGÓGIA

MUZEJSKA EDUKACIJA / EDUCATION AT THE MUSEUM

Program u okviru *Noći muzeja 2012*, 19. 5: igraonica za decu, predavanja srednjoškolaca inspirisana interaktivnim radionicama u okviru izložbe *Priče ljudskih lobanja*, koncert hora *Pro Musica*.

Restauracija uživo u okviru izložbe *Budimski slikar Sebastijan Štetner (1699–1758)*, 27. 7. 2012. godine.

Dečija igraonica *Kreiraj model od krpica* inspirisana je retrospektivnom posthumnom izložbom subotičke modne kreatorke Edite Izrael (1951–2011), 27. 10. 2012.

Dečija igraonica inspirisana izložbom *Vukovi jubileji – 225. godišnjica rođenja i 165. godišnjica pobeđe njegove reforme*, 24. 11. 2012.

Božićna igraonica za decu inspirisana izložbom *Budimski slikar Sebastijan Štetner (1699–1758)*, 22. 12. 2012.

Kreativna radionica za decu u okviru izložbe *Secesija u subotičkim riznicama*, na temu: *Secesijska reklama*, 23. 2. 2013.

Program u okviru *Noći muzeja 2013*, 18. 5: filmovi o secesiji, čitanje i ilustrovanje srpskih narodnih bajki, halaška šivena čipka i predmeti od slame – izrada, Petar Gaković – Linija secesije – multimedijalni projekat.

Kreativna igraonica za decu povodom Međunarodnog dana secesije na temu: *Uhvati ritam* – izrada ramova za sliku, 8. 6. 2013.

Muzička igraonica za decu u okviru izložbe *Putevi i kulture – Kulturne vrednosti Kiškumhalaškog i Severnobačkog okruga*, 28. 8. 2013.

A program 2012. 5. 19-én, a *Múzeumok éjszakája* rendezvénysorozathoz kötődően: játszóházak, középiskolások prezentációi a *Történetek az emberi koponyáról* című kiállítás kapcsán, *Pro Musica* kórus koncertje.

Restaurálás élőben a *Stettner Sebestyén budai festő (1699–1758)* című kiállítás keretén belül, 2012. július 27-én.

Játszóház *Tervezz ruhát!* címmel, amelyet Izrael Edit (1951–2011) szabadkai divattervező emlékére készített tárlat inspirált, 2012. 10. 27-én.

A Vuk jubileumai - születésének 225. és az általa megvalósított reformok 165. évfordulója című kiállítás keretén belül megszervezett játszóház, 2012. 11. 24.

Karácsonyi játszóház, amelyet *Stettner Sebestyén (1699–1758) budai festő* című kiállítás inspirált, 2012. 12. 22.

Képzőművészeti játszóház a *Szeccesszió a szabadkai kincstárakban* című kiállításához kötődően, téma *A szeccessziós reklám* volt, 2013. 2. 23.

Programok 2013.05.18-án, a *Múzeumok éjszakája* rendezvénysorozat keretein belül: filmek a szeccesszióról, szerb népmesék olvasása és illusztrálása, halasi varrott csipke és szalmatárgyak készítése, Petar Gaković - *Az elegancia vonala* - multimedialis vetítés.

A Szeccesszió Világnapja alkalmából szervezett játszóház 2013. 6. 8-án lett megtartva, témája: *Érezd a ritmust - képerket készítés*.

Kreativna radionica za decu u okviru izložbe *Putevi i kulture – Kulturne vrednosti Kiškunbalaškog i Severnobačkog okruga*, sa temom – Razglednice, 29. 8. 2013.

Kreativna radionica za decu u okviru izložbe *Putevi i kulture – Kulturne vrednosti Kiškunbalaškog i Severnobačkog okruga*, sa temom – Izrada vozova, 30. 8. 2013.

Muzička igraonica za decu povodom Svetskog dana muzike, 28. 9. 2013.

U kući Ištvana Katone u Kaloči (Republika Mađarska) od 16. do 20. septembra 2013. godine održana je restauracija uživo baroknih slika Matijasa Haniša, u okviru festivala Ars Sacra koji se održava od 14. do 22. septembra 2013. godine.

Jesenja igraonica za decu, 31. 10. 2013.

Igraonica za decu na temu izrade tradicionalnih ukrasa od testa za božićnjak (Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost Ivan Antunović), 5. 12. 2013.

Praznična igraonica za decu, 19.12. 2013.

Igraonica za decu inspirisana izložbom *Čudesni svet origamija*, 21, 23, 27. i 29. 1. 2014.

Igraonica za decu inspirisana izložbom *Matijasa Haniš kasnobarokni putujući slikar*, 13. 2. 2014.

Zenei játszóház az *Utak és kultúrák – A Kiskunhalasi járás és az Észak-bácskai körzet kulturális értékei* című kiállítás keretein belül, 2013. 8. 28.

Az *Utak és kultúrák – A Kiskunhalasi járás és az Észak-bácskai körzet kulturális értékei* című kiállítás keretein belül játszóház, amelynek témája a Képeslapok voltak, 2013. 8. 29.

Gyermekeknek kreatív játszóház lett szervezve az *Utak és kultúrák – A Kiskunhalasi járás és az Észak-bácskai körzet kulturális értékei* című kiállítás keretein belül, ahol a Vonatkészítés volt a téma, 2013. 8. 30.

Zenei játszóház a Zene világnapja alkalmából, 2013. 9. 28.

A Kalocsai Érseki Kincstárban, az Ars Sacra fesztivál keretén belül 2013. szeptember 16-a és 20-a között volt megtartva Hanisch Máttyás késő barokk vándorfestő műveinek restaurálása a nagyközönség előtt.

Őszi játszóház, 2013. 10. 31.

Gyermekeknek szóló játszóház, ahol hagyományos tésztafigurákat készítettek (Ivan Antunović kulturális, történeti és lelkeségi katolikus intézet), 2013. 12. 5.

Ünnepi játszóház, 2013. 12. 19.

Az origami csodálatos világa című kiállítás keretein belül játszóházakat tartottak 2014. 01. 21-én, 23-án, 27-én és 29-én.

Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő című kiállítás által inspirált játszóház, ahol a gyermekek a restaurálásról hallhattak előadást, 2014. 2. 13. Program u okviru *Noći muzeja* 2012, 19. 5: radionica *Glina kao razglednica*.

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett Részleg Topolyán

Program u okviru *Noći muzeja* 2012, 19.5:
radionica *Glina kao razbibriga*.

Radionica za decu povodom izložbe *Andraš Handa 100*, na temu ilustrovanja bačkotopolskih znamenitosti u slici i reči, 10. 9. 2012.

U okviru programa Noći muzeja 2013, 18. 5:
takmičenje u vožnji bicikla, dečija igraonica, defile biciklista na čelu sa Zoranom Zivlakom, svetskim putnikom na biciklu, predavanja o biciklima, biciklističke ture u saradnji sa Ekološkim društvom „Arkus”, projekcija filmova, besplatna opravka bicikla.

Organizovan likovni konkurs za učenike osnovnih škola na teritoriji bačkotopolske opštine sa temom bicikl i biciklizam. Najbolji radovi su izloženi. Jun 2013.

U okviru programa Dani Bačke Topole: 12 – 13. 9. 2013 – muzejske igraonice i radionice za osnovnoškolce, studente i odrasle povodom 60 godina Umetničke kolonije Bačka Topola i izložbe posvećene tom jubileju.

A Múzeumok éjszakáján minden korosztály kipróbálhatta az agyagozást az *Agyagot használjunk gondúzésként!* elnevezésű játszóházban, 2012. 5. 19.

A Topolyai Múzeum fennállásának 10. évfordulója alkalmából állította össze a *Hangya András 100* című tárlatot, amelynek ideje alatt képzőművészeti játszóházat szervezett, ahol Topolya nevezetességeit illusztrálták képekben és írásban. 2012. 9. 10.

A Múzeumok éjszakája keretén belül, 2013. 5. 18-án a Topolyai Múzeum programjai a következők voltak: közlekedési bicajverseny, játszóház gyermekeknek, kerékpáros fölvonulás Zoran Zivlak világutazóval, előadások a kerékpárról, kerékpártúrák az Arcus Környezetvédelmi Egyesülettel, filmvetítés, ingyenes biciklijavítás.

Rajzpályázat kerékpár témában a község általános iskolásai számára. A legjobb alkotásokból kamarakiállítás készült. 2013 június.

Topolya Városnapi műsorain belül, 2013. 9. 12-13-án múzeumi játszóházakat szerveztek, műhelymunkák általános iskolások, egyetemisták és felnőttek részére a 60 éves Topolyai Művésztelepről készült kiállítás kapcsán.

ПРОМОЦИЈЕ И ДОГАЂАЊА / BEMUTATÓK ÉS ESEMÉNYEK PROMOCIJE I DOGAĐANJA / PROMOTIONS AND EVENTS

Projekcija filma *Jedan zaboravljeni mađarski vojni brod. Ekspedicija podvodnih arheologa na Jadranu*, 9. 6. 2012.
Režiser: Imre Karat.

Promocija knjige autobiografskih zapisa Edea Telča *...Éltem és művész voltam. Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói* u saradnji sa Muzejem Istvan Tír iz Baje i Duhovne lože Isidor Milko iz Subotice, 7. jun 2012.

Promocija kataloga izložbe *Svetlo u tami. Sto godina bioskopa Lijka u Subotici*, 6. 9. 2012.
Autor kataloga: Mirko Grlica.

Kulturni putevi – secesija, međunarodna konferencija 24–25. 9. 2012.

Predstavljanje knjige *Stare subotičke porodice*, 5. 12. 2012. Autor knjige: Katarina Korponaić.

Predstavljanje najnovijih izdanja Gradskog muzeja Subotica, povodom 65 godina rada institucije, 24. 4. 2013.

Predavanja povodom svetskog Dana secesije: Slika stvarnosti i snoviđenja (Kristina Mandić Sarka, istoričarka umetnosti) i Linija secesije na otvorenim površinama subotičke i svetske prakse (Petar Gaković, inženjer pejzažne arhitekture), 8. 6. 2013.

Promocija turističkog vodiča *Kulturne vrednosti Kiškunbalaškog i Severnobačkog okruga*, 30. 8. 2013.

Promocija monografije Irine Subotić – *Nandor Glid*, 26. 10. 2013.

Filmvetítés *Egy elfelejtett magyar csatabójó. Búvárregészeti expedíció az Adrián*, 2012. 6. 9. Rendező: Karáth Imre.

...Éltem és művész voltam. Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói c. könyv bemutatója a bajai Türr István Múzeum és a Milkó Izidor szellemi páholyal közreműködve, 2012. június 7.

A Fény a sötétségben - A Lijka mozi 100 éves Szabadkán című kiállítás katalógusának bemutatója, 2012. 9. 6.
A kiadvány szerzője: Mirko Grlica.

Kulturális utaink - A seceszió, nemzetközi konferencia, 2012. 9. 24–25.

Könyvbemutató *Régi szabadkai családok* címmel, 2012. 12. 5. A könyv szerzője: Katarina Korponaić.

Új kiadványaink bemutatója a Szabadkai Városi Múzeum fennállásának 65. évfordulója alkalmából, 2013. 4. 24.

Szarka Mándity Krisztina (művészettörténész) *Valóságképek és álomvalóságok* címen, Petar Gaković (tájépítész) pedig *A seceszió vonala nyílt területeken szabadkai és más példák tükrében* címmel tartott előadást a *Seceszió világnapja* alkalmából, illetve a *Seceszió a szabadkai kincstárakban* című kiállítás keretén belül, 2013. 6. 8.

Kulturális út a Kiskunhalasi járás és az Észak-bácskai körzet területén című turisztikai füzet bemutatója, 2013. 8. 30.

Irina Subotić - Glid Nándorról szóló monográfiájának bemutatója, 2013. 10. 26.

Tribina *Creative Commons – Kreativnost i društvo znanja* (Wikimedija Srbije), 2. 11. 2013.

Promocija knjige Otoja Tolnaja *Kutija za šešire*, 4. 12. 2013.

Promocija publikacije *Secesija u subotičkim javnim zbirkama* autorki Olge Kovačev Ninkov i Ljubice Vuković Dulić, 13. 12. 2013.

Predstavljanje knjige *Lica vremena – portreti iz umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici* Olge Kovačev Ninkov, istoričarke umetnosti – muzejskog savetnika Gradskog muzeja Subotica, održana je u čitaonici Naučnog odeljenja Gradske biblioteke, 31. 1. 2014.

Promocija knjige *Secesija u subotičkim javnim zbirkama* Olge K. Ninkov i Ljubice Vuković Dulić, te otvaranje izložbe fotografija Subotičke zgrade i motivi Mikloša Hevera u Vasareli sali Biblioteke i informacijskog centra Mađarske akademije nauka u Budimpešti, 3. decembar 2013.

Tribün: Creative Commons - Kreativitás és a tudás társasága (Wikimedia Szerbia), 2013. 11. 2.

Ninkov K. Olga és Ljubica Vuković Dulić *Szécesszjó a szabadkai közgyűjteményekben* c. könyvének bemutatója és Hevér Miklós *Szabadkai épületek és motívumok* c. fotókiállításának megnyitója a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Vasarely termében, 2013. december 3.

Tolnai Ottó *Kalapdoboz* című kötetének bemutatója, 2013. 12. 4.

A *Szécesszjó a szabadkai közgyűjteményekben* című publikáció bemutatója, szerzők: Olga K. Ninkov és Ljubica Vuković Dulić, 2013. 12. 13.

Ninkov K. Olga, a szabadkai múzeum művészettörténésze – múzeumi tanácsosának, az Idők arcai - a Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei című könyvének bemutatója, amelyre a szabadkai Városi Könyvtárban került sor 2014. 1. 31-én.

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett Részleg Topolyán

Baletsko veče Bačkotopolčanke Diane Radić. U programu su učestvovali i učenici bačkotopolske Osnovne muzičke škole. 8.5. 2012.

Koncert flamenka u izvođenju Marte i Rišarda Moar iz Kanade, 30. 6. 2012.

Džez i tango koncert Lasla Guljaša, rodnom iz Bačke Topole i njegovih prijatelja (Atila Blaho, Laslo Kasaš i Žolt Rac iz Mađarske), 24. 8. 2012.

Predavanje muzejskog pedagoga Hargite Gažo

A topolyai Radić Diana baletttestje. A műsoron a topolyai Alapfokú Zeneiskola diákjainak közreműködésével. 2012. 5. 8.

A kanadai Marta és Richard Moir flamenco koncertje 2012. 6. 30.

Dzsessz- és tangókoncertet tartott Gulyás László harmonikaművész és barátai (Blahó Attila, Kaszás László és Rác Zsolt Magyarországról), 2012. 8. 24.

za nastavnike mađarskog jezika na stručnom usavršavanju koje je organizovala Katedra za hungarologiju pri Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, 8. 12. 2012.

Božićni koncert pod zajedničkim nazivom Pobožnost u izvođenju hora Advent, adventističke crkvene zajednice, muzičke grupe Hrišćanske zajednice Golgota i omladinskog hora rimokatoličke crkvene zajednice, 23. 12. 2012.

Predstava učenika srednje poljoprivredne škole Žigmond Moric iz Kapošvara (Mađarska) povodom obeležavanja godišnjice revolucije 1848–1849. godine. 15. 3. 2013.

Nastup novosadskog gudačkog kvarteta *Quartetto IL Belpaese*, 14. 4. 2013.

Svečani program u Muzeju Bačke Topole povodom 15 godina od osnivanja i rada Studija za besedništvo Aurora, 1. 6. 2013.

Izvlačenje dobitnika bicikla koji je Capriolo poklonio za nagradnu igru u kojoj su učestvovali posetioци izložbe *Grad biciklista*, 11. 6. 2013.

Projekcija filmova tokom tri večeri zaredom u okviru prvog Origo Open Festa na prostoru pored Muzejskog ogranka u Bačkoj Topoli, 9 – 11. 8. 2013.

U okviru programa Dani Bačke Topole: 7. 9. 2013 – VII konferencija mladih etnologa i antropologa sa područja Karpatskog basena; 8. 9. 2013 – nastup zrenjaninskog ansambla Istanbul night.

Prezentacija monografije *100 godina fudbala u Bačkoj Topoli*, 15. 10. 2013.

Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén szervezett magyartanárok szakmai továbbképzésén adott elő a Topolyai Múzeumról Gázsó Hargita múzeumpedagógus, 2012. 12. 8.

Áhítat címmel karácsonyi koncertet szerveztek, melyen föllépett néhány topolyai vallási közösség: a Keresztény Adventista Egyház Advent nevű kórusa, a Golgota Keresztény Gyülekezet dicsőítő csoportja és a Római Katolikus Egyházközség

A kaposvári Móricz Zsigmond Mezőgazdasági Középiskola diákjai előadással emlékeztek meg az 1848-49-es eseményekről. 2013. március 15.

Quartetto IL Belpaese nevű újvidéki vonósnygyes lépett föl a múzeumban, 2013. április 14. ifikórusa. 2012.12.23.

A 15 éves Aurora Stúdió beszédművészeti műsor ünnepi műsora a Topolyai Múzeumban, melyen a Stúdió egykori és mostani tagjai léptek föl, 2013. 6. 1.

Kisorsolták A biciklisek városa című kiállítás látogatói között a Capriolo által följánlott kerékpárt, 2013. június 11.

A Topolyai Múzeum melletti téren tartották három napon át az 1. Origo Open Fest esti filmvetítéseit. 2013. 8. 9-11.

A Topolyai Városnapi műsor keretén belül került megrendezésre a Fialat Néprajzkutatók és Kulturális Antropológusok 7. Konferenciája a Kárpát-medencéből 2013. 9. 7-én, illetve a nagybecskereki Istanbul Night világzenei koncertje 2013. 09. 8-án.

Prezentacija knjige *Vojni put barona od Krajove i Topole, general-potpukovnika Pala Kraja* dr Balaža Lazara, istoričara iz Budimpešte, 19. 11. 2013.

II smotra recitatora i naratora „Ferenc Tot” sa 120 učenika iz Vojvodine, 19. 10. 2013.

Prezentacija novog broja časopisa HÍD, posvećenog etnografiji, 30. 10. 2013.

Veče posvećeno pesniku Atili Jožefu. Stihove recitovao Peter Tot iz Mađarske, 28. 11. 2013.

Konferencija povodom desetogodišnjice smrti arhitekta i etnologa Imrea Harkaija (1952–2004), 10. 1. 2014.

III festival omladinskog dokumentarnog i etnografskog filma *Jožef Egri*, 8. 2. 2014.

A 100 éves topolyai labdarúgás emlékére készült monográfia bemutatója 2013. 10. 15.

A 2. Tóth Ferenc Vers- és Prózamondó Szemlén közel 120 gyermek vett részt Vajdaság egész területéről. 2013. 10. 19.

A Híd folyóirat néprajzi számának bemutatója 2013. 10. 30-án.

Dr. Lázár Balázs budapesti történész Topolya első földesuráról, Kray Pál báróról készült könyvének bemutatója 2013. 11. 19.

A magyarországi Tóth Péter versmondó József Attila-estje 2013. 11. 28.

Konferenciával emlékezett a Topolyai Múzeum Harkai Imre (1952-2004) építészre, néprajzkutatóra halálának tizedik évfordulóján, 2014. 1. 10.

III. Egri József Ifjúsági Filmpályázat eredményhirdetése 2014. 2. 8.

ИЗДАЊА / KIADVÁNYOK IZDANJA / PUBLICATIONS

Башић Палковић, Н. (2012). Вукови јубилеји – 225. годишњица рођења и 165. годишњица његове реформе. / *Vuk jubileumi – születésének 225. és az általa megvalósított reformok 165. évfordulója. / Vukovi jubileji – 225. obljetnica rođenja i 165. godina pobjede njegove reforme.* Градски музеј Суботница.

Башић Палковић, Н. (2012). Библиографија издања Градског музеја Суботница (1948–2010). / *A Szabadkai Városi Múzeum kiadványainak bibliográfiája (1948–2010). / Bibliografija izdanja Gradskog muzeja Subotica (1948–2010).* Градски музеј Суботница.

Vuković Dulić, Lj. (2013). Ликовни траг Ивана Тиквицког (1913–1990) – поводом 100 година од рођења. / *Ivan Tikericki (1913–1990) képzőművészeti lábnyoma – születésének 100. évfordulója kapcsán. / Likovni trag Ivana Tikerickog (1913.–1990.) – u povodu 100 godina od rođenja.* Градски музеј Суботница.

Grlica, M. (2012). *Svetlo u tami. 100 godina bioskopa Lijka u Subotici. / Fény a sötétségben. A Lijka mozi 100 éve Szabadkán.* Gradski muzej Subotica.

Димовски, Н. (2012). Приче људских лобања. / *Történetek az emberi koponyáról / Priče ljudskih lubanja.* Градски музеј Суботница.

Korhecz Papp, Zs. (2012). *Stettner Sebestyén budai festőművész. / Budimski slikar Sebastijan Štetner / Sebastian Stettner, Kunstmaler aus Buda.* Városi Múzeum Szabadka.

Korhecz Papp, Zs. (2013). *Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő. / Matijas Haniš kasnobarokni putujući slikar.* Szabadkai Városi Múzeum.

Lukić, A. M. (2014). *Čudesni svet gljiva. / A gobák csodálatos világa.* Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., O. i Vuković Dulić, Lj. (2013). *Secesija u subotičkim javnim zbirkama. / Szecessió a szabadkai közgyűjteményekben.* Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., O. (2013). *Lica vremena I. Portreti iz*

umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici. / Az idő arcai I. Portrék a szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának gyűjteményéből. Gradski muzej Subotica.

Otić, Lj., Marković, V. i Grlica, M. (2012). *Sve je samo reklama. Segmenti iz istorije reklame u Vojvodini do 1941. godine.* Novi Sad: Muzej Vojvodine i Gradski muzej Subotica.

Otić, Lj., Marković, V. i Grlica, M. (2013). *Minden csak reklám. Részlet a reklámok történetéből Vajdaságban 1914-ig.* Újvidék: Vajdasági Múzeum és Szabadkai Városi Múzeum.

Papp, Á. (2013). *A torony alatt – a központ fogalma és használata. / Pod tornjem – pojam i korištenje centra grada. / Under the Tower – concept and use of the town center.* Szabadkai Városi Múzeum.

Raffai, J. (2012). *Andeli i jaganjci – kakve su bile subotičke božične jelke u godinama između 1859. i 1975. / Angyalok és bárányok – avagy milyenek voltak a szabadkai karácsonyják az 1859 és 1975 közötti években?* Gradski muzej Subotica.

Raffai, J., & Szakál, A. (szerk.) (2013). *Városok a pusztában. / Градови на нычмапу. / Gradovi na pustari. / Towns on the plain.* Kiskunhalas: Thorma János Múzeum és Szabadkai Városi Múzeum.

Hulló, I. (szerk.) (2013). *Emlékezés Szekeres Lászlóra. / Sećanje na Lasla Sekereša.* Szabadkai Városi Múzeum.

Priredile: Mirjana Rodić i Aniko Baba
Muzejski fotograf: Miklós Hever

Előkészítette: Mirjana Rodić és Bába Anikó
Múzeumi fényképész: Héver Miklós

Штампање ове публикације омогућили су:

Az évkönyv megjelenését támogatták:

Tiskanje ove publikacije omogućili su:

Град Суботица — Szabadka város — Grad Subotica

Nemzeti Kulturális Alap, Budapest

Nemzeti Kulturális Alap

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица:
godisnjak Gradskog muzeja Subotica: a Szabadkai Városi
Múzeum évkönyve / glavni i odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – .–Subotica: Gradski muzej, 2001 –.,–

Илустр. ; 23 cm.

Годишње. – Резимеи на eng. jeziku.
ISSN 1451–1274

COBISS.SR–ID 179561223